

NORBERT KMEŤ

Úsilie o humanizáciu človeka a občana¹

Miroslav Kusý belongs to the generation of intellectuals of the 20th century who never doubted that the implementation of communist ideals would secure peace and prosperity for all humanity. Gradually, however, his opinions ceased to correspond to the party line, and in 1971 he was expelled from the Communist Party of Czechoslovakia. After his break with communist ideology, he nevertheless remained committed to Marxism, and this at the time of his open conflict with the Normalization regime. M. Kusý's persecution culminated in August 1989, when he was taken into custody with Jan Čarnogurský. Hana Ponická, Vladimír Maňák and Anton Selecký were arrested as well. Together, they formed the well-known Bratislava Five. Kusý advocated reintegration of political science into the system of scientific disciplines as early as the 1960s. He argued in its favour by saying that the former contributes to the understanding of social, political and economic problems. Since 1990, he has significantly contributed to the development of political science in Slovakia and is still one of the leading advocates of human rights. His opinions are always closely monitored and at times trigger negative reactions. Kusý has frequently encountered attacks on his person, his opinions and attitudes in the mass media - not only during the Normalization period but also after 1990. He has always striven to find answers through his own reasoning and fact-finding and to arrive at conclusions that would reflect both the particular period and the level of knowledge of the time. His life stance has garnered him honours including the state awards of the Slovak Republic, the Czech Republic and Hungary.

Key words: communism; Communist Party of Czechoslovakia; political science; Normalisation regime; the Bratislava Five

Miroslav Kusý patrí k tej generácii intelektuálov 20. storočia, ktorí nepochybovali o tom, že realizovanie komunistických ideálov zabezpečí ľudstvu mier a blahobyt. Jeho otec bol predvojnový komunista. Počas slovenského štátu boli jeho rodičia politicky perzekvovaní. Zažil takú

---

¹ Vypracované v rámci projektu VEGA MŠVVaŠ SR – SAV, číslo 2/0045/16 a APVV-0627-12

atmosféru súdržnosti medzi komunistami, keď ich vzájomné vzťahy boli prirodzené, a „o tom, čo sa dialo v Sovietskom zväze, sme nemali ani tušenia“.² Bol presvedčený o správnosti komunistických názorov, a tak sa stal ešte počas štúdia na vysokej škole 7. mája 1952 kandidátom Komunistickej strany Československa (KSČ) a od polovice roka 1954 jej členom. Postupne však jeho názory prestali korešpondovať so straníckou líniou a v roku 1971 už nebol v radoch KSČ.³ Proti vylúčeniu sa neodvolal.⁴

Po maturite sa v roku 1950 prihlásil na Vysokú školu politických a hospodárskych vied v Prahe. Po zmenách týkajúcich sa vysokoškolského vzdelávania, platných od 1. septembra 1953, pokračoval v štúdiu, ale na Filozoficko-historickej fakulte Univerzity Karlovej.⁵ Roku 1952 sa stal externým spolupracovníkom Katedry základov marxizmu-leninizmu na Vysokej škole chemickej v Prahe. Po dokončení štúdií ostal v Prahe, kde v roku 1954 nastúpil na internú aspirantúru na Katedre dialektického a historického materializmu Filozoficko-historickej fakulty Univerzity Karlovej. Vedecký titul kandidáta vied mu bol udelený 11. apríla 1960 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (FiF UK) v Bratislave a tu sa stal 1. novembra 1962 aj docentom. Vedecká rada FiF UK ho 23. mája 1966 navrhla vymenovať za mimoriadneho profesora pre odbor filozofie. Prezident ČSSR Antonín Novotný 18. septembra 1967 súhlasil s jeho vymenovaním s účinnosťou od 1. septembra 1967.⁶

Vysokoškolské štúdiá teda absolvoval v čase stalinizmu a začínajúcej destalinizácie. Na FiF UK v Bratislave začal pôsobiť od roku 1957, keď odišiel z ministerstva školstva, kde bol referentom pre výučbu marxistickej filozofie.⁷ Na Katedre dialektického a historického materializmu FiF UK pôsobil do roku 1962. V tomto roku ho poverili vedením Katedry dialektického a historického materializmu na Prírodovedeckej fakulte UK v Bratislave. Túto funkciu zastával do apríla 1966, keď na vlastnú žiadosť prešiel opäť na Katedru filozofie FiF UK v Bratislave.⁸

² <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>

³ Údaj o vstupe je na karte zle čitateľný, je to buď 31. marec, alebo 31. máj 1954. Za tieto informácie ďakujem Dr. Daliborovi Státníkovi a Dr. Alene Šimánkovej. Karta sa nachádza v Národnom archíve v Prahe.

⁴ KUSÝ, Miroslav: *Závadné písomnosti*. Bratislava : AVÍZO concept team, 1990, s. 13.

⁵ KOPSOVÁ, Raisa: Miesto Miroslava Kusého v slovenskej filozofii 60. rokov. In *Filozofia*, 2002, roč. 57, č. 10, s. 714; <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: Vysoká škola politických a hospodárskych vied (1949 – 1953). In *Možnosti a meze výzkumu dejín vysokého školství po roce 1945*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2010. Ed. Sylva Sklenářová. Pozri aj http://www.academia.edu/5172496/Vysok%C3%A1_%C5%A1kola_politik%C3%BDch_a_hospod%C3%A1%C5%99sk%C3%BDch_v%C4%9Bd_1948-1953; DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka: Vysoká škola politických a hospodárskych vied (1949 – 1953). Počátky marxistického vysokého školství. In: DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010, s. 178 – 181; Ústav dějin Univerzity Karlovy a archivu Univerzity Karlovy, Seznam zapsaných přednášek a záznam o úspěšně vykonaných zkouškách ve stud. roce 1953/54, s. 901. Za informáciu ďakujem Mgr. Josefovi Hallovi. Za súhlas študovať predmetné materiály ďakujeme prof. M. Kusému.

⁶ Archív Univerzity Komenského (ďalej AUK), zložka Miroslav Kusý.

⁷ <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>

⁸ AUK, zložka Miroslav Kusý.

Počas pôsobenia na Univerzite Komenského bol M. Kusý publikačne aktívny. Okrem časopiseckých a zborníkových statí v 60. rokoch 20. storočia publikoval aj niekoľko monografií. Roku 1961 vydal *Úvod do filozofie* (druhé vydanie v roku 1963). Knihy *Marxistická teória poznania*, *O vzťahu telesnej a duševnej práce* a *O vzťahu teórie a praxe* vyšli v roku 1962; *Filozofia politiky* je z roku 1966 a *Marxistická filozofia* z roku 1967. Od roku 1963 sa začal angažovať aj v politickej publicistike.⁹ V období rokov 1957 – 1969 má M. Kusý v bibliografii „309 záznamov, z toho sedem knižných“.¹⁰

Od uchopenia moci KSČ vo februári 1948 až do novembra 1989 v Československu oficiálne neexistovala politická veda, resp. politológia, odhliadnuc od niekoľkých rokov v šiestom decéniu 20. storočia. Vtedy sa totiž v stránickej tlači objavovali snahy viesť diskusie o politickej vede a tiež zaradiť ju opäť medzi vedecké disciplíny.¹¹ Podobná situácia bola aj v iných európskych štátoch patriacich do sovietskeho bloku, čo pripomenul F. Burlacký v texte *Politika a veda*, uverejnenom 10. januára 1965 v moskovskej *Pravde*. Týždenník ÚV KSS pre politiku, kultúru a hospodárstvo *Predvoj* ho publikoval v treťom čísle v roku 1965. O rok neskôr prezentoval M. Kusý v spomínanom týždenníku stať *Vedecká politika a politická veda*. Argumentoval v prospech vedného odboru politická veda v kontexte lepšieho riešenia vtedajších spoločenských, politických, ale aj ekonomických problémov. Odvolával sa, prirodzene, aj na Burlackého. Predmetná stať pod tým istým názvom, avšak trochu v pozmenenej podobe, tvorí súčasť jeho monografie *Filozofia politiky* z roku 1966. Okrem iného v nej opätovne zopakoval, že „vedecká politika je možná len na podklade politickej vedy. Marxistická politická veda (ktorá je ešte dnes viac programom než skutočnosťou) je v tomto zmysle konkrétnym rozvinutím a špecifickou aplikáciou všeobecnej teórie marxizmu-leninizmu na oblasť riadenia spoločnosti.“ Na záver vyjadril presvedčenie o nevyhnutnosti zabezpečiť podmienky na rozvoj takej „marxistickej politickej vedy, o ktorú by sa naša praktická politika mohla zodpovedne opierať pri svojich akciách a rozhodnutiach“.¹²

V správe návrhovej a konkurznej komisie z 19. mája 1966 pod predsedníctvom V. Čerušáka, ktorá rozhodovala o tom, či M. Kusý obsadí „miesto mimoriadneho profesora pre odbor filozofie na Filozofickej fakulte UK“, sa o tejto knihe uvádza, že „ukazuje sa cesta k vytvoreniu socialistickej politickej vedy ako špecifickej vednej disciplíny“. Komisia ocenila tiež tú časť monografie, v ktorej rozoberá nové chápanie „úlohy strany v riadení socialistickej spoločnosti“.¹³ O knihe *Filozofia politiky* v roku 1966 referoval na stránkach časopisu *Nová mysl* Otakar Moš-

⁹ <http://www.memorykontrol.org/miroslav-kusy-o-com-som-rozmyslal-v-60-ych-rokoch>

¹⁰ KOPSOVÁ, Raisa: Miesto Miroslava Kusého v slovenskej filozofii 60-tych rokov. In *Filozofia*, 2002, roč. 57, č. 10, s. 719.

¹¹ Bližšie pozri napríklad: DEVÁTÁ, Markéta: *Marxizmus jako projekt nové společnosti. Dvě studie ke společenským vědám (1945 – 1969)*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2014.

¹² KUSÝ, Miroslav: *Filozofia politiky*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1966, s. 33 – 36; KUSÝ, Miroslav: *Politika a inštitúcie*. Bratislava : Kalligram 2013, s. 78 – 80. Eds. Dagmar Kusá, Jozef Bátora.

¹³ AUK, zložka Miroslav Kusý. Zpráva. Návrhová a konkurzná komisia sa zišla dňa 19. mája 1966 v tomto zložení, s. 5.

ner. V súvislosti s politickou vedou sa vyjadril, že toto Kusého dielo považuje za úvod „do štúdia politiky, resp. politických vied“. Pozitívne hodnotil napríklad to, že čitateľovi nepredostrel jasne vyriešené problémy, čím ho pri čítaní núti k vyvodzovaniu vlastných záverov. Týmto spôsobom spracoval tiež témy deformácie marxizmu i socializmu, totiž obdobie kultu osobnosti, čiže stalinizmu. Okrem iného vyzdvihol, že M. Kusý „neusiluje sa o násilnú delimitáciu jednotlivých spoločenskovedných oblastí (politická veda, vedecký komunizmus, sociológia politiky a pod.)“. Spomínanú prácu považoval O. Mošner za aktuálnu a ocenil dosiahnuté výsledky v oblasti „teoretického výskumu, umožňujúceho formulovať a obhajovať určitú vlastnú koncepciu“.¹⁴

Problematika vzťahov politických inštitúcií k človeku, resp. k občanovi *vice versa* bola v 60. rokoch 20. storočia v Československu aktuálna, o čom svedčí napríklad práca Františka Šamálka *Človek a inštituce* z roku 1967.¹⁵ Miroslav Kusý sa otázkam inštitúcií venoval nielen už v spomínanej knihe *Filozofia politiky*, ale aj v monografii *Marxistická filozofia*. Vo výskume inštitúcií pokračoval a nadobudnuté poznatky prezentoval aj v roku 1968.¹⁶

O inštitucionálnej revolúcii napísal rozsiahlejšiu štúdiu, ktorá vyšla v ľubľanskom časopise *Teorija in Praksa*. K čitateľom sa už nedostal jeho 80-stranový text *Československá inštitucionálna revolúcia*, ktorej vydavateľom bola Socialistická akadémia, lebo náklad bol skartovaný.¹⁷ Pre vydavateľstvo Smena v roku 1968 nedokončil rukopis *Zinštitucionalizovaný človek*.¹⁸ No záujemcovia o uvedenú problematiku sa mohli dostať k zborníku *Otázky politiky a demokracie*, ako aj k časopisu *Filozofia*¹⁹, v ktorých prezentoval svoje state venované inštitucionálnej problematike. Podľa neho v roku 1968 išlo v Československu o revolúciu, „ktorej cieľom je kvalitatívne zmeniť celý systém riadenia, celú inštitucionalizovanú štruktúru našej spoločnosti tak, aby tento systém a táto štruktúra optimálne reflektovali novú, zmenenú sociálnu štruktúru našej spoločnosti. Veľmi zjednodušene povedané, ide o inštitucionalizovanú revolúciu, o revolúciu v oblasti inštitucionálnej nadstavby nad našou spoločenskou základňou.“²⁰ Všetky práce, ktoré publikoval k tejto téme, „boli v období normalizácie najčastejšie napádané“.²¹ V samizdate datovanom 19. mája 1988 a nazvanom *Inštitucionálna revolúcia po dvadsiatich rokoch* porovnával to, o čo išlo v roku 1968 v Československu a sovietskom koncom 80. rokov 20. storočia. Potvrdil, že sovietska prestavba môže nadviazať na československý reformný proces z roku 1968. Neplánilo to však pre československé normalizačné vedenie, ktoré si túto cestu uzatvorilo už začiatkom

¹⁴ MOŠNER, Otakar: Pohľad filozofa na politiku. In *Nová mysl*, 1966, roč. 20, č. 17, s. 31 – 32.

¹⁵ Recenzoval ju napríklad Otakar Mošner v časopise *Nová mysl*, 1967, roč. 21, č. 19, s. 31 – 32.

¹⁶ Bližšie pozri KUSÝ, Miroslav: *Politika a inštitúcie*.

¹⁷ KUSÝ, Miroslav: Demokracia a demokratizácia 1968 (Ako som vtedy vykladal socializmus s ľudskou tvárou). In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno : Academicus-Coprint – Česko-slovenská komise historiků, 2008, s. 193, 209.

¹⁸ KUSÝ, Miroslav: Zinštitucionalizovaný človek. In KUSÝ, Miroslav: *Politika a inštitúcie*, s. 249 – 327.

¹⁹ Táto štúdia, nazvaná Reštrukturalizácia systému moci v ČSSR, vychádzala, ako to uvádza M. Kusý v poznámke, z rozsiahlejšieho elaborátu odovzdaného časopisu *Teorija in Praksa*. In *Filozofia*, 1968, roč. 23, č. 5, s. 457 – 469.

²⁰ KUSÝ, Miroslav: Československá politická kríza. In *Nová mysl*, 1968, roč. 22, č. 11, s. 1316.

²¹ KOPSOVÁ, Raisa: Miesto Miroslava Kusého v slovenskej filozofii 60-tych rokov. In *Filozofia*, 2002, roč. 57, č. 10, s. 717.

70. rokov 20. storočia.²² Na základe prác, v ktorých rozoberal problematiku inštitucionalizácie, môžeme M. Kusého „považovať za zakladateľa modernej slovenskej politológie“.²³ Roku 1968 patril medzi kandidátov na člena Výboru Československej politologickej spoločnosti, o ktorých rokoval koncom spomínaného roka Sekretariát ÚV KSS.²⁴

Jeho aktivity v procese destalinizácie, čiže v presadzovaní slobodnejšej spoločnosti, vyvrcholili v roku 1968. Bol jednoznačne priradovaný k zástancam Alexandra Dubčeka ako prvého tajomníka ÚV KSČ a zmien, o ktoré sa snažilo vtedajšie vedenie KSČ. Od svojho príchodu do Bratislavy v roku 1957 sa stretával s určitou nedôverou, prejavovanou voči jeho osobe, napríklad na bratislavskom Mestskom výbore KSS a na ÚV KSS. Považovali ho za „Pražáka“, čiže osobu, ktorá so sebou prináša „nové nebezpečné idey“.²⁵ Napriek členstvu v strane neustále nosil v sebe pocit prirodzenej slobody, ktorú prejavil už v roku 1947, keď vystúpil z cirkvi, lebo mu ako katolíkovi vydávali zákazy, ale nevysvetľovali ich. O správnosti tohto rozhodnutia ho presvedčili nielen skúsenosti z Tisovho režimu, ale i to, že bol prekliaty z kancelára v bratislavskom Kostole svätej Trojice.²⁶ Vnútorňý pocit slobody u neho v 50. rokoch 20. storočia pretrvával preto, lebo „na straníckej pôde prebiehali divoké diskusie“.²⁷ Problém protirečenia medzi realitou a hlásanými ideálmi či iluzórnou slobodou, bez ktorej sa máločo rozvíja, nebol podľa Mariana Várossa odstránený ani po roku 1956.²⁸

Politický spor o tom, či sa má pokračovať v dogmatickej línii, alebo sa má presadzovať tvorivé myslenie, úzko súvisí s destalinizáciou, čiže odhalením kultu osobnosti na XX. zjazde KSSZ v roku 1956. V Československu sa začalo intenzívnejšie polemizovať o dogmatizme, kulte osobnosti, hľadaní správneho modelu socializmu, potrebe návratu k človeku a uplatňovaní marxistického humanizmu najmä po roku 1963, čo súviselo so zmenou na mocenských pozíciách a s ukončením druhej vlny politických procesov. Súčasne sa začalo viac rozlišovať medzi človekom a občanom.²⁹ Zápas o to, či sa bude pokračovať v trocha zmenenom dogmatizme, čiže stalinizme, alebo sa pripustí voľnejšia politicko-ideová interpretácia vládnucej marxisticko-

²² KUSÝ, Miroslav: *Eseje*. Bratislava : ARCHA, 1991, s. 229.

²³ BÁTORA, Jozef: Miroslav Kusý ako kritický inštitucionalista. In: KUSÝ, Miroslav: *Politika a inštitúcie*, s. 15.

²⁴ Slovenský národný archív, fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ďalej SNA-ÚV KSS), sekretariát, kartón (ďalej kr.) 298. Správa o príprave ustanovenia Slovenskej spoločnosti pre politické vedy.

²⁵ <http://www.milansimecka.sk/mirolava-kus%C3%BD-v-ka%C5%BEdom-%C4%8Dloveku-sa-sna%C5%BEil-n%C3%A1js%C5%A5-to-dobr%C3%A9.html>; *Pamäť národa*, 2008, roč. 4, č. 3, s. 82.

²⁶ <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>

²⁷ Vedel o prípadoch, keď náhle zmizol človek a povrávalo sa o údajných politických problémoch dotyčného. O tejto skutočnosti sa nediskutovalo „ani na vzťahových, ani na straníckych schôdzach. Bolo to tabu“. Nielen zo študentského prostredia, ale aj z toho domáceho mal podobnú skúsenosť: keď sa kamarát jeho otca Urban stratil, nebolo možné – napriek rôznym snahám – niečo sa o ňom dozvedieť. <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>

²⁸ VÁROSS, Marian: *Deň za dňom samota*. Bratislava : Marenčin PT, 2016, s. 19.

²⁹ Pozri bližšie napríklad FEINBERG, Grim Joseph: Občan alebo človek? Alebo, či v reformnom procese šlo vôbec o občiansku spoločnosť..... In *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2016, s. 64 – 89. Eds. Miroslav Tížik, Norbert Kmet'.

-leninskej ideológie, vyvrcholil na prelome rokov 1967/1968, keď získali výhodnejšie pozície zástancovia reformného alebo – podľa dobového slovníka – obrodného procesu.³⁰

Do diskusie o dogmatizme a kulte osobnosti sa, prirodzene, zapojil tiež M. Kusý. V týždenníku *Predvoj* v čísle 32 z roku 1966 prezentoval svoje postoje k nim článkom *Znovu o dogmatizme?* V tomto období sa dogmatizmus jasne chápal ako stalinizmus, čiže ako niečo, proti čomu sa treba vyjadriť. Podľa neho je dogmatizmus pomerne primitívny a netvorivý spôsob myslenia, pričom na to, aby sa človek stal dogmatikom, „stačí vynaložiť len veľmi malú myšlienkovú námahu“ a nepripúšťať možnosť alternatív. Do kontrastu s dogmatizmom dával tvorivé myslenie, ktoré charakterizuje ako myslenie vlastnou hlavou, pričom názor inej osoby nepredstavuje hranicu vlastného usudzovania, ale východisko k dosiahnutiu vlastných záverov, reagujúcich na konkrétnu situáciu. Tvorivé, čiže vlastné myslenie je podľa neho nevyhnutne spojené so samostatnosťou a odvahou, z čoho vyplýva, že človek dospeje k vlastnému názoru, pritom však treba počítať s rizikom omylu. Zároveň pre tvorivé myslenie musia jestvovať spoločenské podmienky, ku ktorým sú zaraďované vzájomná dôvera, demokratická diskusia, neexistencia žiadnych ideologických, ekonomických, kultúrnych a politických „tabu“. Toto všetko považujú dogmatici za nebezpečné a vyplýva z toho aj ich nedôvera v existenciu vnútornej sily samostatného socializmu. V závere pripomenul, že „v súčasnom obrodnom procese nejde o dogmatizmus ako taký, ale o systém riadenia socialistickej spoločnosti, o najefektívnejší model socialistickej demokracie. Len tak možno hľadať aj záruky proti dogmatizmu.“³¹

Tejto téme venoval pozornosť tiež v knihe *Filozofia politiky*. V časti nazvanej *Marxizmus nedogmatický a protidogmatický*, argumentujúc Adamom Schaffom, jasne uviedol, že dogmatizmus je určitá forma revizionizmu, čo znamená, že sa prekračujú „hranice skutočného leninského marxizmu“. Dogmatizmus podľa M. Kusého premenil marxizmus na vládnucu ideológiu, a tak „namiesto sily argumentov prevládala argument sily“. Politická sila vyznávajúca marxizmus ako ideológiu prijala za svoju oficiálnu líniu stalinizmus, čiže dogmatickú deformáciu, a tým sa celá politická línia zaradila ku konzervativizmu bez ohľadu na to, či disponovala vládnu mocou. Pri otázke ideológie spomenul aj paradox spočívajúci v prijímaní a uplatňovaní uznesení, ktoré z času na čas negujú tie predchádzajúce. Ako príklad uviedol sociológiu, ktorá bola najprv zlikvidovaná a potom obnovená. V tomto prípade „politika tu prekročila hranice svojej kompetencie“.³² Definovanie pojmov, ich interpretácia, tvorili vždy súčasť spisby M. Kusého.³³

³⁰ Pozri bližšie k terminológii napríklad TÍŽIK, Miroslav – KMEŤ, Norbert: *Reforma alebo ľudová nespokojnosť? Príliš ľudská tvár socializmu?*, s. 12 – 15; SKILLING, Gordon H.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. New Jersey : Princeton University Press, 1976, s. 827 – 840.

³¹ *Predvoj*, 1966, roč. 2, č. 32, s. 1, 11.

³² KUSÝ, Miroslav: *Filozofia politiky*, s. 94, 97 – 98, 103.

³³ Bližšie k analýze pojmov, ako sú reálny socializmus, tichá dohoda, ideológia „akoby“, pozri napríklad DALBERG, Dirk Mathias: *Materialismus und Machiavelismus. Der slowakische Philosoph Miroslav Kusý über die tschechoslowakische Normalisierungsgesellschaft (1970 – 1989)*. In *FORUM für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*, 2017, roč. 21, č. 2, s. 41 – 69.

Pri dogmatizme a protidogmatizme možno sledovať, že tí straníci, ktorí si uvedomovali existenciu osobnej slobody a zároveň chceli návrat človeka a humanizmu do spoločnosti, sa prejavovali viac individuálne, pokrokovovo, reformne. Zápas o destalinizáciu jasne poukázal na tieto rozpory. Dogmatici odmietali osobnú zodpovednosť, lebo tú preniesli na stranu, čiže na kolektív.³⁴ Už Tomáš G. Masaryk písal o tom, že marxizmus neguje individuum. Podľa Svätopluka Štúra sa marxizmus dostal do extrémneho kolektivismu.³⁵

Na uvedených niekoľkých príkladoch jasne vidieť rozdiel vo vnímaní úlohy strany pri riadení spoločnosti u M. Kusého a v straníckom vedení. Tento rozdiel sa postupne prehlboval. Avšak do roku 1969 bol pre stranícke vedenie prijateľný ako politický filozof, publicista, ktorý pomáhal progresivistom v straníckom zápase vedenom proti dogmatikom, čiže konzervatívcom. Je všeobecne známe, že za A. Novotného narastala nespokojnosť s jeho vedením strany aj štátu. Do tohto zápasu proti A. Novotnému bol napokon zaangażovaný tiež Kusý. V jeden novembrový deň v roku 1967 ho Oldo Jaroš, osobný sekretár A. Dubčeka a spolužiak M. Kusého z vysokoškolských štúdií, požiadal – v mene prvého tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS) – „o stať do Pravdy proti Novotnému“.³⁶

Táto stať pod názvom *Popularita v politike* vyšla v denníku *Pravda* 16. decembra 1967. V úvode sa zmienil o aktuálnosti problému popularity v politike. Zároveň porovnával správanie a konanie politikov v politicky pluralitných spoločnostiach a v štátoch socialistickej demokracie. Záver bol jednoznačný: politik by sa mal správať rovnako, čiže dodržiavať tie isté zásady a robiť všetko v prospech voličov. O priazeň a popularitu u občanov sa mal podľa M. Kusého uchádzať i komunistický politik bez ohľadu na to, akú funkciu zastáva, pretože „je to priamo jeho politickou povinnosťou“. Ak sa však nechádza o priazeň voličov, ale skrýva sa „za stranu, za vládu, za orgán“, potom nemôže byť považovaný za politika, ale len za úradníka „toho najhoršieho zrna“. Obširne rozoberal, či má socialistický, čiže komunistický politik presadzovať aj také opatrenia, ktoré považujú občania za nepopulárne. Jeho prvoradou úlohou je – v takomto prípade – presvedčiť občanov o opaku, a tak dosiahnuť ich súhlas s realizovaním takéhoto opatrenia. Zároveň má neustále skladať voličom účty a usilovať sa udržať si u nich popularitu. V prípade, keď takáto zhoda nenastane a politik presadzuje napriek nesúhlasu ľudu určitú líniu, tak je to „politický despotizmus“ a „najhrubšie porušenie demokratických princípov“. Jedným z pilierov socialistickej demokracie je totiž podľa M. Kusého zhoda medzi politikom a ľuďom. Zároveň si musí byť tento politik vedomý toho, „že nie je ničím viac než služobníkom ľudu“.³⁷ V tejto stati prezentoval teda ideálneho politika. Zároveň jeho vyjadrenia môžeme považovať za kritiku kabinetnej politiky, ktorú označil Zdeněk Mlynář za doménu každej politickej diktatúry.³⁸

³⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk – GORBAČOV, Michail: *Reformátoři nebývají šťastni*. Praha : Viktoria Publishing, 1995, s. 18 – 20.

³⁵ ŠTÚR, Svätopluk: *Marxisticko-leninská vôľa k moci*. Bratislava : Bradlo, 1991, s. 63, 91.

³⁶ KUSÝ, Miroslav: *Na vlnách Slobodnej Európy 1997 – 2001*. Bratislava : Kalligram, 2001, s. 189 – 190.

³⁷ KUSÝ, Miroslav: *Popularita v politike*. In *Pravda*, 16. 12. 1967, roč. 48 (XLVIII), č. 346 A, s. 6.

³⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremle*. Köln : INDEX, 1978, s. 66.

Roku 1968 vrcholila publicistická aktivita M. Kusého.³⁹ Z toho vyplýva, že bol dostatočne známy nielen vo vedeckej, ale aj v politickej oblasti. Po invázii vojsk piatich štátov Varšavskej zmluvy do Československa sa začalo uvažovať o tom, že by sa mohol stať vedúcim Ideologického oddelenia ÚV KSS, a to na žiadosť Gustáva Husáka a Bohuslava Gracu, vtedajších tajomníkov ÚV KSS.⁴⁰ O možnosti zastávať spomínanú funkciu rozhodovalo Predsedníctvo ÚV KSS už 30. septembra 1968. Na tomto zasadnutí predložil B. Graca členom predsedníctva žiadosť o vyjadrenie, či súhlasia s tým, aby sa vedúcim Ideologického oddelenia ÚV KSS stal M. Kusý.⁴¹ Na ďalšom zasadnutí 7. októbra 1968 ho Predsedníctvo ÚV KSS schválilo na tento post, i keď nemal skúsenosti s prácou v straníckom aparáte.⁴² Tajomník ÚV KSS B. Graca, ktorý tiež začínal s prácou v straníckom aparáte, navrhoval M. Kusého okrem iného preto, aby sa v ústrednom výbore mohla začať práca súvisiaca so základnými otázkami marxizmu a dobudovalo sa ideologické oddelenie. Uviedol tiež, že názory M. Kusého sú v súlade s líniou strany, „a preto aj súhlasil s prijatím funkcie“.⁴³ Jeho rozhodovanie ovplyvnili aj vyhlásenia G. Husáka, že od Akčného programu sa neustúpi aj napriek invázii a že s Dubčekom stojíme a padáme.⁴⁴ Túto funkciu M. Kusý zastával od 21. októbra 1968. Naďalej však pôsobil na Katedre filozofie FiF UK v Bratislave.⁴⁵

Na pozícii vedúceho Ideologického oddelenia ÚV KSS sa celkom nepodriaďoval novej straníckej línii a naďalej obhajoval reformný proces. Začiatkom februára 1969 mal ešte dôveru členov Predsedníctva ÚV KSS a členov Sekretariátu ÚV KSS, keďže ho navrhovali za člena komisie ÚV KSČ za Slovensko, a to pre spoločenské vedy.⁴⁶ Zároveň už narastala kritika jeho osoby, čo môžeme ilustrovať na postoji Mateja Lúčana, ministra školstva Slovenskej socialistickej republiky, ktorý M. Kusého v rozhovore s Ivanom S. Kuznecovom, generálnym konzulom ZSSR v Bratislave, 29. januára 1969 označil za pravicového oportunistu spolu s Bohuslavom Gracom, Antonom Ťažkým a Robertom Harenčárom.⁴⁷ Podľa informácií, ktoré poskytol Pavol Valuška, inštruktor Poľnohospodárskeho oddelenia ÚV KSS, mal P. M. Jaňšinovi, pracovníkovi generálneho konzulátu ZSSR v Bratislave, uviesť, že vystúpenie M. Kusého koncom januára 1969 v Senici bolo sprevádzané nesúhlasom prítomných a podľa zachovaného dokumentu „ten-

³⁹ *Pamät' národa*, 2008, roč. 4, č. 3, s. 81.

⁴⁰ <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>; *Pamät' národa*, 2008, roč. 4, č. 3, s. 81; KOPSOVÁ, Raisa: Miesto Miroslava Kusého v slovenskej filozofii 60-tych rokov. In *Filozofia*, 2002, roč. 57, č. 10, s. 719.

⁴¹ SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, kr. 1213. Zápis zo 6. schôdze predsedníctva ÚV KSS, 30. 9. 1968.

⁴² SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, kr. 1213. Zápis zo 7. schôdze predsedníctva ÚV KSS 7. 10. 1968.

⁴³ SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, kr. 1213. Zápis zo 7. schôdze predsedníctva ÚV KSS 7. 10. 1968.

⁴⁴ *Pamät' národa*, 2008, roč. 4, č. 3, s. 81.

⁴⁵ AUK, zložka Miroslav Kusý.

⁴⁶ SNA-ÚV KSS, sekretariát, kr. 299. Zápis z 11. schôdze sekretariátu ÚV KSS 7. II. 1969; SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, kr. 1223. Zápis z 26. schôdze predsedníctva ÚV KSS, 17. II. 1969.

⁴⁷ VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. Dokumenty ÚV KSS 1966 – 1969. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, č. 4/4*. Brno : Doplněk; Praha : USD AV ČR, 2011, s. 353.

to „teoretik“ pravičáků utrpěl naprostou morálně politickou porážku a byl nucen stranický aktiv opustit“.⁴⁸

V tomto prípade išlo o vystúpenie na okresnom aktíve podpredsedov ZO KSS, ktoré sa konalo 21. januára 1969 za účasti asi 130 osôb. Prezentované názory M. Kusého mali vyvolať nesúhlas. V skutočnosti však v zachovanom zápise zo záverečného vystúpenia na spomínanom aktíve, ktoré na ÚV KSS G. Husákovi poslal 7. februára 1969 Július Pardupa, vedúci tajomník Okresného výboru KSS v Banskej Bystrici, M. Kusý *reagoval „na vystúpenie jedného-dvoch tam prítomných súdruhov (jeden z bezpečnosti)“*, ako to podčiarkol v poznámkach k tomuto textu B. Graca. Miroslav Kusý v diskusii odmietol použitie mocenských prostriedkov tak pred augustom 1968, ako aj po ňom, čo bola jeho reakcia na vyjadrenia dvoch prítomných, ktorí boli za použitie sily. Vedenie, ktoré sa uchýli k použitiu moci a zatýka ľudí, označil za diktátorské a „*neschopné vedenie*“. Stranickému vedeniu išlo o demokratizáciu, čiže o to, „*aby nikto u nás nemohol zneužiť moc v mene takého, alebo onakého názoru len preto, že sa mu nejaký iný názor nepáči, aby táto moc nemohla byť zneužitá*“. Celkovú situáciu na Slovensku považoval za priaznivejšiu než v českých krajinách, keďže nebola zavedená predbežná cenzúra tak ako v západnej časti republiky. Venoval sa aj signatárom *Dvetisíc slov* i Otovi Šikovi. Nátlakové skupiny považoval za súčasť demokratickej spoločnosti. Politici musia pri nich diferencovať, či vznikajú prirodzene z určitej potreby, alebo sú falošné. Obhajoval pluralitu názorov a nesúhlasil s presadzovanou umelou jednotou. Odmietol kritiku pojanuárového vedenia strany, lebo za sedem mesiacov nemohlo dať „*do poriadku to, čo tu 20 rokov predchádzajúcich vedení babralo a kalilo*“. Vyvracal tvrdenia o záujme Dubčekovho vedenia likvidovať socializmus. Pripomínal rozdiel medzi režimom a socializmom. Práca ÚV KSČ a ostatných orgánov a ľudí mala jediný cieľ, a to zmeniť najprimitívnejší model socializmu za vyspelejší, pričom za extrém považoval režim v Číne a v Juhoslávii. V Československu chceli reformným procesom uplatniť závery XX. a XXII. zjazdu KSSZ, a to prechodom „*od diktatúry proletariátu k všeludovému štátu*“, na čo sa „*v ZSSR zabudlo*“. Vyjadril sa proti primitívnym polemikám, napríklad s názormi reprezentujúcimi K 231, KAN a Ivana Svitáka ako zúrivého antikomunistu. Upozornil na komplikovanosť pojmov kontrarevolucionár a antikomunista. Prezentoval názor, že ak považuje väčšina spoločnosti socializmus za najprogressívnejšie zriadenie, „*tak sa potom nemusíme báť dokonca ani diskusií, ktoré by boli skutočne protisocialistické*“.⁴⁹

Hovoril tiež o *Bielej knihe*, čiže o publikácii *K událostem v Československu. Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*, vydané v Moskve, ktorá mala za cieľ ospravedlniť inváziu, ako aj o sovietskej vysielateľke Vltava. *Bielu knihu* si mal podľa názoru M. Kusého prečítať každý. Neobával sa, že by údaje, ktoré sú v nej, niekoho presvedčili o tom, že v štáte hrozila kontrarevolúcia a podobne. Svoj názor obhajoval aj tým, že všetko, čo sa tam uvádza, je také „*primi-*

⁴⁸ VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, č. 4/4, s. 368.*

⁴⁹ SNA-ÚV KSS, volené orgány, tajomník ÚV KSS, Gustáv Husák, kr. 3.

tívne a naivné, že to aj každý náš prostý človek, ten-ktorý má otvorené oči, v tejto republike musí pochopiť, že čo sa tam píše, je nepravdivé, že to nezodpovedá nejakej absolútnej skutočnosti“. Pozastavil sa tiež pri svojom mene, ktoré sa nachádza v *Bielej knihe*, a to na základe jedného anonymu, ktorý dostala redakcia denníka *Pravda* v júli 1968. Uvádžalo sa v ňom, že Kusý a ďalší „podrývajú vedúcu úlohu strany a sú to v podstate zakuklení nepriatelia strany“. Redakcia ho mala záujem zverejniť, lebo „dostávali veľmi málo názorov tých ľavičiarskych, povedal by som názorov konzervatívnych“. Po zverejnení došlo redakcii veľa „rozhorčených odpovedí“. ⁵⁰ List, ktorý spomínal M. Kusý, bol publikovaný pod názvom *Prvý list – od anonyma ZB*. Redakcia denníka *Pravda* zverejnila aj pisateľovo upozornenie, „že ak jeho stanovisko, resp. stanovisko komunistov strednej generácie Trnavy, nebude v najbližších dňoch uverejnené, zabezpečí jeho publikovanie v sovietskej tlači“. Čitateľov vyzvali na reakcie. V spomínanom liste sa pisateľ rozhorčoval nad osobami, ktoré dostávajú priestor v médiách, pričom útočia „na vedúcu úlohu a postavenie strany v spoločnosti, ako docent Kusý a autori článku *Dvetisíc slov*“. ⁵¹ Okrem tejto uvádzanej písomnosti zverejnili tiež *Druhý list – O koncepcii Pravdy*, ktorý bol podpísaný Jozefom Kľačkom z Bratislavy. Do 5. augusta 1968 redakcia dostala vyše 100 nesúhlasných a viac než 80 súhlasných stanovísk k obom listom. ⁵² Presentovanie názorov na tieto dva listy pokračovalo v denníku *Pravda* do 20. augusta 1968. Časť z tohto anonymného listu uverejnili v spomínanej *Bielej knihe*. ⁵³ O vydání *Bielej knihy* informoval aj denník *Pravda*. Pripomenul, že neobsahuje „ani jeden dokument medzištátneho a medzistraníckeho charakteru“. Okrem článkov zo sovietskej tlače v nej uverejnili citáty z československej tlače. ⁵⁴

Miroslava Kusého kritizovali nielen v *Bielej knihe*, ale tiež v tlači v Poľsku a NDR. Jednoznačne sa v záverečnom vystúpení na okresnom aktíve podpredsedov ZO KSS, ktoré bolo 21. januára 1969, vyjadril za diskusiu medzi straníkmi, v rámci ktorej sa vyjasnia stanoviská. Je to podľa neho „správnejšie a čestnejšie, ako keď sa vytvárajú frakčné skupiny, kde sa potom organizuje nejaká podvrtná činnosť, proti samotnému vedeniu a proti samotnej jestvujúcej politike strany“. Bohuslav Graca v poznámkach k spomínanému záverečnému vystúpeniu Miroslava Kusého nepovažoval jeho prezentované názory za antisovietske a boli podľa neho v súlade s novembrovou rezolúciou ÚV KSČ. V tejto diskusii používal nielen stranické, ale aj vlastné argumenty. ⁵⁵

Hlásaný reformný komunizmus alebo humanistická interpretácia Karola Marxa, ktorú presadzoval aj M. Kusý, bol podľa Z. Mlynára príliš abstraktný, čiže vzdialený konkrétnym problémom. Stúpenci marxistického humanizmu síce vedeli dobre kritizovať stalinský model socia-

⁵⁰ SNA-ÚV KSS, tajomník ÚV KSS, Gustáv Husák, kr. 3.

⁵¹ *Pravda*, 30. 7. 1968, roč. 49 (XLIX), č. 209A, s. 2.

⁵² *Pravda*, 8. 8. 1968, roč. 49 (XLIX), č. 218A, s. 2.

⁵³ *K událostem v Československu. Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*. Moskva : Tisková skupina sovětských žurnalistů, 1968, s. 68.

⁵⁴ *Pravda*, 22. 9. 1968, roč. 49 (XLIX), č. 263A, s. 3.

⁵⁵ SNA-ÚV KSS, tajomník ÚV KSS, Gustáv Husák, kr. 3.

lizmu, ale nedokázali pre politickú prax a komunistom ponúknuť „*jiný dostatečne zrozumiteľný a konkrétny*“ program.⁵⁶

Neustále sa pokračovalo v ideologickom zápase o to, kto je podľa momentálnej stránickej línie ľavičiar a kto pravičiar. Miroslav Kusý bol napríklad v roku 1968 podporovateľom Dubčekovej politiky a po invázii sa postupne pre tých, čo ovládli vedenie strany a štátu, stal pravičiarom. Definovanie pravice, ľavice, stredy rozoberal M. Kusý okrem iného na aktíve podpredsedov ZO KSS 21. januára 1969. Používaná terminológia bola v Československu prevrátená, a to „*nie vlastnou vinou, ale pod sovietskym vplyvom, pretože sovietska kritika začala v Československu takto označovať skupiny práve obrátene, no a tak sa nám stalo, že konzervatívne sily v strane sme začali označovať ako sily ľavé a progresívne, radikálne ako sily pravé. Tak je tu terminologický zmätok samozrejme.*“ Zároveň spomenul, že v rozhovoroch s rakúskymi, francúzskymi a talianskymi komunistami rozoberali tento terminologický zmätok.⁵⁷ V polemike využil tiež vyjadrenia G. Husáka, ktorý často spomínal pravicovo-oportunistické sily v strane, ale nikdy ich neoznačil za antisocialistické alebo kontrarevolučné. Toleranciu iných názorov ilustroval na prípade Husáka a jeho vzťahu s novinármi z denníka *Smena* a televízie. Zároveň si mali všetci uvedomiť, že aj medzi komunistami nie je úplná jednota a ocenil aj radikálne sily a ich pozitívny vplyv pri formulovaní Akčného programu.⁵⁸

V súvislosti so snahou presne definovať jednotlivé politické prúdy pôsobiace v Československu sa hovorilo tiež o pravicových či ľavicových tendenciách. Nechýbali vyjadrenia o protisocialistických silách. Podľa M. Kusého by bolo vhodnejšie vyjadrovať sa o progresívnom, radikálnom či ultraradikálnom krídle, ako aj o konzervatívnom a reakčnom krídle v strane. Rôznorodosť názorov je podľa neho dôležitá preto, aby sa dospelo ku kompromisu, bez ktorého nie je možné robiť politiku. Likvidovaním radikálnejších názorov sa situácia nezlepší, pretože za také sa budú považovať centristické a pre konzervatívcoov sa stanú pravicovými.⁵⁹ Táto dvojaká koncepcia socializmu sa používala aj pri charakterizovaní reformného procesu. Napríklad podľa Mariana Várossa ostávala ešte v roku 1971 problémom „*dvojaká koncepcia socializmu*“, keďže jedna predstavovala liberalizujúcu intelektuálnejšiu koncepciu a druhý koncept bol totalizujúci „*s prevahou fašistických prvkov*“, pričom pre normalizačný režim to platilo opačne.⁶⁰

Politická línia, ktorú sledoval G. Husák, bola čím ďalej tým menej akceptovateľná pre osoby zotrúvajúce na pozíciách reformného procesu. Kritika M. Kusého sa stupňovala. Svedčí o tom aj list Miroslava Novotného z Medzinárodného oddelenia ÚV KSČ z 28. februára 1969. Adre-

⁵⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremli*. Köln : INDEX, 1978, s. 57.

⁵⁷ V rozhovore s Dušanom Slezákom, uverejnenom v bratislavskom *Večerníku*, M. Kusý uviedol aj na základe toho, čo publikoval napríklad v *Novom slove* začiatkom roka 1969, že „*ľavica odjakživa predstavovala progres, určitý radikalizmus v hnutí. To bola vždy ľavica a pravica bola naopak konzervatívna stránka hnutia.*“ In *Večerník*, 10. 3. 1969, roč. 14 (XIV), č. 58 (3815), s. 2.

⁵⁸ SNA-ÚV KSS, tajomník ÚV KSS, Gustáv Husák, kr. 3.

⁵⁹ *Svět v obrazech*, 18. 2. 1969, č. 7, s. 4 – 5.

⁶⁰ VÁROSS, Marian: *Deň za dňom samota*, s. 60.

sátom bol „*ÚV KSS pomocník dra G. Husáka*“ a odovzdali ho B. Gracovi. M. Novotný súhlasil s tým, aby bol tento list publikovaný na Slovensku. V liste polemizoval s názormi Kusého uverejnenými v časopisoch *Nová mysl* v novembri 1968 a *Svět v obrazech* vo februári 1969. Oceňoval jeho odvahu ako pracovníka stranického aparátu verejne prezentovať svoje názory, ktoré nie sú v súlade so stranickými uzneseniami. Vytýkal mu, že nepriniesol v uvádzaných textoch žiadne nové pohľady alebo myšlienky. Bol nespokojný s tým, ako sa M. Kusý vyjadroval o iniciatíve *Dvetisíc slov* či o Ivanovi Svitákovi. Zároveň mu mal zistiť, prečo od októbra 1967 do augusta 1968 médiá nereagovali na Novotného texty vrátane slovenskej *Pravdy*. Vyzýval k plneniu stranických uznesení.⁶¹

V marci 1969 prestal byť M. Kusý vedúcim Ideologického oddelenia ÚV KSS, o čom rokovalo Predsedníctvo ÚV KSS dvakrát. Na zasadnutí 17. februára 1969 členovia Predsedníctva ÚV KSS súhlasili so žiadosťou M. Kusého o uvoľnenie z funkcie k 1. marcu 1969. Zároveň ho na tom istom zasadnutí schválili za člena už spomínanej Komisie ÚV KSČ pre spoločenské vedy za Slovensko.⁶² Prijaté rozhodnutie o uvoľnení z funkcie Predsedníctvo ÚV KSS zmenilo 10. marca 1969. Napokon sa v ňom uvádza súhlas s jeho uvoľnením z postu vedúceho Ideologického oddelenia ÚV KSS, ku ktorému došlo po vzájomnej dohode k 1. marcu 1969.⁶³ Gustáv Husák 12. marca 1969 o M. Kusom povedal, že „*robil zlú službu strane*“, jeho mediálne vystúpenia nemali ďaleko od pravicovo-oportunistických hľadísk. Dovolil si tiež verejne polemizovať „*so zásadnými dokumentmi Ústredného výboru našej strany, i keď ich nespomínal*“. Z týchto dôvodov je potrebné sa od jeho názorov dištancovať. Napriek upozorneniam v tejto činnosti pokračoval, čo ilustroval vyjadreniami uverejnenými v bratislavskom *Večerníku* 10. marca 1969. Z tohto pre G. Husáka vyplývalo, že „*predsedníctvo Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska bolo nútené 17. februára t. r. uvoľniť súdruhu Kusého z funkcie*“.⁶⁴ O odchode z postu vedúceho Ideologického oddelenia ÚV KSS sa M. Kusý vyjadril pre bratislavský *Večerník*. Na otázku D. Slezáka, či je pravda, že odchádza na vlastnú žiadosť, odpovedal záporne. Podľa dohody mal funkciu zastávať dva roky, ale „*odchádzam vzhľadom na súčasnú zložitú politickú situáciu u nás na Slovensku a môj odchod sa realizuje na základe vzájomnej dohody*“.⁶⁵

V rámci stranických čistiek v roku 1970 bol M. Kusý zo strany vylúčený. Predchádzal tomu návrh Ústrednej kontrolnej a revíznej komisie KSS Predsedníctvu ÚV KSS, ktoré 25. novembra 1969 súhlasilo so začatím „stranického šetrenia“. Toto vyšetrovanie sa uzavrelo 19. marca

⁶¹ SNA-ÚV KSS, tajomník ÚV KSS, Bohuslav Graca, kr. 4.

⁶² SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, kr. 1223. Zápis z 26. schôdze predsedníctva ÚV KSS, 17. II. 1969.

⁶³ SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, zasadnutia, marec r. 1969, kartón 1224. Zápis z 28. schôdze predsedníctva ÚV KSS 10. III. 1969.

⁶⁴ Archív ÚPV SAV. Komisia vlády na analýzu udalostí rokov 1967 – 1970. ÚV KSS, zasadania 12. 3., 18. 4., 4. 5. 1969. Stenografický záznam zo zasadania Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska, dňa 12. marca 1969, s. 20. Pozri aj DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jedného mocenského zvratu*. Brno : Doplněk; Praha : USD AV ČR, 2006, s. 58; SIKORA, Stanislav: *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968 – 1971*. Bratislava : HÚ SAV, 2013, s. 110.

⁶⁵ *Večerník*, 10. 3. 1969, roč. 14, č. 58 (3815), s. 2.

1970, keď bolo navrhnuté, „aby plénum Ústrednej kontrolnej a revíznej komisie KSS odporúčalo Predsedníctvu Ústredného výboru KSS vylúčiť s. Kusého Miroslava z radov členov strany“.⁶⁶ S prípadom M. Kusého sa zaoberal i Sekretariát ÚV KSČ 27. júla 1970, pričom potvrdil jeho vylúčenie z KSČ, ktoré mu bolo oznámené 12. mája 1970.⁶⁷

Z ÚV KSS sa vrátil naspäť na Univerzitu Komenského, ktorá s ním rozviazala pracovný pomer k 31. marcu 1970.⁶⁸ Keďže nemohol ďalej pôsobiť na univerzite, pracoval ako dokumentarista v Novinárskom študijnom ústave v Bratislave. Tu mu od 1. mája 1976 plynula výpovedná lehota a následne k 31. júlu 1976 ukončili s ním pracovný pomer. Rozviazanie pracovného pomeru sa udialo netradične, pretože mu výpoveď 30. apríla 1976 „osobne odovzdal tajomník VÚK [Výskumný ústav kultúry – N. K.] s. Hindoš (za účasti dr. Virčika) tohože dňa vo večerných hodinách, na schodišti domu, kde bývam, a vynútil si podpísanie jeho prevzatia s tým, že [1] ide o čisto formálnu záležitosť“.⁶⁹ Následne ho od 1. augusta 1976 zamestnali v Univerzitnej knižnici, kde mu pracovný pomer zrušili k 9. marcu 1977.⁷⁰ Po podpísaní *Charty 77* si ťažko hľadal prácu, pretože ho z akéhokoľvek zamestnania, ak ho vôbec doň prijali, prepustili už v rámci skúšobnej lehoty bez udania dôvodu.⁷¹ Napokon sa od 7. júla 1980 stal zamestnancom Štátneho inštitútu urbanizmu a územného plánovania.⁷²

Koncom 60. a začiatkom 70. rokov prebiehali politické čistky. Toto obdobie rozdelil M. Kusý vo svojom prípade na tri etapy, a to roky 1969 – 1973, 1974 – 1976 a 1977 – 1989.⁷³ Všetky osoby, ktoré trvali na svojich stanoviskách z roku 1968, neboli pre normalizačnú moc akceptovateľné. Zároveň sa ešte dúfalo, že toto obdobie nebude dlhé. Skončilo sa však až v januári 1977 *Výhlásením Charty 77*. Komunistická moc využívala sebakritiku vo vybraných prípadoch, aby pôsobila na tých, čo ju odmietali urobiť. Jednou z týchto osôb bol aj Miroslav Kusý, ktorému sa existenčne a nezištne podmienená sebakritika, ako to 17. marca 1976 napísal G. Husákovi, hnusila. Vychádzal pritom aj z toho, že sebakritika by mu nepomohla. Pripustil zotrvávanie na niektorých svojich názoroch z reformného procesu, pričom ich neprezentoval v otvorených listoch a opozične nevystupoval.⁷⁴ O požiadavke verejnej sebakritiky M. Kusému hovoril „vedúci odboru osvetu na Ministerstve kultúry SSR, dr. Karas“. Keď ju vykoná a odvolá podpis pod *Chartou 77*, tak ho budú zamestnávať v rezorte.⁷⁵ Podľa Miroslava Válka, ministra kultúry SSR,

⁶⁶ SNA-ÚV KSS, predsedníctvo, kr. 1254. 67. schôdza, 15. 4. 1970. Návrh ÚKRS KSS na uzavretie stranického šetrenia s niektorými členmi KSČS, ktorých činnosť v rokoch 1968 – 1969 bola v rozpore s politickou líniou KSČS. Na upozornenie na tento dokument ďakujem Dr. Zdenkovi Doskočilovi.

⁶⁷ Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945 – 1989, Praha-sekretariát 1966 – 1971, sv. 51, a. j. 89. Za informáciu ďakujem Mgr. Josefovi Hallovi.

⁶⁸ *Naša univerzita*, roč. 36, 1989/1990, február – marec 1990, č. 6 – 7, s. 2.

⁶⁹ KUSÝ, Miroslav, *Závadné písomnosti*, s. 24.

⁷⁰ Tamže, s. 29, 32.

⁷¹ Bližšie pozri KUSÝ, Miroslav, *Závadné písomnosti*, s. 32 – 33, 39 – 42.

⁷² Za údaj ďakujem Dr. Jergušovi Sivošovi.

⁷³ KUSÝ, Miroslav, *Závadné písomnosti*, s. 31 – 32.

⁷⁴ Tamže, s. 13.

⁷⁵ Tamže, s. 33.

mal M. Kusý napísať pár riadkov do stranického denníka o tom, ako sa mýlil a ako má strana pravdu, čo však odmietol urobiť.⁷⁶

Občas sa v publicistických článkoch, či už po roku 1969, alebo po Novembri 1989, stretávame s tým, že sa mu pripomína jeho členstvo v komunistickej strane. Miroslav Kusý patrí k tým osobám, ktoré nemajú problém hovoriť o týchto rokoch, lebo s KSČ sa dostal „do sporu ešte v dobe, keď to bolo rizikové. A aj som si to odniesol. [...] Nestal som sa antikomunistom v dobe, keď už to bolo bez rizika.“⁷⁷ Po rozchode s komunistickou ideológiou sa naďalej hlásil k marxizmu. Bolo to v čase, keď bol v otvorenom konflikte s normalizačným režimom. V eseji *Byť marxistom v Československu* okrem iného napísal, že verejne sa hlásiť k marxizmu začiatkom 80. rokov 20. storočia v Československu nebolo atraktívne „a byť ním mimo oficiálnej štruktúry, a často dokonca priamo proti nej, je mimoriadne nevďačná úloha“. Marxizmus nepovažoval za uzavretý systém, pretože ide o sústavu pravidiel, podľa ktorých sa uvažuje. Toto bolo však absolútne neprijateľné pre „oficiálnych ‚dvorných‘ filozofov a ideológov, ktorí hľadajú výlučne hotové poučky pre marxistické vzdelávanie nás a pre pohodlnú aplikáciu v ich činnosti“. K marxizmu sa hlásil tiež Petr Uhl a Jaroslav Šabata.⁷⁸

Je nutné rozlišovať medzi komunistickou stranou a marxizmom, čo predstaviteľom normalizačnej moci robilo problém. Počas jeho výsluchov na ŠtB niekedy došlo k diskusií o marxizme. Kusého bezpečnostné orgány varovali: „Vý sa nám nemontujte stále do toho marxizmu, pán Kusý! My sme vás predsa z neho raz prevždy vyvrhli!“⁷⁹ S vyšetrovateľom Pačesom sa M. Kusý dohodol na tom, „že ak je on komunista, nemôžem ním byť ja a naopak“.⁸⁰ Totožné vyjadrenie nachádzame u Jozefa Jablonického. Na jeho výsluchu 14. decembra 1981 na ŠtB sa zúčastnil aj vyšetrovateľ Pačesa, ktorý mu povedal: „Šimečka tvrdí, že je komunista, Kusý tvrdí, že je komunista, vy tvrdíte, že ste komunista. Nie ste komunisti, ale ste kontrarevolucionári! Všetci viete prečo je Šimečka zavretý.“ Jablonický reagoval, že nevie, čo tvrdia Kusý a Šimečka, „avšak ja nie som komunista, pred vyšetrovateľmi ŠtB už netvrdím, že som komunista. Jednoducho nemôžem byť komunistom v situácii, keď moji perzekútori sa označujú za komunistov.“⁸¹

Počas pôsobenia v Novinárskom študijnom ústave chýbala M. Kusému intelektuálna práca, ktorú mu sčasti nahradzovalo písanie scenárov a námetov pod cudzími menami. Na toto sa však prišlo a bola z toho „televízna aféra“, o ktorej písomne informoval M. Kusý 17. marca 1976 G. Husáka.⁸² Roku 1974 sa už o Kusého zaujímala Štátna bezpečnosť, čo súvisí s nájdeným odpočúvacím zariadením v jeho byte, ktoré nechceli od neho prijať ani na generálnej prokuratúre,

⁷⁶ <http://www.topky.sk/cl/100535/1592553/Politolog-Kusy-oslavuje-jubileum--Spomina-na-stary-rezim--StB-a-Husaka>

⁷⁷ <https://domov.sme.sk/c/3671101/miroslav-kusy-marxizmus-ma-svoje-pravo-na-existenciu.html>; pozri aj KUSÝ, Miroslav – ABRAHÁM, Samuel: Korešpondenčný rozhovor. In *Kritika&Kontext*, 2003, roč. 8, č. 3, s. 14 – 25; http://kritika.sk/pdf/3_2003/2.pdf

⁷⁸ KUSÝ, Miroslav, *Eseje*, s. 140 – 143.

⁷⁹ Tamže, s. 136.

⁸⁰ KUSÝ, Miroslav, *Závadné písomnosti*, s. 67.

⁸¹ JABLONICKÝ, Jozef: *Samizdat o disente. Záznamy a písomnosti*. Bratislava : Kalligram, 2007, s. 219.

⁸² KUSÝ, Miroslav, *Závadné písomnosti*, s. 7 – 15.

ani príslušníci Verejnej bezpečnosti. Napokon ho zobrali od neho príslušníci ŠtB, pričom mu vynadali za negatívnu reklamu a za nosenie zariadenia po meste.⁸³ Odpočúvacie zariadenie si vo februári 1971 v byte našli aj Kalinovci, avšak o nejaký čas im z bytu zmizlo.⁸⁴

O podpise Miroslava Kusého pod *Chartu 77* sa občania Československa dozvedeli aj oficiálne, a to v denniku *Pravda* v článku *Svojrážny filozof z rodu samozvancov*. V čitateľoch mal vzbudiť najmä materiálnu závišť, lebo už v úvode sa píše o tom, ako sa prof. Kusý všetkému rozumie, „ale najviac cvengotu mincí, ktoré inkasoval ako honoráre“. Označili ho za dogmatika, ktorý však prišiel na to, že „vychádza z módy“, a tak začal prezentovať svoju inštitucionálnu revolúciu. Autor článku pripomenul aj to, že M. Kusý písal scenáre a námety pod cudzími menami a mal často striedať politické a filozofické názory. Vyjadrením písomného súhlasu s *Chartou 77* „verejne sa zaradil tam, kde vnútorne dávno patrilo. Medzi stroskotancov a samozvancov.“⁸⁵ Toto nebol jediný verejný útok na prof. Kusého. V týždenníku *Nové slovo* publikovali text *Metamorfózy dogmatika – revizionistu*. Podobne ako v článku z denníka *Pravda* sa dokazovalo, že zradil marxizmus-leninizmus a že z dogmatika sa stal revizionista, až „prešiel na pozície ideových nepriateľov“ a nakoniec zakotvil „v tábore smutno známych ‚chartistov‘ a dopisovateľov buržoáznych novín“. Na záver kolektív pracovníkov Ústavu filozofie a sociológie SAV zdôraznil, že patrí do skupiny „našich ideových a triednych nepriateľov, zaťatých odporcov socializmu, marxizmu-leninizmu – teraz v póze tzv. ‚bojovníkov za ľudské práva‘, za ‚demokratický socializmus‘“.⁸⁶

Na text z periodika *Nové slovo* reagoval Kusý otvoreným listom. O tom, ako vznikol uverejnený text, nemal pochybnosti. Pripomenul, že proti jednému podpisu sú podpisy celého vedeckeho pracoviska, čo považoval za „nóvum nielen kampane proti Kusému, ale aj kampane proti *Charte 77* vôbec“. Pisateľov upozornil aj na to, že v takej situácii, v akej sa on nachádza teraz, môže sa ocitnúť ktorákoľvek osoba skrytá pod kolektívom pracovníkov Ústavu filozofie a sociológie SAV vrátane akademikov Sirackého a Bodnára.⁸⁷

Súhlas s *Chartou 77* považoval M. Kusý „za radikálnejší zlom“, ako bola invázia armád piatich štátov Varšavskej zmluvy do Československa v auguste 1968.⁸⁸ Po jej signovaní sa perzekúcia jeho osoby stupňovala. Jej súčasťou boli domové prehliadky, výsluchy, obmedzovanie osobnej slobody atď. Patria sem aj prokurátorské výstrahy, ktoré dostali Miroslav Kusý a Milan Šimečka 10. júla 1979 a Jozef Jablonický o deň neskôr. Celkovú situáciu, v akej sa títo ľudia nachádzali, jasne opísal J. Jablonický v samizdate *O piatom desaťročí* takto: „Primitívne ma

⁸³ Bližšie pozri <http://www.topky.sk/cl/100535/1592553/Politolog-Kusy-oslavuje-jubileum--Spomina-na-stary-rezim--StB-a-Husaka>

⁸⁴ Bližšie pozri KALINA, Ján: *Odpočívaj v pokoji. Basa story*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2004, s. 18 – 23; JURÁŇOVÁ, Jana – KALINOVÁ, Agneša: *Mojich 7 životov*. Bratislava : Aspekt, 2012, s. 282 – 288.

⁸⁵ *Pravda*, 28. 3. 1977, roč. 58, č. 73B, s. 2.

⁸⁶ *Nové slovo*, 20. 10. 1977, roč. 19, č. 43, s. 15.

⁸⁷ KUSÝ, Miroslav, *Závadné písomnosti*, s. 46 – 51.

⁸⁸ Tamže, s. 6.

obmedzujú a diskriminujú, zachádzajú so mnou ako s reálnosocialistickým nevoľníkom. Keď sa nechcem podvoliť, keď som ‚tvrdohlavý‘, tak sa mi vyhrádzajú trestným stíhaním.“⁸⁹ Napriek rôznym opatreniam vykonávaným ŠtB v Bratislave sa osoby, ktoré boli zaradované k pravicovým oportunistom, naďalej stretávali. O jednom náhodnom stretnutí 12. marca 1980 v Justičnom paláci písal J. Jablonický v samizdate *Stretnutie v Justičnom paláci*, kde okrem iného poznamenal: „Kolko námahy vynakladajú isté orgány, aby znemožnili styky a stretnutia, alebo ich aspoň sledovali. Kolko výsluchov a sledovania sa uskutočnilo, aby sa zistilo s kým sa Miro [Kusý – N. K.] ‚stýka‘, čo robí Hana [Ponická – N. K.] v Bratislave, lebo prevažne sa zdržuje v Lukavici pri Zvolene. A tu ho máš, priamo v Justičnom paláci sa ‚stýkajú‘ so mnou.“⁹⁰

Spoločenské postavenie odporcov normalizačného režimu a prístup príslušníkov ŠtB k nim sa nezmenili ani koncom 80. rokov 20. storočia. Dňa 24. septembra 1988 za Malackami zastavilo vozidlo Verejnej bezpečnosti osobné auto, v ktorom boli H. Ponická, M. Kusý a J. Jablonický so synom Tomášom. Príslušník ŠtB Gavorník Jablonickému povedal, že pre jeho syna spoločnosť Ponickéj a Kusého nie je vhodná. V samizdate *Ďalší bartolomejský večer v Malackách* Jablonický napísal, že sa nad týmto Gavorníkovým vyjadrením rozum zastavuje, lebo „spisovateľka Hana Ponická je autorka kníh pre deti. Miro Kusý je dobrý a starostlivý otec dvoch detí“.⁹¹

Perzekúcia M. Kusého vyvrcholila v auguste 1989, keď bol, tak ako aj Ján Čarnogurský, vzatý do vyšetrovacej väzby. Okrem nich boli trestne stíhaní Hana Ponická, Vladimír Maňák a Anton Selecký. Spolu tvorili známu „bratislavskú päťku“. Napokon plánovaný politický proces vedený proti nim bol rozdelený na dva. Ján Čarnogurský bol oddelený od prípadu M. Kusého, H. Ponickéj, V. Maňáka a A. Seleckého. Proces sa konal 13. – 14. novembra 1989 a skončil sa odsúdením M. Kusého na osem mesiacov s podmieneným odkladom 14 mesiacov. Ponickú, Maňáka a Seleckého súd oslobodil.⁹² Ján Čarnogurský bol v tomto čase ešte stále vo vyšetrovacej väzbe.⁹³

Miroslav Kusý sa aktívne zapojil do revolučného diania po 17. novembri 1989. Patril k reprezentantom Verejnosti proti násiliu. Bol navrhovaný na rôzne funkcie vrátane predsedu vlády Slovenska. Túto kandidatúru však odmietol. Ján Mlynárik to považoval za „útek od historickej úlohy, ktorej sa mal ujať“.⁹⁴ Praktická politika ho nikdy veľmi nelákala, lebo – ako tvrdí – nemá na to „osobné predpoklady a ambície“. Vždy bol v politike na krátky čas, aj to len vtedy „keď som sa pod vplyvom okolností a priateľov nechal do nej ‚zatlačiť‘“. *Úlohou politológov, filozofov*

⁸⁹ JABLONICKÝ, Jozef. *Samizdat o disente. 3. Záznamy a písomnosti*. Bratislava : Kalligram, 2007, s. 249.

⁹⁰ JABLONICKÝ, Jozef, *Samizdat o disente. 3.*, s. 111.

⁹¹ Tamže, s. 362.

⁹² VONS, Sdělení č. 1116. Informace o Chartě 77, 1989, č. 22, s. 4.

⁹³ Bližšie pozri napríklad JAŠEK Peter: Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku. Perzekúcia členov bratislavskej päťky na jeseň 1989. In: *Pamät' národa*, 2014, roč. 10, č. 3, s. 33 – 59; MARUŠIAK Juraj: Bratislavská päťka. Prejav agónie komunistického režimu. In BYSTRICKÝ Valerián – ROGUEOVÁ Jaroslava a kol.: *Storočie procesov. Súdy, politika a spoločnosť v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2013, s. 241 – 258.

⁹⁴ MLYNÁRIK, Ján: *Spod divadelných kulis na parlamentnú tribúnu*. Lučenec : PRO OFFICE, 2014, s. 112.

je kontrolovať a obmedzovať moc a politikom pripomínať, že treba dodržiavať základné princípy občianskej spoločnosti a mravný zákon.“⁹⁵ Na Slovensku po roku 1989 v politike nepôsobil „nový hybridný typ intelektuálneho politika“.⁹⁶ V období 1989 – 1992 bol činný nielen v politike, ale aj v akademickej sfére. Václav Havel, prezident republiky, „odovzdal menovací dekrét rektora Univerzity Komenského prof. Miroslavovi Kusému 19. januára 1990“. Za rektora ho zvolili v tajných voľbách 17. januára 1990.⁹⁷ Funkciu rektora vykonával do 31. januára 1991.⁹⁸ Zároveň od 1. júna 1990 viedol Katedru politológie na FF UK v Bratislave.⁹⁹ Pôsobil tu do roku 2002 a v ďalšom období bol na Fakulte sociálnych a ekonomických vied UK v Bratislave.

Od roku 1990 sa Miroslav Kusý významnou mierou pričínal o rozvoj politológie na Slovensku a patrí k popredným obhajcom ľudských práv. Jeho názory sú vždy pozorne sledované a vyvolávajú aj negatívne reakcie. S útokmi na jeho osobu, názory a postoje, objavujúcimi sa v masmédiách, sa nestretával len počas normalizácie, ale tiež po roku 1990. Na ilustráciu spomeňme text Dušana Slobodníka *Miroslav Kusý proti Slovensku – vždy a vytrvalo*.¹⁰⁰ Napriek všetkému neustále hľadá pravdu a odpovede na aktuálne politicko-spoločenské otázky. Vlastné poznanie vždy zverejňoval a šiel svojou cestou, pričom sa otvorene priznal, keď sa v niečom mýlil. Hľadať pravdu a utvárať si vlastné názory bolo, je a bude ťažšie, ako prijímať vopred dané a verejnosťou akceptované stanoviská a riešenia. Jeho snahou bolo dospieť vlastným uvažovaním a spracovaním faktov k záverom, ktoré sú odrazom nielen doby, ale aj úrovne poznania. Za svoje postoje v živote získal aj rôzne ocenenia vrátane štátnych vyznamenaní Slovenskej republiky, Českej republiky a Maďarska.

⁹⁵ Byť marxistom na Slovensku. Rozhovor Raisy Kopsovej s Miroslavom Kusým. In *Filozofia*, 1993, roč. 48, č. 5, s. 300 – 301.

⁹⁶ KUSÝ, Miroslav: Intelektuáli v slovenskej politike pred a po roku 1989. In *Studia Politica Slovaca*, 2008, roč. 1, č. 1, s. 62.

⁹⁷ *Naša univerzita*, 1989/1990, roč. 36 (XXXVI), február – marec 1990, č. 6 – 7, s. 1.

⁹⁸ www.csdz.cz

⁹⁹ AUK, zložka Miroslav Kusý.

¹⁰⁰ *Slovenská republika*, roč. 6, č. 9, 13. 1. 1998, s. 17.

JOZEF BÁTORA

Kritický inštitucionalizmus Miroslava Kusého a základy slovenskej politológie

The aim of this study is to analyze those works by Miroslav Kusý that deal with the role of institutions in political life. The main argument is that Miroslav Kusý developed institutional line of thought, which has been bringing forward analytical reflection of the processes of political stability and transformation since the 1960s, and this in parallel with the evolution of institutionalism as a theoretical current in western political science. Meanwhile, the empirical context of systemic changes in Czechoslovakia in the 1960s gave Kusý room for a specific type of institutionalist arguments which, while reflecting current issues, due to some degree of abstraction do not lose their theoretical relevance even today in the context of exploring the changes in political institutions such as citizenship, or institutionalized arrangements such as the EU. Since institutionalism in its various forms constitutes one of the established political paradigms, I argue in this study that Miroslav Kusý may well be regarded as the founder of modern Slovak political science.

Key words: Miroslav Kusý; institutionalism; political science; individual; organization; government; state; citizens' rights

Úvod¹

Dielo Miroslava Kusého a jeho prínos k politológii ako vednej disciplíne dosiaľ neboli predmetom systematickejšieho štúdia. Doterajšie analýzy väčšinou kladli dôraz na jeho miesto v rozvoji slovenskej filozofie (pozri napr. KOPSOVÁ, 2002, 2004). Cieľom tejto štúdie je analyzovať jeho práce, ktoré sa venujú úlohe inštitúcií v politickom živote. Hlavným argumentom je, že Miroslav Kusý rozvíjal inštitucionálne myslenie, ktoré paralelne s rozvojom inštitucionalizmu ako teoretického prúdu v západnej politológii od 60. rokov minulého storočia prinášalo analytickú reflexiu procesov politickej stability a transformácie. Empirický kontext systémových zmien

¹ Táto štúdia je rozšírenou verziou textu, ktorý bol publikovaný ako Bátora, J. (2012): „Miroslav Kusý ako kritický inštitucionalista“ v knihe Kusý, M. (2012): *Politika a inštitúcie*. Bratislava : Kalligram. Práca na tejto štúdiu bola podporená z projektu APVV-15-0732. Za prínosné komentáre ďakujem Dagmar Kusej. Keďže texty Miroslava Kusého, ktoré v štúdiu citujem, boli k dispozícii len v rukopisnej verzii, uvádzam pri ich citáciách čísla strán uvedené v rukopisoch.

v Československu v 60. rokoch zároveň poskytoval Kusému priestor na špecifický typ inštitucionalistických argumentov, ktoré síce odrážajú dobovú problematiku, ale s istou mierou abstrakcie neustrácajú teoretickú relevantnosť ani dnes v kontexte štúdia zmien politických inštitúcií ako občianstvo alebo inštitucionalizovaných usporiadaní ako Európska únia. Keďže inštitucionalizmus vo svojich rôznych podobách dnes patrí k etablovaným politologickým paradigmám, argumentujem v tejto štúdií, že Miroslava Kusého možno považovať za zakladateľa modernej slovenskej politológie.

V prvej časti štúdie sa venujem Kusého koncepcii inštitúcií. V druhej časti sa zameriavam na jeho prístup k procesom inštitucionálnych zmien. Ako sa snažím ukázať, Kusého inštitucionalistické myslenie vykazuje paralely s niektorými z kľúčových príspevkov v západnej politologickej literatúre venujúcej sa úlohe inštitúcií v politickom živote.² V závere charakterizujem Miroslava Kusého ako kritického inštitucionalistu a krátko načrtávam jeho zakladateľský prínos pre slovenskú politológiu.

Kusého ponímanie inštitúcií

Úloha inštitúcií v politike bola oddávna predmetom záujmu teoretikov politiky od Aristotela cez Nicoló Machiavelliho, Jeana J. Rousseaua, Alexisa de Tocquevilla, Johna S. Milla až po Maxa Webera a Émila Durkheima či Tomáša G. Masaryka. V novodobej politológii sa tzv. inštitucionalizmus a jeho rôzne podoby stali jednou z kľúčových paradigiem (pozri napr. SELZNICK, 1949, 1957; DAHRENDORF, 1959; DAHL, 1971, 1979; SKOCPOL, 1979; MARCH a OLSEN, 1984, 1989; SHEPSLE a WEINGAST, 1987; KRASNER, 1988; SHEPSLE, 1989; MOE, 1990; NORTH, 1990; OSTROM, 1992; ROTHSTEIN, 1998; ELSTER, OFFE a PREUSS, 1998; THELEN, 1999; ORREN a SKOWRONEK, 2004; OLSEN, 2010). Medzi týmito rôznymi verziami inštitucionalizmu v politológii sú rozdiely, ale všeobecne tu ide o prístup, ktorý vníma dôležitosť relatívne stabilných súborov noriem, pravidiel a štruktúr spoluvytvárajúcich politický život.³ Nie sú to len intersubjektívne prijímané ideové štruktúry, ale aj fyzické, personálne, finančné a iné zdroje, ktoré spolutvoria politické spoločenstvá. Inštitúcie teda pomáhajú pri organizácii politického života.

Prístup Miroslava Kusého k inštitúciám možno vnímať v dvoch rovinách. Na jednej strane je tu rovina teoretickej konceptualizácie inštitúcií a ich úlohy v spoločnosti. Na druhej strane

² Tieto paralely a prepojenia sú o to zaujímavejšie, že Miroslav Kusý svoje teoretické konceptualizácie inštitúcií rozvíjal samostatne vychádzajúc z domáceho spoločenského kontextu a viac-menej bez znalostí teoretických debát prebiehajúcich v tom čase na Západe, keďže vtedajšia západná politologická literatúra nebola v prvej polovici 60. rokov v Československu v podstate vôbec k dispozícii (autorove rozhovory s Miroslavom Kusým 28. 2. 2012 a 3. 10. 2012).

³ K vývoju inštitucionalizmu v politológii a k stavu skúmania pozri bližšie PIERSON a SKOCPOL (2002) a MARCH a OLSEN (2006).

zasa rovina politickým kontextom podmieneného normatívneho nazerania na negatíva vo vzťahoch medzi inštitúciami a jednotlivcami. Čo sa týka prvej roviny, svoje ponímanie inštitúcií a ich úlohy v spoločenskom a politickom živote formuloval Kusý koherentne vo svojej práci *Človek a inštitúcia* (1966). Kriticky sa vymedzuje voči historicko-materialistickému chápaniu inštitúcií. Problémom je pre neho najmä determinizmus tejto perspektívy, ktorá vníma človeka ako jednotku objektívne determinovanú inštitúciou. Jednotlivec je tu vnímaný ako zložka výrobných síl, ako člen triedy, ľudovej masy a z toho je odvodzované i chápanie jeho spoločenskej úlohy a správania.⁴ Toto Kusý považuje za síce vedecky legitímny, ale príliš zúžený pohľad. Jednotlivec je podľa neho síce ukotvený v spoločnosti, ale takisto spoločnosť i seba samého aktívne spoluvytvára. Zároveň do interakcie medzi spoločnosťou a jednotlivcom tiež vstupuje tretí faktor, a síce inštitúcie rôzneho druhu. Podľa Kusého (tamže, s. 74) je inštitúcia „určitá hypostazovaná forma v priestore vo sfére samotného spoločenského bytia, je nadaná relatívne samostatným spoločenským životom, vládne určitou svojbytnou aktivitou a iniciatívou“. Inštitúcie vstupujú do vzťahu medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Sú podľa Kusého určitým „zvláštnym záujmom“, ktorý formuje vzorce interakcií a sprostredkúva vzťah medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Vzťah medzi inštitúciami, spoločnosťou a jednotlivcom je teda možné vnímať v týchto troch dimenziách, ktoré sú vzájomne prepojené.⁵

Spoločnosť sa prejavuje rôznymi spôsobmi voči jednotlivcom práve formou inštitúcií a ich organizačných foriem. Príkladom je štát, ktorý tvorí len určitú časť spoločnosti, a jeho inštitucionalizované organizačné formy ako ministerstvá, polícia a podobne. Spôsob, akým fungujú inštitúcie v spoločnosti, sú podľa Kusého práve organizácie zosobňujúce tieto inštitúcie. Organizácie sú pre neho „spoločenským bytím inštitúcie“ (1966 : 77). Kusý tu rozlišuje medzi pojmi inštitúcia a organizácia: „Pojem inštitúcia sa používa v zmysle relatívne stabilnej štruktúry vzťahov s dôrazom na integratívnu úlohu normatívneho systému. V tomto zmysle je pojem inštitúcie širší ako pojem organizácie. Za inštitúciu považujeme napríklad výchovu, náboženstvo, právo a pod., za organizáciu školský systém, cirkev, súdy atď.“ (KAPR, ŠAFÁŘ a TLUSTÝ, 1966, citované tamže).

Tu sa dostávame k druhej, a síce normatívnej rovine Kusého vnímania inštitúcií. Identifikácia rozdielu medzi inštitúciou a organizáciou je totiž pre neho východiskom pre kritickú reflexiu o vzťahu jednotlivcov a inštitúcií. Zatiaľ čo inštitúcie môžu byť spoločensky široko akceptované, organizácie, ktoré sú ich nositeľmi, môžu byť efektívne či neefektívne, demokra-

⁴ Tu Kusý nadväzuje na svoju kritiku spoločnosti riadenej kultom osobnosti, kde sa jednotlivci stávajú len nástrojom „vyšších“ spoločenských cieľov. Tieto postoje boli publikované v sérii článkov v denníku *Pravda* v roku 1963. Pozri k tomu KUSÝ, M.: „O čom som rozmýšľal v 60. rokoch?“ prístupné na <http://www.memorykontrol.org/miroslav-kusy-o-com-som-rozmyslal-v-60-ych-rokoch>

⁵ Kusý sa tu svojím vnímaním inštitúcií bližie k tzv. novému inštitucionalizmu v politickej vede. Ako argumentujú poprední predstavitelia tohto teoretického prístupu sformulovaného v prvej polovici 80. rokov, James G. March a Johan P. Olsen, stabilitu a zmeny inštitúcií je potrebné vnímať ako „zmiešavanie prostredia, jednotlivca a inštitúcie“ (1989 : 53 – 65). OLSEN (1992) tu hovorí o makro-, mikro- a mezo-dimenzií inštitúcií.

tické či byrokratické.⁶ Inštitúcie týmto spôsobom zvecnené v organizáciách začínajú „žiť akýmsi relatívne samostatným životom“, a tým môžu vytvárať rôzny druh vzťahov s jednotlivcami, ktorí prostredníctvom nich interagujú so spoločnosťou. Práve týmto dochádza k fragmentovaniu každej jednotlivcej osobnosti vo vzťahu k celku spoločnosti. Vo vzťahu k štátu je človek „len“ občan, čiže nie celý, ale len parciálny človek.⁷ Inštitucionalizovaný status občana zdôrazňuje to, čo má nespočetné množstvo odlišných jednotlivcov spoločné. Zjednocovanie a zároveň zužovanie celku bytia človeka smerom k parciálnemu bytiu je podľa Kusého kľúčovým zdrojom možného odcudzenia človeka od inštitúcie (tamže, 79 – 80). Inštitúcie vstupujú do života ľudí minimálne dvoma spôsobmi – vzťah s tými, ktorí sú ich predstaviteľmi, a vzťah s tými, ktorých životy štruktúrujú a ovplyvňujú. V oboch prípadoch inštitúcia redukuje celkovú ľudskosť človeka tým, že vyžaduje od človeka určité formy správania a konania, ktoré mu nemusia byť prirodzené. Ako argumentuje Kusý (tamže 80 – 81): „*Inštitúcia (...) má vládu nad človekom, ktorý ju zastupuje: tento človek musí myslieť a konať ako inštitúcia, jeho individualita je na prekážku jeho funkcii, a preto je ňou vylučovaná z jeho myslenia a konania. Funkcionár sa stáva sám sebou, len keď prestane zastupovať inštitúciu, úradník sa stáva celým človekom len mimo úrad. Ale ani občan nie je na tom o nič lepšie: inštitúcia má rovnakú vládu aj nad ním. Berie síce do úvahy len občianske bytie človeka, ktorý sa voči nej dostáva do ‚úradného vzťahu‘, lenže toto občianske bytie často veľmi podstatne determinuje aj jeho ľudské bytie, vždy ho určitým smerom formuje, prípadne aj deformuje.*“⁸

Na základe danej analýzy Kusý dospieva k záveru, že existujúce inštitúcie v Československu sú nutné zlo, ktoré je nevyhnutné humanizovať, a ak to nie je možné, tak ich aj odstrániť.⁹ Dokonca ide až tak ďaleko, že navrhuje v konečnom dôsledku „zlikvidovať“ aj samotný socialistický štát, pretože ten je ukotvený v dávno etablovaných inštitucionálnych a organizačných štruktúrach so všetkými negatívami pre život jednotlivcov a neumožňuje realizovať princípy novej socialistickej spoločnosti (tamže s. 84). Kusý sa tu svojím postojom blíži k prístupu kritických ľavicových filozofov Frankfurtskej školy (napr. Theodor Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse či neskôr Jürgen Habermas alebo Axel Honneth), ktorí sa pokúšali identifikovať

⁶ V práci s dichotómiou medzi demokraciou a byrokraciou sa Kusý líši od teoretikov inštitúcií v západnom kontexte, kde inštitucionalizovaná byrokracia je vnímaná ako základ predvídateľných a objektívnych procesov vo verejnej správe, a tým i pevnou súčasťou demokracie ako politického usporiadania (pozri napr. OLSEN, 1986; ROTHSTEIN, 1998).

⁷ Kusého analýza sa tu blíži argumentom Davida Eastona, ktorý vnímal politické aktérstvo ako čiastkovú súčasť osobnosti každého občana. Teda len tá časť roly občana či voliča, ktorú práve zohrávame, je podľa Eastona súčasťou politického systému. EASTON (1965 : 57) následne vníma politický systém ako „súbor interakcií abstrahovaný z úplnosti sociálneho správania a zameraný na alokovanie hodnôt v spoločnosti“.

⁸ KUSÝ (1968 : 81) ďalej argumentuje, že procesy odcudzenia človeka od prebyrokratizovanej inštitúcie je možné pochopiť i pri čítaní literárnych diel takých autorov ako Saltykov-Ščedrin, Gogol, Kafka a v neposlednom rade Havel s dielom *Výrozumenie*. Pozri však aj poznámku č. 7 vyššie.

⁹ Ako hovorí KUSÝ (1966 : 89), „zabudlo sa na humanistický zmysel marxistického poňatia socializmu, podľa ktorého ľudia budujú socializmus pre seba, podľa ktorého zmysel socializmu treba hľadať v človeku a pre človeka a vznikla fatálna, jednostranne deterministická koncepcia človeka pre socializmus: ľudia tu existujú len pre socializmus a kvôli nemu“. K tejto línii Kusého kritiky inštitúcií socialistického štátu pozri aj KOPSOVÁ (2002 : 717).

a odstrániť spoločenské štruktúry vedúce k rôznym druhom nespravodlivosti v spoločnosti. Ako vysvetľuje HORKHEIMER (1972 : 188 – 243), úlohou tzv. kritickej teórie je nielen eliminovať konkrétne spoločnosťou vytvárané nepravosti voči jednotlivcom, ale aj identifikovať sociálne štruktúry, ktoré vedú k týmto nepravostiam s cieľom odstrániť ich.

Kusého kritická perspektíva na vzťah jednotlivcov a inštitúcií bola pochopiteľne podmienená kontextom totalitnej spoločnosti, v ktorej jeho štúdie vznikali. Inštitúcie sa tu stávali vonkajšou a principiálne negatívnou silou zasahujúcou a fragmentujúcou života jednotlivcov. Avšak i západní teoretici analyzujúci úlohu inštitúcií v politickom živote sa zaoberali otázkou, ako sa vyhnúť deterministickej dynamike, ktorá môže vzniknúť v inštitúciách v akomkoľvek politickom systéme. Napríklad John S. Mill ([1862]1950) upozorňoval na to, že odlišné typy inštitúcií majú tendencie vytvárať odlišné typy občanov a spoločností. Ralph Dahrendorf (1959) písal o tom, ako vytvoríť politické inštitúcie, ktoré podporujú spoločnú identitu občanov a efektívnu agregáciu preferencií vytvárajúcich mocenské konštelácie bez toho, aby sa z občanov stali len nástroje moci. Podobne Robert Dahl vo svojej analýze úlohy Kongresu (DAHL, 1950) a neskôr vo svojich prácach ku koncepcii *polyarchie* (DAHL, 1971, 1978) analyzoval otázku, ako môžu inštitúcie podporovať súhlas s určitým súborom politických preferencií medzi občanmi a zároveň podporovať tvorbu alternatívnych názorov a nových preferencií. Pre inštitucionalistov sústreďujúcich sa na kontext liberálnych demokracií sú však inštitúcie v prvom rade pozitívnym prvkom pri udržiavaní pluralitného a občianskeho charakteru spoločnosti tým, že vychovávajú občanov k demokratickým hodnotám a procesom (MARCH a OLSEN, 1984, 1989; WILDAWSKY, 1987), vytvárajú predpoklady pre rovnosť v reprezentácii (PITKIN, 1967), štruktúrujú demokratický verejný diskurz (DWORKIN, 1986) či politické štiepenia (ROKKAN, 1970; BOBIO, 2003).

Kusého ponímanie inštitúcií možno teda vnímať v dvoch dimenziách: v dimenzii teoretického uchopenia a konceptualizácie inštitúcií ako takých a v dimenzii normatívnej diskusie o ich úlohe vo vzťahu k jednotlivcom a spoločnosti.¹⁰ Zatiaľ čo posledne menovanú dimenziu možno priradovať skôr k ľavicovým filozofom teoretizujúcim procesy „oslobodenia“ sa od inštitucionálnych štruktúr zakotvujúcich nespravodlivosti rôzneho druhu, prvú dimenziu Kusý zdieľa s politológmi teoretizujúcimi rolu inštitúcií v politickom živote. Táto dvojkofajnosť uvažovania o inštitúciách sa prejavuje i v Kusého ponímaní procesov inštitucionálnych zmien.

Kusého prístup k procesu inštitucionálnych zmien

Jednou z kľúčových prác analyzujúcich proces inštitucionálnej zmeny je Kusého *Inštitucionálna revolúcia* (1968). Ako vysvetľuje v predslove, štúdiu nepísal ako teoretik, ktorý vyčká,

¹⁰ Vzťah jednotlivca k inštitúciám spoločnosti Kusý skúma i v ďalších častiach svojho rozsiahleho diela, či už sa to týka ľudských práv, alebo postavenia menšín v štáte (pozri napr. KUSÝ, 2010, 2016).

kým sa veci vykryštalizujú, a potom ex post vytvorí analýzu, ale práve ako priamy účastník daných politických udalostí. Práca vznikala v marci 1968 na objednávku juhoslovanského časopisu *Teorija in Praksa*, vychádzajúceho v Lubľane, a Kusého analýza bola preto vedená snahou koherentne vysvetliť dianie v Československu. V snahe o priblíženie procesov politických zmien odbornému publiku v inej krajine teda Kusý nutne siaha k istej miere teoretického zovšeobecnenia a na udalosti nahliada „z hľadiska istej koncepcie“ (1968 : iii). Východiskom tejto koncepcie je vnímanie spoločenských zmien v Československu nielen cez prizmu samotných politických rozhodnutí a krokov politických aktérov, ale snaha uchopiť ich komplexnejšie z hľadiska hlbšej dynamiky zmien v štruktúre spoločnosti. Ako argumentuje (1968 : 2), v Československu v druhej polovici 60. rokov nešlo o revolúciu s cieľom etablovať nový socialistický politický systém – ten bol podľa neho vytvorený už v revolučnom pohybe v roku 1948. Išlo tu skôr o revolúciu vo forme riadenia spoločnosti, teda o revolúciu, „ktorej cieľom je kvalitatívne zmeniť celý systém riadenia, celú inštitucionálnu štruktúru našej spoločnosti tak, aby tento systém a táto štruktúra optimálne reflektovali novú, zmenenú **sociálnu štruktúru** našej spoločnosti. Veľmi zjednodušene povedané, ide o **inštitucionálnu revolúciu**, o revolúciu v oblasti inštitucionálnej nadvstavby nad našou spoločnosťou“ (zvýraznenia pridané J. B.). Pojem „sociálna štruktúra“ Kusý bližšie nerozvíja, ale spôsob, akým tento pojem používa, je blízky koncepcii sociálnej štruktúry (*social structure*) v prácach amerického sociológa Arthura Stinchomba, ktorého práce boli zdrojom inšpirácie pre viacerých teoretikov rozvíjajúcich inštitucionalistický prístup pri analýze politiky. Ako argumentuje STINCHOMBE (1965 : 142), sociálna štruktúra zahŕňa „skupiny, inštitúcie, zákony, populačné charakteristiky a súbory spoločenských vzťahov, ktoré formujú prostredie organizácie“. Stinchombe i teoretici nadväzujúci na jeho prácu (MARCH a OLSEN, 1989; PADGETT a ANSELL, 1993; PADGETT a POWELL, 2012) vychádzajú z predpokladu, že pre pochopenie zmien v určitej inštitúcii nie je možné skúmať túto inštitúciu ako takú, ale je potrebné zamerať sa na jej ukotvenosť v určitej sociálnej štruktúre a skúmať zmeny komplexným spôsobom. Príkladom sú zmeny v inštitucionálnych usporiadaniach, ktoré prináša vznik *medzipriestorových organizácií* (interstitial organizations) – organizácií, ktoré vznikajú medzi etablovanými inštitucionálnymi poľami¹¹ a dochádza v nich ku kombináciám a transpozícii pravidiel medzi pôvodne oddelenými inštitucionálnymi poľami. Príkladmi sú Európska služba pre vonkajšiu činnosť, ktorá kombinuje funkcie, zdroje a pravidlá z diplomacie, obrany, rozvojovej spolupráce a spravodajských služieb (BÁTORA, 2013, 2019), alebo privátne vojenské a bezpečnostné firmy, ktoré kombinujú funkcie, zdroje a pravidlá bežné v štátnych armádach s normami, zdrojmi a pravidlami korporácií (BÁTORA, 2017). Dochádza tým k zmenám v inštitucionálnom usporiadaní diplomacie a vojny ako inštitúcií štátneho systému (ibid.).

Sociálna štruktúra a inštitucionálne usporiadanie sú vzájomne prepojené a ovplyvňujú sa. Toto je i kľúčovým východiskom v Kusého chápaní inštitucionálnej revolúcie, kde podľa neho

¹¹ K pojmu inštitucionálne alebo organizačné pole pozri DIMAGGIO a POWELL (1991).

ide o prispôsobenie systému politických inštitúcií zabezpečujúcich politické riadenie („inštitucionálnej nadstavby“) špecifickým spoločenským podmienkam v spoločnosti, kde má systém riadenia fungovať. Na základe tohto východiska sa KUSÝ (1968 : 3) stavia kriticky k paušálnej marxistickej predstave o určitej automatickosti spoločenských premien na základe zmeny ekonomického usporiadania smerom k socialistickej ekonomike. Poukazuje na to, že náboženstvo ako systém morálnych hodnôt nezaniklo, hoci bolo v socialistickej spoločnosti vyhlásené za pozostatok minulosti, že umenie neustále prekračovalo rámec ústredne stanoveného umenia „socialistického realizmu“, či na to, že tradičné mravné normy ľudí ostávali životaschopné a nemenili sa podľa zhora oktrojovaných predstáv socialistickej morálky. *Inštitucionálna štruktúra*, teda produkt a nositeľ spoločenskej štruktúry a inštitucionálnej nadstavby, je v mnohom neefektívna a nesie stopy minulých období a procesov, ktoré nie sú jednoducho odstrániteľné či prispôsobiteľné.¹² Ako hovorí Kusý (tamže, 3 – 4), „*inštitucionálna štruktúra – ako hypostazovaný produkt ľudskej činnosti – začína žiť od okamžiku svojho zrodu svojím vlastným životom, ovládajú ju sebazáchovné a sebaproduktujúce tendencie (čo jasne vidieť na každom inštitucionálnom mechanizme). V tomto zmysle teda aj pôvodne dobrá, adekvátna inštitucionálna štruktúra môže zostať za vývojom sociálnej a ekonomickej štruktúry, môže petrifikovať určitý ich minulý vývojový stupeň a pôsobiť tak ako retardačný činiteľ.*“ Kusého prístup sa tu teda líši od inštitucionalistov z tábora tzv. populačnej ekológie (napr. HANNAN a FREEMAN, 1977, 1989), ktorí argumentujú, že zmeny v sociálnom prostredí sa odrážajú v zmenách inštitucionálnych štruktúr a v darwinistických formách selekcie, kde prežijú len štruktúry, ktoré sú schopné adaptovať sa na nové podmienky. Takisto sa jeho prístup líši od inštitucionalistov z ideového tábora tzv. racionálnej voľby (napr. SHEPSLE a WEINGAST, 1987; SHEPSLE, 1989; MOE, 1990). Kusého vnímanie neefektívnosti a nedokonalosti adaptácie inštitucionálnych štruktúr tu nachádza styčné body s tzv. novým inštitucionalizmom v politickej vede, ktorý vychádzajú z prác MARCHA a SIMONA (1958) či CYERTA a MARCHA (1963) formulovali MARCH a OLSEN (1984, 1989, 1995). Ide tu o vnímanie histórie ako neefektívneho procesu, kde sú inštitucionálne usporiadania charakterizované viacerými a nedokonalými rovnovážnymi stavmi,¹³ zmeny sú postupné, marginálne a často neefektívne a prvky starých a nových inštitucionálnych usporiadaní fungujú zároveň.

Kusého prístup sa však líši od prístupu Marcha a Olsena, čo sa týka predstavy o tom, ako a do akej miery sa dá dosiahnuť zmena inštitucionálnej štruktúry. MARCH a OLSEN (1989, 1995; pozri aj OLSEN, 2010) sú vo všeobecnosti skeptickí k možnosti dosiahnuť radikálne formy zmien vopred vytyčeným spôsobom a dospieť k vopred určeným cieľom. Poukazujú na to,

¹² Túto ideu sformuloval Kusý už aj skôr, keď diskutoval o fakte, že socialistická revolúcia nezmenila automaticky i etablované spoločenské inštitúcie v Československu, ktoré pretrvávali nezmenené i v podmienkach nového politického zriadenia (KUSÝ, 1966 : 84).

¹³ MARCH a OLSEN (1989) používajú pojem „*equilibrium*“ čiže „*rovnovážny stav*“. V kontexte diskusie o zmenách inštitucionálnych štruktúr ide o charakteristiku daného vzťahu medzi inštitucionálnou štruktúrou a prostredím, ktorý môže byť v rovnováhe, ale častejšie je charakterizovaný nevyrovnanosťou, kde napr. staré prvky štruktúry prežívajú v nových podmienkach.

že radikálne reformné plány sú často modifikované rôznymi faktormi a výsledný proces zmien máva často skôr charakter postupnej adaptácie, ako formu radikálnej zmeny. Zmena je podľa nich možná a deje sa viac-menej rutinne, ale málokedy sa deje presne podľa toho, ako si ju presadzovatelia zmeny naplánujú (COHEN, MARCH a OLSEN, 1972; MARCH, 1981). Kusý je tu idealistickejší. Argumentuje, že v situácii, keď sa existujúca inštitucionálna štruktúra stala príťažou a prekážkou v rozvoji spoločnosti, je potrebné a možné pristúpiť k radikálnej zmene a nahradiť ju kvalitatívne novou štruktúrou. Toto je pre Kusého podstatou procesu inštitucionálnej revolúcie (KUSÝ, 1968 : 4).¹⁴ Tu sa Kusý teda znovu vracia k svojmu normatívnemu kriticko-teoretickému východisku pri vnímaní politických inštitúcií.

Záver: Miroslav Kusý ako kritický inštitucionalista a základy slovenskej politológie

Inštitucionalistický prístup Miroslava Kusého sa dá vnímať v dvoch dimenziách. Kusý požíva koncepciu inštitúcií na analytické uchopenie spoločenskej medzištruktúry medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Na tejto úrovni následne hľadá možnosti zmeny či odstránenia inštitucionálnych štruktúr, ktoré narušajú ľudskosť jednotlivca a retardujú spoločnosť od možnosti dosiahnuť normatívne lepšie spoločenské usporiadanie. Na základe týchto dvoch dimenzií je možné Miroslava Kusého vnímať ako *kritického inštitucionalistu*. Týmto prístupom sa Kusý líši od inštitucionalistov ako March, Olsen, Krasner či Skocpol, ktorí vnímajú neefektívnosť histórie a nejednoznačnosť a fragmentovanosť politického vývoja, kde nie je jasná prepojenosť medzi cieľmi zmien a faktickým priebehom procesu zmien. Od inštitucionalistov racionálnej voľby ako Shepsle, Moe, či North sa Kusý líši svojou normatívnosťou, kde kritériom určujúcim vhodnosť inštitucionálneho usporiadania nie sú kalkulácie efektívnosti a funkčnosti inštitucionálnych štruktúr, ale určitá normatívna koncepcia humanistického politického usporiadania zameraného na človeka. Kritický inštitucionalizmus Miroslava Kusého má blízko k inštitucionalistom pracujúcim v tradícii kritickej teórie, ako napríklad David Held (1995), Seyla Benhabib (2004), Hauke Brunkhorst (2005), či Erik O. Eriksen (2006, 2009). Títo teoretici, ako aj Kusý v jednej zo svojich novších štúdií (KUSÝ, 2010), hľadajú spôsoby, ako dosiahnuť oslobodenie jednotlivcov od potenciálnych narušení slobody inštitúciami vlastného štátu, a to tým, že hľadajú možnosti kozmopolitného vládnutia mimo štátu, napríklad v Európskej únii (pozri k tomu napr. ERIKSEN

¹⁴ Samotný proces inštitucionálnej revolúcie mal podľa Kusého komplexný charakter a vychádza z dlhodobejších a viacvrstvových procesov spoločenských zmien. V prípade Československa tu podľa neho išlo o: a) hlbokú obrodu marxistickej teórie; b) rozvoj politickej publicistiky; c) boj o vnútrostranícku demokraciu v KSČ; d) revíziu politických procesov z 50. rokov; e) verejnú aktivizáciu československých spisovateľov; f) aktivizáciu a verejné zhromaždenia študentov a mládeže; g) problematické štátoprávne postavenie Slovenska v Československu a výsledné posilňovanie národného povedomia Slovákov; h) program ekonomických reforiem presadzovaný členom Ústredného výboru KSČ Otom Šikom, zameraný na zavedenie prvkov trhového hospodárstva. Kľúčovým pri tom bolo to, že celý proces inštitucionálnej revolúcie sa nedial proti KSČ, ale práve pod jej vedením, a bol teda výsledkom reformy vo vnútri KSČ (KUSÝ, 1968 : 14 – 20).

a FOSSUM, 2000). Základným predpokladom toho, aby inštitúcie nedominovali nad dennodenným praktickým životom občanov, je pre Kusého aktívne angažovaný občan, ktorého kladie do kontrastu so slušným občanom (KUSÝ, 2018). Zatiaľ čo posledne menovaný ideálny typ občana dodržiava etablované pravidlá a spoločenské normy, dominancii inštitúcií dokáže zabrániť len angažovaný občan, ktorý povedzme i riskuje svoj komfort v mene ochrany občianskej slobody a spriaznených demokratických princípov.

Kľúčovým poslaním politológie ako vednej disciplíny je okrem iného „vyjasňovať, aké ideály, hodnoty a záujmy by mali byť zabezpečované verejnou službou“ (OLSEN, 1993 : 4). Kritický inštitucionalistický prístup Miroslava Kusého so svojim dôrazom na nutnosť ochrany práv jednotlivcov pred štruktúrnou mocou inštitúcií prispieva k tomuto kľúčovému poslaniu. I preto bolo prirodzené, že Miroslav Kusý sa stal zakladateľom prvej katedry politológie na Slovensku po roku 1989 a svoj záujem o inštitúcie pretavoval jednak do svojho ďalšieho výskumu zameraného primárne na ľudské práva a práva menších, ako aj do študijných programov ponúkaných na Katedre politológie na FiF UK. Vytvoril tým nielen premostenie k jednému z kľúčových teoretických svetových prúdov v dovedty u nás zaznávanvej vednej disciplíne, ale aj priestor pre akademikov a študentov, ktorí dodnes politologické štúdium inštitúcií na uvedenej katedre i na iných akademických inštitúciách aktívne rozvíjajú.

Literatúra

BÁTORA, J. (2013): The ‘Mitrailleuse Effect’: The EEAS as an Interstitial Organization and the Dynamics of Innovation in Diplomacy. In *Journal of Common Market Studies*, 51(4) : 598 – 613.

BÁTORA, J. (2017): Turbulence and War: Private Military Corporations and the Reinstitutionalization of War-Making. In Ansell, C. et al. (eds.): *Governance in Turbulent Times*. Oxford : Oxford University Press, s. 181 – 201.

BÁTORA, J. (2019): Interstitial Organizations and Segmented Integration in EU Governance. In Bátora, J. and Fossum, J. E. (eds.): *The EU Post-Crises: The Rise of a Segmented Political Order?* London : Routledge.

BOBBIO, N. ([1994] 2003): *Pravice a levice. Důvod a smysl rozdělení politické scény*. Brno : CDK

BENHABIB, S. (2004): *The Rights of Others. Aliens, Residents and Citizens*. Cambridge : Cambridge University Press.

BRUNKHORST, H. (2005): *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*. The Cambridge, MA : MIT Press.

COHEN, M. D., MARCH, J. G. a OLSEN, J. P. (1972): A Garbage Can Model of Organizational Choice. In *Administrative Science Quarterly*, roč. 17, s. 1 – 25.

- CYERT, R. a MARCH, J. G. (1963): *A Behavioral Theory of the Firm*. New York : Wiley.
- DAHL, R. (1950): *Congress and Foreign Policy*. New York : Harcourt.
- DAHL, R. (1971): *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven : Yale University Press.
- DAHL, R. (1978): Pluralism Revisited. In *Comparative Politics*, roč. 10, s. 191 – 203.
- DAHRENDORF, R. (1959): *Class and Conflict in Industrial Society*. Stanford : Stanford University Press.
- DIMAGGIO, P. and POWELL, W. W. (1983): The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. In *American Sociological Review*, 48(2), s. 147 – 160.
- DWORKIN, R. (1986): *Law's Empire*. Cambridge, MA : Harvard University Press.
- EASTON, D. (1965): *A Framework for Political Analysis*. Toronto : Prentice Hall.
- ELSTER, J., OFFE, C. a PREUSS, U. (1998): *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge : Cambridge University Press.
- ERIKSEN, E. O. (2006): The EU – A Cosmopolitan Polity? In *Journal of European Public Policy*, roč. 13 (2).
- ERIKSEN, E. O. (2009): *The Unfinished Democratization of Europe*. Oxford : Oxford University Press.
- ERIKSEN, E.O. a FOSSUM, J. E. (2000, eds.): *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?* London : Routledge.
- HANNAN, M. a FREEMAN, J. (1977): The Population Ecology of Organizations. In *American Journal of Sociology*, 82(5), s. 929 – 964.
- HANNAN, M. a FREEMAN, J. (1989): *Organizational Ecology*. Cambridge, MA : Harvard University Press.
- HELD, D. (1995): *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Stanford : Stanford University Press.
- HORKHEIMER, M. ([1968] 1972): *Critical Theory: Selected Essays*. New York : The Continuum Publishing Co.
- KOPSOVÁ, R. (2002): Miesto Miroslava Kusého v slovenskej filozofii 60-tych rokov. In *Filozofia*, roč. 57 (10), s. 713 – 724.
- KOPSOVÁ, R. (2004): Pohľad na tvorbu Miroslava Kusého v období normalizácie. In *Filozofia*, roč. 59 (4), s. 740 – 756.
- KRASNER, S. (1988): Sovereignty: An Institutional Perspective. In *Comparative Political Studies*, roč. 21, 66 – 94.
- KUSÝ, M. (1966): *Človek a inštitúcia*. Bratislava : Smena.
- KUSÝ, M. (1968): *Československá inštitucionálna revolúcia*. Bratislava : VPL
- KUSÝ, M. (2010): Vlastenectvo slovenské a európske. IESIR Working Paper 1/2010, Bratislava : Univerzita Komenského.

- KUSÝ, M. (2012): *Politika a inštitúcie* (editori: Jozef Bátora a Dagmar Kusá). Bratislava : Kalligram.
- KUSÝ, M. (2016): *Menšiny* (editori: Dagmar Kusá a Jozef Bátora). Bratislava : Kalligram.
- KUSÝ, M. (2018): Slušný nestačí. Komentár, *Denník N*, 11. 8. 2018. (<https://dennikn.sk/1202316/slusny-nestaci/?ref=list>)
- MARCH, J. G. (1981): Footnotes to Organizational Change. In *Administrative Science Quarterly*, roč. 26, s. 563 – 577.
- MARCH, J. G. a OLSEN, J. P. (1984): The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. In *American Political Science Review*, roč. 78, 734 – 749.
- MARCH, J. G. a OLSEN, J. P. (1989): *Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics*. New York : The Free Press.
- MARCH, J. G. a OLSEN, J. P. (1995): *Democratic Governance*. New York : The Free Press.
- MARCH, J. G. a OLSEN, J. P. (2006): Elaborating the ‚New Institutionalism‘. In Rhodes, R., Binder, S. and Rockman, B. (eds.): *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford : Oxford University Press, s. 3 – 20.
- MARCH, J. G. a SIMON, H. (1958): *Organizations*. New York : Wiley.
- MILL, J. S. ([1862] 1950): “Bentham“ in *Mill on Bentham and Coleridge*. London : Chatto and Windus.
- NORTH, D. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge : Cambridge University Press.
- OLSEN, J. P. (1986): *Demokrati på svenska*. Stockholm : Carlssons.
- OLSEN, J. P. (1992): Analyzing Institutional Dynamics. In *Staatswissenschaften und Staatspraxis*, roč. 3 (2), s. 247 – 271.
- OLSEN, J. P. (1993): Utdfordringer for offentlig sektor og for statsvitenskapen. Noen sentrale spørsmål og problemstillinger. *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift*, č. 9, s. 3 – 28.
- OLSEN, J. P. (2010): *Governing Through Institution Building. Institutional Theory and Recent European Experiments in Democratic Organization*. Oxford : Oxford University Press.
- OLSEN (2015): Utdfordringer for skandinavisk demokrati og statsvitenskap. *Statsvitenskapelig tidsskrift*, roč. 117, s. 281 – 299.
- ORREN, K. and SKOWRONEK, S. (2004): *The Search for American Political Development*. Cambridge : Cambridge University Press.
- OSTROM, E. (1992): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge : Cambridge University Press.
- PADGETT, J. a ANSELL, C. (1993): Robust Action and the Rise of the Medici 1400-1434. In *The American Journal of Sociology*, 98(6): 1259 – 1319.
- PADGETT, J. a POWELL, W. (2012): *The Emergence of Organizations and Markets*. Princeton, NJ : Princeton University Press.

PIERSON, P. a SKOCPOL, T. (2002): Historical Institutionalism in Contemporary Political Science. In Katznelson, I. a Miller, H. V. (eds.): *Political Science. State of the Discipline*. New York : Norton, s. 693 – 721.

PITKIN, H. (1967): *The Concept of Representation*. Berkeley : University of California Press.

ROKKAN, S. (1970): *Citizens, Elections, Parties*. Oslo : Universitetsforlaget.

ROTHSTEIN, B. (1998): *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge : Cambridge University Press.

SELZNICK, P. (1949): *TVA and the Grass Roots*. Berkeley : University of California Press.

SELZNICK, P. (1957): *Leadership in Administration*. New York : Harper and Row.

SHEPSLE, K.A. (1989): Studying institutions: Some lessons from the rational choice approach. In *Journal of Theoretical Politics*, roč. 1, s. 131 – 147.

SHEPSLE, K.A. a WEINGAST, B. (1987): The institutional foundations of committee power. In *American Political Science Review*, roč. 81, s. 85 – 104.

SKOCPOL, T. (1979): *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge : Cambridge University Press.

STINCHCOMBE, A. (1965): Social Structure and Organizations. In March, J. G. (ed.): *Handbook of Organizations*. Chicago : Rand McNally, s. 142 – 193.

THELEN, K. (1999): Historical Institutionalism in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*, roč. 2, 369 – 404.

WILDAWSKY, A. (1987): Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference Formation. In *American Political Science Review*, Roč. 81, s. 3 – 22.

DIRK MATHIAS DALBERG

Materializmus a machiavellizmus. Pohľad Miroslava Kusého na československú spoločnosť v období normalizácie

In the 1970s and the 1980s, the Czechoslovak regime of so called normalization could not reestablish terror of former Stalinist style. Slovak Marxist philosopher and dissident Miroslav Kusý (*1931) interpreted this situation as an agreement between the Communist Party on the one hand and the ruled people on the other which he expressed in the following line: “Shut up and you will be happy”. Kusý argues that an unconditional ban to criticize the political and economic situation of the country was accompanied by a special form of the official language people had to use in their public communication. Accepting these rules, they obtained a satisfaction of their personal economic needs. They were not obliged to believe in the socialist ideology of the Communist Party, however they had to pretend “as if” they did so. This caused a Machiavellian behaviour of common people: in order to gain their material prosperity people acted differently in public than they thought and acted in private.

Key words: Miroslav Kusý; Normalization regime; Czechoslovakia; Czech and Slovak studies; Czech and Slovak dissident movement; political philosophy; Contract; biography

Obdobia *normalizácie* (1970 – 1989) malo za cieľ obnoviť mocenský monopol Komunistickej strany Československa (pozri OTÁHAL, 2006 : 36 a n.; ŽATKULIAK, 2010 : 304, 308, 314). Vládny režim bol v období normalizácie konfrontovaný s celým radom problémov. Najskôr musel riešiť rozpor medzi faktickou stalinistickou štruktúrou spoločnosti na jednej strane a odmietnutie stalinizmu na strane druhej pri skutočnosti, že stalinizmus bol zdiskreditovaný tak v očiach spoločnosti, ako aj normalizačného establishmentu. Zároveň stál režim rovnako pred problémom prezentovať spoločnosť navonok ako jednotný blok. A napokon, vedomý si svojej nepopularite, musel nájsť spôsob, ako vytvoriť stabilitu, legitimitu a „normalitu“ (MARUŠIAK, 2013 : 350 a n.). Pretože neobmedzený teror voči vlastnému obyvateľstvu po vzore stalinistických metód nebol už možný (SKILLING, 1981 : 178), opieral sa režim o ritualizované a inštitucionalizované masové demonštrácie a verejné vyhlásenia ľudu o lojalite voči režimu. Jednoznačne však bolo jasné, že prejavovaná lojalita má len formálny charakter. A v konečnom dôsledku

si režim uvedomoval svoju závislosť od sovietskej okupačnej armády (NOVOSÁD, 2010 : 88; ŽATKULIAK, 2010 : 318, 308). Prítomnosť sovietskych vojsk na území Československa mala zabezpečiť západné hranice a zasiahnuť pri potenciálnych masových protestoch československých občanov, a tak zabezpečiť moc Komunistickej strany Československa (ŽATKULIAK, 2010 : 304, 308, 314).

Spoločnosť bola v období normalizácie členená do troch skupín: prvú skupinu tvorila nomenklatúra ako nosná sila režimu, druhú skupinu tvorili disidenti kritizujúci existujúci systém a medzi týmito dvoma skupinami stál ľud. Po sklamaní z potlačenia reformného procesu a politického vývoja reagovalo obyvateľstvo utiahnutím sa z verejného do súkromného života. Táto skutočnosť sa ukázala v poklese verejného angažovania a v náraste politického nezáujmu. Ústup z politického života bol podporovaný aj vládou (OTÁHAL, 2012 : 257 a n.; OTÁHAL, 2011 : 56 a n.; ŽATKULIAK, 2010 : 318 a n.). Vychádzal z domnienky, že po negatívnych skúsenostiach z potlačenia Pražskej jari sa obyvateľstvo nechce viac politicky angažovať (OTÁHAL, 2006 : 37 a n.). Zo sociologického pohľadu viedol ústup do súkromného života k principiálnemu deleniu medzi súkromnou a verejnou sférou v českej spoločnosti. Ústup do súkromnej sféry bol súčasťou určitého typu dohody medzi vládou a obyvateľstvom (pozri OTÁHAL, 2011 : 62; ŽATKULIAK, 2010 : 318). Podľa nej si malo obyvateľstvo držať odstup (odhliadnuc od volieb a verejných slávností ako napríklad 1. máj) od verejno-politického života (pozri OTÁHAL, 2006 : 37 a n.). Na oplátku sa režim snažil o zlepšenie materiálnej životnej úrovne obyvateľstva. Mimoriadne dôležitou bola v tejto súvislosti sociálna a zdravotnícka politika (OTÁHAL, 2012 : 259, 264, 269). Režimu sa tak po materiálnej a sociálno-politickej stránke podarilo zabezpečiť obyvateľom kvalitný život, ktorý bol predpokladom toho, aby medzi obyvateľmi nevznikla väčšia nespokojnosť, ktorá by mohla viesť k masovým protestom (OTÁHAL, 2012 : 171).

Na konci sedemdesiatych a začiatkom osemdesiatych rokov analyzoval a demystifikoval ideológiu a spoločenskú prax normalizačného režimu aj slovenský filozof Miroslav Kusý (KOPSOVÁ, 1998 : 376; OTÁHAL, 2011 : 153; KUSÝ, 1983 : 107). V súlade s tradíciou Marxa a Engelsa nie sú východiskové body Kusého kritického myslenia „*abstraktné dogmy a fiktívne ideály, ale konkrétni jednotlivci a reálne životné podmienky*“ (PFAHL – TRAUGHBER, 2015 : 30). KUSÝ (1984 : 143) sám seba vnímal ako *marxistu* stojaceho „*mimo oficiálnej štruktúry*“. Marxizmus bol pre neho „*určitý metodologický nástroj na poznanie skutočnosti*“, ako aj „*spôsob myslenia, určitý typ kategorizácie a hierarchizácie*“ prístupu ku skutočnosti (KUSÝ, 1984 : 139 a n.). V tomto zmysle sa Kusý videl zviazaný nestrannému opisu empiricky pozorovateľnej pravdy. Kusého empiricko-pozitivistická a na aktéra orientovaná diagnóza problému sa dotýkala vládncích a ovládaných, pravidiel hry, ktorá existovala medzi oboma skupinami, ako aj na ich konanie (pozri BUCHSTEIN, 2016 : 21 a n.). Predovšetkým ovládaných opisoval Kusý ako *homines oeconomici*, teda ľudí, ktorých motivácia konania pozostávala zo snahy o maximalizáciu (materiálneho) úžitku a minimalizáciu (politických) nákladov (pozri SCHAAL/HEIDENREICH, 2016 : 52).

Reálny socializmus

Východiskom Kusého polemiky o praktikách normalizačného režimu je pojem „*reálny socializmus*“. Z geopolitickej perspektívy mal tento pojem vyjadrovať príslušnosť k Sovietskemu zväzu. Mimo tohto bloku nemal existovať žiadny reálny socializmus. Čínska realita nebola „socializmus“, eurokomunistický socializmus naopak nebola „realita“. Juhoslovanská realita vyvolávala „rozpačitosť“ a rumunský socializmus bol ešte „pochybnejší“ (KUSÝ, 1978 : 6). V historickej perspektíve sa začal reálny socializmus podľa Kusého s inváziou armád piatich štátov Varšavskej zmluvy do Československa 21. augusta 1968.

Napriek tomu, že pojem „reálny socializmus“ bol používaný v československej propagande a publicistike, nebol v Kusého ponímaní československý vynález. Československí ideológovia ho skôr prebrali z vonku a prispôbili na československé pomery (KUSÝ, 1978 : 6). Podľa niektorých tvrdení nepoznal Kusý pôvod tohto pojmu, resp. nepoznal jeho pôvodných autorov.¹ Pre neho to bol Vasil Biľak, ktorý tento pojem použil v Československu po prvýkrát, a síce v decembri 1978 v Sofii (KUSÝ, 1978 : 6). Tu boli na medzinárodnej konferencii formulované základné tézy, ktoré definovali reálny socializmus ako novú formu demokracie, štátneho života a politických slobôd (KOPSOVÁ, 2004 : 745). Kusého vnútorná polemika s pojmom *reálny socializmus* je reakcia na pochopenie tohto pojmu Vasilom Biľakom, ktorý bol presvedčený, že reálny socializmus „*je jednoducho to, čo tu máme*“ (KUSÝ, 1978 : 10; KUSÝ, 1976: 26 a n.). Toto „*to, čo tu máme*“ bolo pre Biľaka, tak ako to zdôrazňuje Kusý, „*uskutočnenie Marxovho humanistického programu*“ (KUSÝ, 1978 : 17). Inými slovami, Biľak si vysvetľoval spoločenský stav dosiahnutý na konci sedemdesiatych rokov ako realizovaný ideál a uskutočnený cieľ komunistického hnutia (KUSÝ, 1978 : 8).² Podľa Kusého Biľakovi nešlo o to, aby pozitívne vyjadril, kam vlastne socializmus speje. Rovnako nedostatočne chcel Biľak definovať, ktorý spoločenský a politický stav by mal byť prekonaný. Oveľa viac chcel týmto pojmom opísať, čo je skutočne k dispozícii (KUSÝ, 1978 : 10). Pretože reálny socializmus sa rovná myšlienke socializmu s tým, čo skutočne existuje, mala byť realita socializmu v Československu identická s myšlienkou socializmu. Na tomto základe interpretoval Kusý Biľakovu definíciu reálneho socializmu ako „*fait accompli*“ (KUSÝ, 1976 : 26 a n.).

Miroslav Kusý dáva reálny socializmus do vzťahu ku komunistickému hnutiu ako takému. So zavedením pojmu reálny socializmus sa časť komunistického hnutia ovládaného Moskvou osamostatnila. Tento vzťah pripomínalo Kusému vznik kresťanstva. Zatiaľ čo Židia čakajú na svojho mesiáša, určitá časť židovského obyvateľstva rezignuje a pripája sa k jednému prorokovi, ktorý vyhlasoval, že reálne kráľovstvo nebeské už existuje na Zemi, ale ešte sa ňom musí popra-

¹ Český historik Jan MERVART (2013 : 652, 655) odkazuje pri hľadaní pôvodu tohto slova na Brežneva v roku 1971, resp. na diskusiu o československej ústave v roku 1960. Nemecké zdroje označujú ako autora tohto pojmu Ericha Honeckera (1912 – 1994) (vgl. BOROWSKY, 2002).

² V každom prípade však nebol tento realizovaný ideál úplný a musel byť ešte dokončený (KUSÝ, 1978 : 8).

covať (KUSÝ, 1978 : 8). Vzťah reálneho socializmu k socializmu je v Kusého ponímaní podobný vzťahu medzi kresťanstvom a judaizmom. Rovnako ako kresťania aj reálni socialisti považujú existujúci stav za ideálnu spoločnosť. Koniec dejín, vyplývajúci z učenia dejín spásy, teda spravodlivá spoločnosť, je svojvoľne vyhlásený za dosiahnutý, a to nezávisle od toho, či boli dosiahnuté nevyhnutné podmienky (beztriedna spoločnosť a odstránenie vlády ľudí nad ľuďmi). Zástupcovia reálneho socializmu teda interpretujú dejiny empiricky a zároveň eschatologicky.

Pretože reálny socializmus je pre Biľaka to, čo v skutočnosti existovalo v Československu, nemohlo by to byť, podľa Kusého, rovnako „*pozitívna, programová definícia*“ toho, čo reálny socializmus mal byť. Z toho Kusý odvodil, že reálny socializmus nie je pozitívnym programom. Pod týmto pojmom je potrebné vnímať socializmus „*bez programových vlastností*“ (KUSÝ, 1976 : 28; KUSÝ, 1978 : 6). Práve v tomto sa odlišoval socializmus Pražskej jari, ktorý mal byť socializmom s ľudskou tvárou. Ako jeho praktická a ideologická negácia je reálny socializmus podľa Kusého socializmom bez ľudskej tváre a bez humanistických a demokratických vlastností (KUSÝ, 1976 : 28). Tento pojem tak označoval len „*tvrdú a petrifikovanú realitu*“, ktorá v Československu existovala po 21. auguste 1968 (KUSÝ, 1978 : 6; KUSÝ, 1981 : 81). Podľa Kusého presvedčenia bol reálny socializmus „*ideologickou zbraňou*“. S ňou nemali byť porazení len tí komunisti, ktorí uvažovali inak ako predstavitelia reálneho socializmu, ale rovnako aj programové koncepcie iných komunistických strán, ktoré stáli v ostrom rozpore s realitou reálneho socializmu. Kusý (1976 : 27) odkazoval na modely demokratického socializmu, resp. eurokomunizmu v Taliansku a Francúzsku (pozri tiež KUSÝ, 1989 : 33 a n.).

Aj keď Kusý (1978 : 7 a n., 17; 1980 : 33 a n., 40 a n.) konštatoval, že reálny socializmus nekorešpondoval s teóriou socializmu a komunistických ideálov, nezaoberal sa teoretickou otázkou, čo vlastne socializmus je a aký by mal byť. Zaujímala ho praktická otázka, ako vyzerá skutočnosť reálneho socializmu po Pražskej jari (KUSÝ, 1978 : 6; KUSÝ, 1976 : 28; KUSÝ, 1980 : 40) a aká bola štruktúra reálno-socialistickej československej spoločnosti (pozri KUSÝ, 1980 : 40).

Tichá dohoda

Kusý predovšetkým skúmal postavenie a význam štátu v reálno-socialistickom Československu. Inak ako v Marxových spisoch sa v hospodárskom, sociálnom a politickom živote pripisuje štátu všetko presahujúci význam. Štát nebol iba nástrojom na dosiahnutie beztriednej spoločnosti bez štátu, ale aj výdobytok, ktorému má byť všetko ostatné podriadené a má mu slúžiť. Človek sa nemal viac chápať ako človek, ale ako štátny občan, ktorý zasa prevyšuje ľudské bytie (KUSÝ, 1978 : 7f). Podobne ako český disident Egon BONDY (1973 : 48) aj Kusý hovoril o etatistickom štátnom modeli (KUSÝ, 1978 : 7). Reálno-socialistické Československo bolo podľa Kusého poznačené dualistickou štruktúrou spoločnosti. Proti sebe stáli dve triedy, na

jednej strane štátna moc, t. j. „reálni socialisti“, na strane druhej bezmocní, t. j. obyčajní občania, resp. národ. Podobne ako českí disidenti Petr UHL (1982 : 21) a Egon BONDY (1987 : 35), aj Kusý opisoval jednoduchý dvojtriedny model vládnuvích a ovládaných. Moc je na strane vládnuvích centralizovaná a štruktúrovaná. Vládnuvci zároveň určujú, akí a čím majú byť ovládaní.

Podľa Kusého obe triedy uzavreli „tichú dohodu“. Tichá bola preto, lebo navonok nebola tematizovaná (KUSÝ, 1978 : 20). Toto ani nebolo potrebné. Všetci poznali rozhodujúce pravidlá hry a ich dôsledky: „Drž hubu a budeš sa mať dobre“ (KUSÝ, 1981 : 75). Držať hubu znamenalo, že bezmocní mlčia pri všetkých politických udalostiach a rozhodnutiach vládnuvej triedy a okrem toho si musia svoje súkromné politické názory nechať sami pre seba. Popritom existovalo ešte jedno pravidlo: ak boli bezmocní štátnou mocou požiadaní, aby niečo povedali, prípadne aby niečo urobili, museli poslúchnuť. V tomto prípade museli prejavíť verejné priznanie k socializmu. Verejne to znamenalo zúčastniť sa na voľbách jednotnej kandidátky Národného frontu (pozri KUSÝ, 1981 : 75), ako aj na politických zhromaždeniach a politických manifestáciách, ako napríklad na Prvom máji (KUSÝ, 1978 : 13). Povinná účasť na týchto podujatiach bola spojená s požiadavkou používať heslá predpísané štátnou mocou. Prostredníctvom nich mal národ vyjadriť svoj súhlas s existujúcim politickým systémom. Podľa Kusého išlo o základné socialistické kódované výrazy, ktoré boli „jednoduché, rozumné, humánne a morálne“. Točili sa okolo „ekonomického, sociálneho, politického, ideologického oslobodenia človeka“ (KUSÝ, 1981 : 85).³ Tretie pravidlo hovorilo, že bezmocní by mali lepšie pracovať, uvážlivejšie nakupovať a zodpovednejšie počúvať. Popritom nemali kraďnúť, pracovať na čierne a reptáť (KUSÝ, 1981 : 86). Sumárne povedané, bezmocný sa mal stať socialistickým človekom (pozri KUSÝ, 1981 : 75).

Štátna moc pozorne sledovala, či ľud plní tieto povinnosti a očakávania. V súlade s filozofiou „tichej dohody“ sa mali dobre tí, ktorí požiadavku „mlčať“ dodržiavali. Títo boli odmenení. Na druhej strane tí, ktorí „nedržali hubu“, sa dobre nemali. Museli počítat so sankciami a trestom. Tí, ktorí „držali hubu“, boli odmenení dvojakým spôsobom. Po prvé sociálno-politickými vymoženosťami, napríklad získaním štátneho bytu (KUSÝ, 1978 : 16 a n.), po druhé vo svojom súkromnom živote mohli robiť všetko možné, len aby si uľahčili „tvrdú realitu“ reálneho socializmu (KUSÝ, 1978 : 6). Tento druhý spôsob odmeny mal viacero úrovní. V materiálnom ponímaní mali občania možnosť zlepšiť si svoju materiálnu životnú úroveň (KUSÝ, 1978 : 19), ale rovnako rozprávať protištátne vtipy a počúvať vysielanie Rádia Slobodná Európa (KUSÝ, 1978 : 21). Mali teda určité (liberálne) slobody. Dodržiavanie „tichej dohody“ odmeňovali vládnuci ešte jedným spôsobom, a síce prehliadaním všeobecného úpadku pracovnej morálky a demoralizácie, ktorá sa prejavovala najmä v okrádaní štátu a v korupcii (pozri SLÁDEK, 1993 : 111; KUSÝ, 1978 : 22).

Kto si svoj (vládnuvej triede nekonformný) názor nenechal pre seba a verejne poukazoval na politické, ako aj spoločenské nedostatky, neplnil znenie „tichej dohody“. Z pohľadu vládnuvej

³ K najdôležitejším kódovacím výrazom patrilo heslo „Proletári všetkých krajín spojte sa“ (pozri HAVEL, 1978 : 59; KUSÝ, 1978 : 13).

moci tak narúšal existujúce podmienky riadenia spoločnosti, a tým pádom ohrozoval existujúci politický a spoločenský poriadok. Reakciou na takéto správanie bolo psychické zničenie rebelujúcej osoby. Na ilustráciu: podľa osobných skúseností Miroslava Kusého, vysokoškolský učiteľ bol degradovaný do pozície jednoduchého pomocného robotníka. Ako taký musel „*stonásobne viac*“ držať hubu, „*presne tak, ako sa na robotníka patrí*“ (KUSÝ, 1981 : 75). Popritom všetkom neustále hrozili policajné prehliadky a väzenie. Vládnuca trieda dodávala ľudu určitú mieru istoty a síce, že v prípade pohrdania, resp. odmietnutia dohody použije represálie. K dôsledkom odmietnutia dohody patrilo okrem iného aj odobratie materiálnych a sociálnych benefitov.

Dohoda medzi vládnucimi a ovládanými nebola, ako to zdôrazňuje Kusý, dohodou „*medzi rovnocennými partnermi*“ (KUSÝ, 1978 : 20). Išlo skôr o „*otvorený mocenský vzťah*“ (ISER, 2011 : 144). Heslo vládnucej triedy „*Drž hubu a budeš sa mať dobre*“ (KUSÝ, 1981 : 144) je skôr možné vnímať ako požiadavku a záväzné nariadenie, ako sa správať, než ako dohodu. Formulované vo forme podmieňovacej klauzuly toto heslo vyjadruje, že určité konanie prebieha len za určitých podmienok. V teoretickej perspektíve v prípade dohody ide o podstatnú dohodu potvrdzujúcu mocenský poriadok. V ideovo-historickej perspektíve vyniká tým, že sa zakladá „*na dvojakej dohode medzi faktickým suverénom a jeho poddaným*“. Zmysel takejto dohody je postavený na posilňovaní existujúceho spoločenského poriadku. Suverén si má vynútiť podmienky legitímneho vykonávania moci. Spravidla sa to uskutočňuje prostredníctvom nemenného zadenovania určitých privilégií, ktoré prináležia zmluvnému partnerovi (THIELE, 2008 : 20 a n.; OTTMANN, 2012 : 279). Uzavretie zmluvy zriaďuje vzájomný záväzkový vzťah povinnosti a poslušnosti medzi vládcom a ovládaným (SCHAAL/HEIDENREICH, 2016 : 56). Preto tu ide o „*dohodu so záväznosťou*“ (OTTMANN, 2011 : 19). V osobe Gustáva Husáka sľúbila štátna moc ľuďom „*pokojný život, zachovávanie právneho mieru, slobodný vývoj spoločnosti, priaznivé podmienky na nerušený vývoj hospodárskej činnosti, stabilitu, sociálnu a existenčnú bezpečnosť, perspektívy pre ľudí, aby nežili len z týždňa na týždeň a nemali paniku kvôli zásobovaniu alebo peňažnej mene*“ (cit. OTÁHAL, 2012 : 258).

V zmysle úvah nemeckého filozofa Christiana Wolffa (1679 – 1754) štátna moc sľubovala uplatniť takmer „*všetky svoje sily a pracovitosť do takej miery, že na urýchlenie spoločného blaha a bezpečnosti vytvorí rôzne prostriedky, na ktorých použitie utvorí nevyhnutné inštitúcie*“. Bezmocní na oplátku sľúbia, že „*budú chcieť byť ochotní robiť všetko to, čo [štátnou mocou] bude považované za dobré*“ (WOLFF, 1721 : § 230, cit. podľa KERSTING, 1996 : 231).

Bezmocní súhlasili s takouto dohodou, pretože bolo ľahké rozhodnúť sa medzi dvoma alternatívami, medzi odmenou a trestom. Z pohľadu materiálne dobrého života sťažuje odmietnutie ponuky život v mimoriadne tvrdej realite (KUSÝ, 1978 : 6) reálneho socializmu. Naopak prijatie dohody má za následok zjednodušenie života. Zabezpečuje osobný pokoj a bezpečnosť (pred útokmi zo strany štátu), sociálne istoty, ako aj materiálne blaho. Rozlišujú sa tu tým dve roviny motivácie na súhlas s dohodou prostredníctvom „*konkludentného konania*“ (OTTMANN, 2012 : 280), t. j. verejného mlčania. Prvú rovinu motivácie tvorí snaha o materiálne blaho a prostried-

ky na pohodlný život. Prijatie dohody je z pohľadu ľudu nevyhnutnou podmienkou na nadobudnutie sociálneho zabezpečenia, ako aj materiálneho blaha. Druhá rovina motivácie spočíva v negatívnom stimule, t. j. v strachu zo straty materiálnych, sociálnych a osobných výhod v prípade, ak ponuka nebude prijatá (pozri MÜLLER, 2011 : 100).

Pri pohľade na pozitívne stimuly sa bezmocný, ktorý pristúpil na ponuku, javí ako materialista. Postavený pred rozhodnutie stratiť pracovné miesto alebo získať určité materiálne zabezpečenie, ktoré možno následne zveľaďovať, sa rozhodne pre druhú alternatívu. Aj takéto rozhodnutie však malo negatívne následky, pretože viedlo, ako to Kusý (1978 : 22) zdôrazňuje, k demoralizácii spoločnosti a človeka, ako aj k relativizovaniu morálnych hodnôt. Bezmocný hovoril verejne inak, ako konal a myslel v súkromí (KUSÝ, 1981 : 75). Bezmocný bol takto rozpoltenou osobnosťou. Povedané slovami Václava Havla, bezmocný žil „v *klamstve*“ (HAVEL, 1978 : 63, 71). V hodnotovom rebríčku zaujíma materiálne blaho vyššie umiestnenie ako morálne a etické uvažovanie. Bezmocný však nemal žiadnu inú voľbu, pretože jednota myslenia a konania mala negatívne materiálne a sociálne dôsledky. Útek do sféry materializmu predstavuje kompenzačnú reakciu bezmocných na svoju bezmocnosť. Pristúpenie na dohodu je preto pre bezmocného racionálne rozhodnutie, pretože schopnosť presadiť svoje videnie sveta zo strany vládnucej triedy je verejne známe. Bezmocní sú poslušní, pretože vedía, že aj väčšina ostatných bezmocných poslúcha. Konanie všetkých ostatných ovplyvňuje individuálne konanie (RAWLS, 2008 : 127; SCHAAL/HEIDENREICH, 2016 : 180). Nepristúpenie na dohodu je racionálne vtedy, keď bezmocný považuje svoju osobnostnú integritu, t. j. jednotu myslenia a konania, za želateľnejší stav než materiálne blaho.

„Tichá dohoda“ dostala vládnucu triedu do určitého tlaku. Ľud mohol testovať, do akej miery vládnuca moc uspokojuje jeho materiálne potreby. Bezmocní mohli hodnotiť vládnucu moc podľa jej materiálnych sľubov (pozri MLYNÁŘ, 1986 : 64 a n.). A rovnako mohli zvyšovať svoje nároky. Dodržiavanie vlastnej úlohy mocenskej triedy, a síce zabezpečiť obyvateľstvu materiálne blaho, bolo v podmienkach hospodárskych problémov dosť problematické (OTÁHAL, 2012 : 260 a n.). Vysoko kvalitný, a preto vyhľadávaný, spotrebný tovar s pôvodom v západoeurópskych štátoch, prípadne v USA, nemohla mocenská trieda obyvateľstvu ponúknuť (ebd. 267). Toto však bolo nedostatkom len na prvý pohľad. Vedomá si tejto slabej stránky dala vláda občanom možnosť robiť si vo svojom súkromnom živote všetko pre to, aby si tieto produkty zabezpečili sami. V tomto kontexte musela vláda pristúpiť na dohodu, resp. požiadavku a verejne „držať hubu“. Dohoda, od ktorej si obyvateľstvo sľubovalo materiálne blaho, bola odpoveďou vládnucej triedy na hospodárske problémy, čo však podkopávalo legitimitu vlády, ktorá sa prostredníctvom sľubov o lepšom živote v socializme chcela udržať pri moci. Práve tento spôsob vládnutia len prebudil materializmus bezmocných.

Pri pohľade na materiálne blaho ako cieľ bezmocných bolo pre vládnucu moc postačujúce poskytnúť obyvateľom v ich súkromnom živote určitú mieru hospodárskej slobody na to, aby si mohli uspokojiť svoje vlastné spotrebiteľské potreby. Musela tak vytvoriť rámcové podmienky,

t. j. nechať na pokoji tých bezmocných, ktorí súhlasili s jej podmienkami. Ku koncu boli dokonca sami požiadaní, aby si materiálne blaho zabezpečovali sami. Takýto stav bol prospešný aj pre mocenskú triedu, lebo tým, že obyvatelia vydávali energiu na uspokojovanie svojich súkromných materiálnych potrieb, nemuseli mať viac záujem o veci verejné a politickú participáciu, čo v konečnom dôsledku zabezpečovalo mocenskej triede pokoj pri vládnutí. (Vynútená) súkromná snaha bezmocných o materiálne blaho ochraňovalo mocenskú triedu pred prípadnými nepokojmi, prípadne pred obrátením sa verejnej mienky proti nej (pozri OTÁHAL, 1994 : 44). Poskytovanie základných sociálnych istôt (sociálneho, zdravotného a dôchodcovského poistenia) – ktoré koniec koncov zoslabovalo aj podnikateľské riziko – bolo pre štátnu moc nevyhnutnou podmienkou na zabezpečenie si vlastnej pozície. Takto nastavená politika mohla byť zo strany ľudu neustále kontrolovaná a požadovaná. Charakter režimu bol hodnotený práve podľa týchto pravidiel.

Ideológia „akoby“

Pristúpenie na podmienky štátnej moci je o to racionálnejšie, keď bezmocní chápu, že je úplne irelevantné, čo si v skutočnosti myslia: „*Kašleme na to, čo si myslíš*“ (KUSÝ, 1981 : 75). Pre bezmocných je preto dostačujúce konať – na verejnosti – tak, akoby boli skutočne presvedčení o reálnom socializme, teda akoby boli socialistickými ľuďmi. Kusý (1978 : 19) zdôrazňoval, že aj štátna moc sa správa v zmysle hesla „akoby“. Konala tak, akoby bezmocní boli na smrť presvedčení o existencii socializmu, o jeho vývoji a usporiadaní. Konala tak, akoby jej ideologický svet reálneho socializmu skutočne existoval. Navyše konala tak, akoby verila v obsah svojich vlastných hesiel, ako by ich brala vážne, akoby sa snažila o priblíženie „*toho, čo tu máme*“ so skutočnými komunistickými cieľmi (KUSÝ, 1978 : 17). Podľa Kusého viedlo toto správanie štátnej moci k pseudovývoju. Štátna moc neustále vypočítavala politické, kultúrne a hospodárske úspechy. Skutočný vývoj krajiny tak maskovala prostredníctvom zdanlivého kvalitatívne intenzívneho vývoja (KUSÝ, 1978 : 9). Reálny socializmus smeroval z jednej do nasledujúcej historickej etapy. Pohyboval sa od budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti k vybudovanej rozvinutej socialistickej spoločnosti, od diktatúry proletariátu k všeľudovému štátu – „*a pritom sa okrem slávností a formalít nekonalo absolútne nič*“ (KUSÝ, 1978 : 9). Štátna moc len predstierala, akoby v reálnom socializme prebiehal skutočný politický, kultúrny a hospodársky vývoj.

V kontexte tohto pseudovývoja existuje ďalší charakteristický znak reálneho socializmu, a síce dvojité realita. Kusý (1978 : 11) rozlišoval medzi reálnou a fiktívnou realitou, resp. skutočným a fiktívnym reálnym socializmom. Obe tieto reality sa od seba nedajú oddeliť, naopak splyvajú jedna s druhou. Vo fiktívnej realite vládli ideálne socialistické medziľudské vzťahy, ktoré sa ukazovali v socialistických pracovných kolektívoch, socialistických manželstvách a ro-

dinách. Vo fiktívnej realite žil aj ideálny socialistický človek. V tejto realite sa dodržiavalo a bolo uplatňované socialistické právo, existovala socialistická spravodlivosť a socialistický poriadok. Ľudia radi a presvedčivo chodili na povinné demonštrácie, aby tým prejavili svoju podporu socialistickému štátu. Disidentov bolo vo fiktívnej realite tak málo ako drogovu závislých. Rovnako bola dodržiavaná ústava a *Medzinárodný dohovor o ľudských a politických právach* (účinný od roku 1976). Táto realita je však pre Kusého len realitou „*comme il faut*“ (KUSÝ, 1978 : 18 a n., 11), t. j. realitou, ako by mala byť, ale v skutočnosti neexistovala. V tejto realite existuje výlučne to, čo si štátna moc predstavuje, aby to tak existovalo. Všetko, čo nezodpovedalo jej predstavám, neexistovalo a ani nemohlo existovať (KUSÝ, 1978 : 10). Vyjadrené myšlienkami Machiavelliho (1469 – 1527) , je „*veľký rozdiel medzi tým, ako sa žije, a tým, ako by sa malo žiť, a ten, kto si nevšima, čo sa robí a radšej sa drží toho, čo by sa malo robiť, skôr padne, ako sa zachová*“ (MACHIARELLI, 1532 : 40).

Bezmocný však nebol, ako zdôrazňuje Kusý, ani socialistický človek, ako ho opisovala a nakoniec aj od neho chcela reálno-socialistická tlač a veda (pozri ŠEDIVÝ/ŠMAJS, 1981), ani nežil vo fiktívnej realite. Namiesto toho žil v reálnej realite. V tejto realite boli políciou zbití reprezentanti Charty 77 a justíciou protizákonne poslaní do väzenia. Štátna tajná bezpečnosť prenasledovala každý – verejne prejavovaný – štátnej moci nekonformný názor a v spolupráci s mocenskou byrokraciou zastrašovala disidentov. Okrem toho všetkého v reálnej realite existovali aj drogovu závislí. Tieto skutočnosti predstavovali pre Kusého tvrdú realitu skutočného reálneho socializmu (1978 : 6). V tejto realite bezmocní vyhľadávali lukratívnu nelegálnu prácu, podplácali úradníkov, aby dostali svoje deti na vysoké školy a zároveň sa nechali podplácať, aby robili to, čo stálo v ich pracovnej náplni. Podľa Kusého (1978 : 19) bol takýto spôsob života jedinou možnosťou, ako prežiť reálny socializmus. Ak sa chceli ľudia žijúci v reálnej skutočnosti mať dobre, museli, berúc do úvahy tichú dohodu (KUSÝ, 1978 : 20), konať na verejnosti tak, akoby žili vo fiktívnej realite.

Podľa Kusého sa schizofrenicky správali aj držitelia štátnej moci. V reálnej skutočnosti pôsobili ako účinní ideológovia a socialistickí ľudia par excellence. Ako takí bojovali proti skutočnej realite. Zároveň však sami protirečili oficiálnym ideálom, pretože nakupovali v špeciálnych obchodoch, bývali v lukratívnych vilových štvrtiach a posielali deti do najlepších vybraných škôl (pozri KUSÝ, 1978 : 11; KUSÝ, 1980 : 41).

Markantný rozpor medzi fiktívnou a skutočnou realitou chcela štátna moc premostiť novým oficiálnym jazykom bežného života a politiky, ako aj jazykovým opisom spoločenských a politických skutočností. Prostredníctvom tohto nového jazyka sa však zároveň formovala nová fiktívna realita, ktorá bola výrazom a podmienkou fiktívnej reality. Oficiálny každodenný jazyk sa zmenil v tom zmysle, že inflácia sa premenovala na vyrovnávanie cenových hladín, hasiči sa premenovali na požiarnikov. Policajti boli príslušníci Verejnej bezpečnosti, väzenia boli polepšovne a tajná polícia sa volala Štátna bezpečnosť. Okrem toho reálny socializmus nemal žiadnych vodcov, ale zástupcov, nemal politikov, ale realizátorov oficiálnej línie, nemal ideológov, ale ľudí

určených na presvedčanie (KUSÝ, 1981 : 79). V tomto kontexte boli novými slovami a výrazmi pomenované viaceré spoločenské, resp. politické skutočnosti. Diskriminácia pred zákonom bola vnímaná ako triedny prístup (KUSÝ, 1978 : 11). Monopol mocenskej triedy na informácie bol vnímaný ako slobodný prístup k informáciám, sloboda zmysľovania ako antikomunizmus. Kusý zároveň identifikoval jazykovú, ako aj obsahovú zmenu významu jednotlivých spoločenských rol (KUSÝ, 1978 : 12). Ženy nemali viac túžiť po deťoch kvôli tomu, že sa chceli stať matkami, ale kvôli tomu, že chceli priviesť na svet budovateľov socializmu a obrancov vlasti. Futbalisti nemali hrať futbal pre radosť z hry, ale preto, aby mohli reprezentovať úspechy socialistickej telesnej výchovy. Žiaci sa nemali viac učiť, ale naplňovať úlohy pioniera. Boli predsa socialistickými ľuďmi (KUSÝ, 1978 : 12).

Súhrnne povedané nový oficiálny jazyk používal „určitú ideológiu [...], aby nosná ideológia režimu mohla byť aj naďalej používaná bez obmedzení a zároveň, aby nebola poškodená novými terminologickými prekážkami“ (HUPRICH, 1992 : 344). Zmysel a význam zmeny jazyka a jeho oficiálneho použitia spočíval v odklone od terminológie občianskej spoločnosti v západnom svete. Transfer politických a spoločenských východiskových pojmov (pozri OSCHLIES, 1990 : 2) je pohľadom Herberta MARCUSEHO (1969 : 57 a n.) konzekventný, pretože ak sa chce reálny socializmus dištancovať od kapitalistickej buržoáznej spoločnosti, musí skončiť aj s jej slovníkom. V tomto zmysle nadobúdajú slová funkciu bojových prostriedkov (NEMCOVÁ/ONDREJOVIČ, 1992 : 386). Berúc do úvahy nový jazyk v reálnom socializme neexistovala, na rozdiel od buržoáznej spoločnosti na Západe, polícia. V skutočnosti inštitúcia polície, samozrejme, odstránená nebola, len dostala nové meno: Verejná bezpečnosť. Štátna moc sa tak tvárila, akoby polícia vôbec neexistovala. Zavádzanie nového politického a spoločenského slovníka do praxe bol výrazom – zdanlivej – vnútornej dynamiky reálneho socializmu (NEMCOVÁ/ONDREJOVIČ, 1992 : 384). Inštalovaný tak bol „nový referenčný systém pre jazykové a nejazykové akcie“ (SCHMIDT, 1972 : 94). Štátna moc vytvárala nové „spoločné interpretácie situácií, životné rozhodnutia a poznanie“, s ktorými chcela integrovať reálno-socialistickú spoločnosť (BECHT, 2013 : 104). Okrem tvorby identifikačných vzorov (HUPRICH, 1992 : 351) jej išlo aj o spracovanie ľudského vedomia. Chcela zároveň dosiahnuť, aby v zmysle Georga Orwella bezmocní neverili viac svojim vlastným skúsenostiam (OTTMANN, 2010 : 33; KUSÝ, 197 : 11; KUSÝ, 1981 : 77).

Berúc do úvahy „tichú dohodu“, povinné používanie nového jazyka, ktorý bol do určitej miery „odborným jazykom“ (HUPRICH, 1992 : 345), sa zmenilo na „magický znak, ktorý rozlišoval medzi rečníkom politicky konformným alebo naopak disidentom“ (SCHMIDT, 1972 : 93). Skutočnosť, že sa bezmocní vzhľadom na svoju túžbu po materiálnom blahu prispôbili novej situácii a nový politický jazyk si rýchlo osvojili, mohla štátna moc zo svojej pozície prezentovať ako výsledok „augmentatívneho zjednotenia“ (FRESE, 1972 : 106), t. j. ako súhlas s dohodou, aj keď tento súhlas nebol úprimný. V historickej realite však medzi oficiálnym používaním jazyka a skutočnou každodennou komunikáciou existovala jasná deliaca línia. Podľa Kusého cieľ

prekonať rozpor medzi skutočnou realitou a komunistickým programom, t. j. ideálom, sa nepodaril (KUSÝ, 1978 : 18). Ľudia neprijali ponuku štátnej moci ako interpretovať existujúce fenomény, a to vzhľadom na to, že mali vlastné skúsenosti. Prenikali realitou bez záväznej ponuky na výklad reality zo strany štátnej moci (pozri ROHE, 1994 : 8). Vzhľadom na tichú dohodu nie je tento stav prekvapujúci, nový jazyk sa však napriek tejto skutočnosti predsa len musel na verejnosti používať. Nikto mu ale skutočne nemusel uveriť.

Súhrnne povedané ani jedna z oboch tried neverila vo svoje konanie a žiadna z nich to v skutočnosti nemusela robiť: „*They had only to act ,as if they did*” (SKILLING, 1981 : 178 a n.). Kusý v tejto súvislosti hovorí o „*ideológii akoby*“, ktorá je typická pre reálno-socialistický režim v období normalizácie. „*Svojím celkovým duchom a svojou orientáciou je reálny socializmus ideológiou akoby*“ (KUSÝ, 1978 : 19).

Kusého predstava o ideológii „*akoby*“ je postavená na „*filozofii akoby*“ Hansa Vaihingera (1852 – 1933; pozri LUKES, 1985 : 20; KUSÝ, 2016 : 225). Nemecký filozof vo svojej habilitačnej práci pretvára bežný slovný zvrät „*akoby*“ na pojem a rozširuje ho na rozsiahlu filozofiu *akoby*. Pre Vaihingera je pojem „*akoby*“ synonymom fikcie. Jednoznačné to je v podnázve jeho spisu *Filozofia akoby*, ktorým označuje „*systém teoretickej, praktickej a religióznej fikcie*“ (VAIHINGER, 1911; ZELTER, 1984 : 4). Vnimané z inej perspektívy, jazykovo-logická forma fikcie spočíva podľa Vaihingera na „*komplexe častíc*“ akoby. Jeho funkcia pozostáva v „*porovnaní*“ existujúceho *Niečo* s imaginárnym alebo nemožným prípadom (VAIHINGER, 1911 : 156; SCHABACHER, 2007 : 49). Ako pojmový protiklad k pravde charakterizuje Vaihinger fikciu ako „*vedomú alebo falošnú domnienku*“, ktorá má slúžiť teoretickému a praktickému stvárneniu skutočnosti (pozri ZELTER, 1998 : 95 a n.). Ako „*užitočný odklon od reality*“ vykazuje fikcia dva charakteristické znaky: vedomie o tomto úmyselnom prekročení reality a pochopenie tohto prekročenia ako „*prostriedok k určitým cieľom*“ (VAIHINGER, 1911 : 173). Podľa Vaihingera je fikcia spojená s objavením možnosti, že s „*určitými predstavami je možné dosiahnuť to správne alebo užitočné*“. To, že niečo také je možné uskutočniť, je známe najneskôr od Machiavelliho (ZELTER, 1998 : 95ff). Tento renesančný učenec, pôvodom z Florencie, je s jeho spismi *Vládár* a *Discorsi* považovaný za skutočného zakladateľa predstavy „*akoby*“. Podľa Machiavelliho nemusí byť vládár skutočne cnostný. Oveľa viac je pre neho za určitých okolností na mieste konať tak, akoby bol cnostný, totiž vtedy, keď „*to môže poslúžiť jeho vláde*“ (ZELTER, 1998 : 95; pozri SCHRÖDER, 2004 : 42). Táto rada slúži v reálnom socializme pre bezmocných. Na dosiahnutie materiálneho blaha a osobného pokoja nemusia byť bezmocní skutočne socialistickými ľuďmi a veriť na socializmus. Ak chcú však dosiahnuť svoje materiálne ciele, musia na verejnosti a vo vzťahu k štátnej moci konať tak, akoby nimi boli a v niečo také verili.

Cez napĺňanie dohody na základe *akoby* spájajú materiálne orientovaní bezmocní nevyhnutné (legitimita štátnej moci) s užitočným (materiálne blaho). Súhlas s fikciou sa stáva nástrojom na dosiahnutie materiálnych statkov. Pravda sa vo Vaihingerovom ponímaní transformuje do variabilného a inštrumentálneho *akoby*. Jej hodnota sa tak meria cez jej užitočnosť. Z pohľadu

(materiálneho) úžitku je nevyhnutné prijať verejnú fikciu, t. j. hovoriť novým jazykom a zúčastňovať sa na manifestáciách. V materiálnej perspektíve je pravda škodlivá (pozri ZELTER, 1998 : 101 a n.). Pravda vedie k nevýhodám, pretože narúša *akoby*, t. j. fikciu, čím zároveň porušuje tichú dohodu. Fikcia sa mení na programovú a zároveň inscenovanú formu domnejšej pravdy. Pre bezmocného je dôležité vzbudiť znanie, že je socialistickým človekom. S ohľadom na Machiavelliho uvažovanie je rozsah a základ verejného konania bezmocných perspektívou štátnej moci (pozri SCHRÖDER, 2004 : 47). Toto vnímanie je dôležitejšie ako samotné konanie. Vzťah bezmocných k socialistickej práci sa podľa Kusého (1978 : 13) neprejavoval v práci ako takej, ale v účasti na verejných zhromaždeniach a májových demonštráciách. Socialistické konanie nebolo vyjadrené v životných postojoch a v reálnych činoch, ale účasťou na voľbách jednotnej kandidátnej listiny Národného frontu. Socialistické myslenie sa neodrážalo vo vyjadrených myšlienkach, ale v osvojených a používaných heslách (KUSÝ, 1978 : 13). Čím bolo verejné pokrytectvo väčšie, o to väčšia bola odmena, t. j. materiálne blaho a osobný pokoj. Držitelia moci si boli vedomí úmyselného prekračovania skutočnosti bezmocnými. Vedeli, že títo konajú tak, akoby heslám verili. Vedeli to preto, lebo to boli oni, kto poskytol bezmocným toto odporúčanie. „*Nemusíš prisahať na reálny socializmus, úplne postačí, keď ho necháš na pokoji a nebudeš o ňom pochybovať*“ (KUSÝ, 1981 : 75).

Štátna moc však aj nedôverovala, ak bezmocní skutočne jej heslám uverili. Toto totiž bolo rovnako škodlivé ako verejné odmietanie pokrytectva. Štátna moc nemala záujem na skutočnom presvedčaní bezmocných o socializme. Pretože v tomto prípade hrozilo nebezpečenstvo, že bezmocní začnú porovnávať skutočnú a fiktívnu realitu. Porovnanie reality s výrokmi klasikov a odkazovanie na nich nebolo rovnako dovolené, a to predovšetkým pre presvedčených socialistov. Slogany a heslá nemohli byť vnímané doslovne, pretože štátna moc žila – a to bolo všetkým jasné – tiež v súlade s princípmi filozofie *akoby*. Štátna moc nepripúšťala úprimnosť, nepripúšťala úprimné vyznanie k myšlienkam socializmu a rovnako nepripúšťala úprimnú kritiku reality. Nechcela pripustiť jednotu myslenia a konania. Nebolo možné existovať v jednote slova a skutku, resp. – povedané v kontexte uvažovania Václava Havla (1978) – žiť v pravde.

Tak ako bezmocní, aj štátna moc videla vo fikcii „*prostriedok na dosiahnutie určitého úžitku*“ (VAIHINGER, 1911 : 174; ZELTER, 1998 : 95). Legitimizovala sa prostredníctvom fikcie, že mala záujem budovať a uskutočňovať socializmus. A to ani nie tak voči bezmocným v Československu, ako skôr vo vzťahu k centru reálno-socialistického sveta v Moskve. Ako bolo v úvode tohto textu naznačené, vládnuca trieda v Československu si bola vedomá toho, že bezmocní po skúsenostiach s Pražskou jarou už nebudú viac veriť myšlienkam socializmu. Štátna moc požadovala verejné prihlásenie sa k socializmu aj preto, že Brežnevova doktrína, ako aj prítomnosť sovietskych vojsk na území Československa vylučovali akúkoľvek inú alternatívu (pozri OTÁHAL, 2006 : 38). Reprezentanti normalizačného režimu sa museli s touto skutočnosťou sami vyrovnávať, ak si chceli zachovať svoj vplyv na vykonávanie štátnej moci. A tejto skutočnosti si bol vedomý aj sám národ. Práve v tomto zmysle bola ideológia *akoby* podľa Kusého hrou medzi

mocenskou elitou a národom. Táto hra, ktorej adresátom bola Moskva, si vyžadovala primeraný odstup od myšlienok socializmu (pozri KUSÝ, 1978 : 21). Hoci ideológiu *akoby* využívali v celej krajine aj bezmocní, mala predsa len svoj hranice. Čo sa týka sociálnych služieb, nemohla štátna moc predstierať, že ľuďom zabezpečuje sociálne zabezpečenie. Toto musela skutočne aj robiť, aby legitimizovala svoje postavenie. Bezmocným, ktorí s doktrínou *akoby* súhlasili, musela dať štátna moc reálnu možnosť, aby si zabezpečili svoje súkromné materiálne blaho.

Zhrnutie

Tento príspevok reinterpretoval kritické myslenie Miroslava Kusého zo sedemdesiatych a osemdesiatych rokov 20. storočia. V tomto období Kusý opisoval, analyzoval a kritizoval spoločenské pomery v socialistickom Československu. Uskutočnil pokus sprostredkovať poznanie o normalizačnom režime a poukázať na dôvody jeho fungovania a stability. Vysvetlil práva a povinnosti štátnej moci a ľudu. Kusého marxizmom inšpirovaný prístup stavia do kontrastu vládnucu ideológiu, t. j. predstavy podporujúce stabilitu štátnej moci, so sociálnou skutočnosťou (ISER, 2011 : 144). Podľa neho medzi ideologickými nárokmi komunistickej strany a sociálnou realitou existovala hlboká priepasť (BRUNNBAUER, 2005 : 2).

So zreteľom na pohľad Vasila Biľaka označoval Kusý spoločenský systém v Československu ako reálny socializmus. Predstavoval ho ako samostatný, geograficky a politicky ohraničený historický fenomén. Označoval socialistické systémy sovietskeho typu vo východnej Európe v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia, ktoré sa programovo výrazne odlišovali od sociálnodemokratických a socialistických politických strán v západnej Európe (pozri COX, 1991 : 190). Reálnosocialistický normalizačný štát je podľa Kusého – po prvé – charakteristický etatistickým modelom usporiadania štátnej moci (KUSÝ, 1978 : 6 a n.). Po druhé – ide o triedny štát (RÖHRICH, 2013 : 67), v ktorom oproti sebe stoja dve zakorenené triedy, vládnuce a ovládané. Ich vzťah je charakterizovaný tichou dohodou: „*Drž hubu a budeš sa mať dobre*“ (KUSÝ, 1981 : 75), čo znamenalo, že ovládaní budú v politických otázkach verejne mlčať, budú sa zúčastňovať socialistických manifestácií a budú podporovať určité heslá a slogany vyjadrujúce pozitívny vzťah k reálnosocialistickému politickému systému. Kusý vnímal dohodu ako „*vyjadrovací prostriedok*“ (REESE-SCHÄFER, 2006 : 6) slúžiaci na opis vyjednávacích procesov medzi vládnucimi a ovládanými. V teoretickej perspektíve ponúkala dohoda na zabezpečenie vládnutia bezmocným dve možnosti konania. Buď mohli s dohodou súhlasiť, čo im následne prinášalo určitú mieru materiálneho blaha a niektoré osobné slobody. Mohli ju však aj odmietnuť, čo zasa so sebou prinášalo negatívne materiálne a osobné dôsledky. Pomocou stimulov a hrozieb sa štátnej moci podarilo formovať u bezmocných ich sociálnu identitu, predstierať, že ide o normálny stav, a tak udržiavať odstup verejnosti od verejného života (BRUNNBAUER, 2005 : 3).

Súhlas ľudu s dohodou sa zakladal na súhre strachu pred nevýhodami a vierou v materiálne blaho, resp. túžbou po konzume. Podľa Kusého bolo pre obyčajných ľudí racionálne vyjadriť s dohodou individuálny súhlas z viacerých dôvodov. V prvom rade kvôli schopnosti štátnej moci presadiť svoje záujmy, ako aj kvôli súhlasu ostatných bezmocných. Navyše tichá dohoda sa opierala o špecifickú ideológiu, ktorú Miroslav Kusý, podobne ako Hans Vaihinger, označoval termínom „*ideológia akoby*“. Bezmocní sa nemuseli vnútorne identifikovať so systémom reálneho socializmu. Mali však povinnosť konať tak, akoby sa s ňou v skutočnosti identifikovali. Museli konať tak, akoby boli sami socialistickými ľuďmi, akoby sa na verejných manifestáciách zúčastňovali s nadšením a akoby verili na oficiálne heslá a slogany (KUSÝ, 1978 : 19 a n.). Berúc do úvahy tichú dohodu, ako aj osobné blaho, o ktoré sa usilovali bezmocní, viedla táto zdánlivá podpora k machiavelistickému správaniu sa obyvateľstva. To znamená, že bezmocní kvôli dosiahnutiu materiálneho blaha postavili do úzadia morálne hodnoty a predstierali, že sú súčasťou socialistického obyvateľstva. Tomuto „*morálnemu hazardu*“ (SCHAAL/HEIDENREICH, 2016 : 179) rozumel aj Miroslav Kusý (1978 : 19). Bol pre neho jedinou možnosťou, ako prežiť v podmienkach reálneho socializmu, pretože bolo prakticky nemožné odmietnuť súhlas s tichou dohodou. Verejne prejavovaný kritický názor totiž predstavoval odmietnutie dohody, na ktorý štátna moc reagovala potrestaním kritika. Vzhľadom na to, že okrem členstva v KSC alebo v niektorej strane patriacej do jednotného bloku neexistovala iná možnosť verejnej sebarealizácie, bolo úsilie o materiálne blaho jedinou možnosťou realizácie. Inými slovami: bezmocní boli donútení k materialistickému životnému štýlu.

Z pohľadu vládnucej triedy mala „tichá dohoda“ primárnu funkciu zachovať postavenie štátnej moci. Preto si obyvateľstvo muselo držať odstup od verejného, resp. politického života a orientovať svoju pozornosť primárne na uspokojovanie svojich súkromných materiálnych potrieb. Zároveň si museli, napriek všetkým ekonomickým prekážkam, zachovať a zveľaďovať svoj materiálny a sociálny životný štandard. V tomto ohľade tak bola štátna moc odkázaná na súčinnosť s bezmocnými, ktorí museli na verejnosti mlčať. Ak plnili zásady tejto dohody, mali obe strany úžitok. Štátna moc mohla pokojne vládnuť a bezmocným zabezpečovať určité zvyšovanie materiálneho blaha, a to bez podnikateľského rizika.

Tichá (vládnuca) dohoda, ktorá podporovala materializmus a machiavelistické správanie, tak bola dôsledkom súhry slabostí reálneho hospodárstva reálneho socializmu a úsilia bezmocných o materiálne statky, ktoré štát jednoducho nebol schopný zabezpečiť, ako aj snahy vládnucej elity zabezpečiť si svoje mocenské postavenie.

Literatúra

BECHT, Lukas (2013). *Handlung und System*. In Riescher, Gisela et al. *Spannungsfelder der Politischen Theorie*. Bonn : BPB, s. 98 – 111.

BONDY, Egon (1973). *Sklepní práce*. Olomouc : Votobia, 1997.

BONDY, Egon (1987). *Bezejmenná*. Brno : Zvláštní vydání, 2001.

BOROWSKY, Peter (2002). Die DDR in den siebziger Jahren. *Informationen zur politischen Bildung*, číslo 258, Bonn. URL <http://www.bpb.de/izpb/10111/die-ddr-in-den-siebziger-jahren?p=all> (06.01.2017)

BRUNNBAUER, Ulf (2005). Vorwort. Ideologisierte Praxis und praktizierte Ideologie im Realsozialismus. In *Berliner Osteuropa-Info*, zv. 23: Alltag und Ideologie im Realsozialismus, s. 2 – 3.

BUCHSTEIN, Hubertus (2016). *Typen moderner Demokratietheorien. Überblick und Sortierungsvorschlag*. Wiesbaden : Springer VS.

COX, Robert W. (1991). Real Socialism in historical perspective. In *Socialist Register*, Zv. 27: Communist Regimes the Aftermath, s. 169 – 193.

FALK, Barbara J. (2003). *Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Budapest : Central European University Press.

FRESE, Jürgen (1972). Politisches Sprechen. Thesen über einige Rahmenbedingungen. In Rucktäschel, Annamaria (ed.): *Sprache und Gesellschaft*. München : Fink, s. 102 – 114.

GLAESSNER, Gert-Joachim (2016). *Freiheit und Sicherheit. Eine Ortsbestimmung*. Bonn : BPB.

HAVEL, Václav (1978). Moc bezmocných. In Havel, Václav: *O lidskou identitu*. Praha 1990, s. 55 – 133.

HAVELKA, Miloš (1998). Nepolitická politika. Kontexty a tradice. In *Sociologický časopis*. roč. 34, číslo 4, s. 455 – 466.

HUPRICH, Michael (1992). Regimewechsel, Demokratisierung und politische Sprache. In Gerlich, Peter – Plasser, Fritz – Ulram, Peter A. (ed.). *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*. Wien – Köln – Graz : Böhlau, s. 343 – 356.

ISER, Mattias (2011). Gesellschaftskritik. In Göhler, Gerhard – Iser, Mattias – Kerner, Ina (ed.): *Politische Theorie. 25 umkämpfte Begriffe zur Einführung*. Wiesbaden : VS Verlag, druhé vydanie, s. 142 – 157.

KAPLAN, Karel (2000). *Kořeny československé reformy*. Brno : Doplněk.

KERSTING, Wolfgang (1996). *Die politische Philosophie des Gesellschaftsvertrages*. Darmstadt : Primus Verlag.

KOPSOVÁ, Raisa (1998). Filosofický dissent na Slovensku v 70-tych a 80-tych rokoch. In Kollár, Karol – Kopčok, Andrej – Pichler, Tibor (ed.). *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava : Infopress, s. 374 – 387.

KOPSOVA, Raisa (2004). Pohľad na tvorbu Miroslava Kusého v období normalizácie. In *Filozofia*, roč. 59, číslo 10, s. 740 – 756.

KUSÝ, Miroslav (1976). Československý „reálny socializmus“. In Kusý, Miroslav. *Závadné písomnosti*. Bratislava : Avízo concept team, 1990, s. 26 – 28.

- KUSÝ, Miroslav (1978). Charta 77 a reálny socializmus. In Kusý, Miroslav. *Eseje*. Bratislava : Archa, 1991, s. 5 – 33.
- KUSÝ, Miroslav (1980). Kozoturiáda. In Kusý, Miroslav – Šimečka, Milan. *Veľký brat a veľká sestra. O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2000, s. 33 – 108.
- KUSÝ, Miroslav (1981). Veľký brat a veľká sestra. In Kusý, Miroslav. *Eseje*. Bratislava : Archa, 1991, s. 73 – 87.
- KUSÝ, Miroslav (1983). Augiášov chliev reálneho socializmu. In Kusý, Miroslav: *Eseje*. Bratislava : Archa, 1991, s. 106 – 128.
- KUSÝ, Miroslav (1984). Byť marxistom v Československu. In Kusý, Miroslav: *Eseje*. Bratislava : Archa 1991, s. 136 – 143.
- KUSÝ, Miroslav (2016). Akoby (Als Ob). In Suk, Jiří – Andělova, Kristina (Hrsg.). *Jedného dne se v našem zelináři cosi vzbouří : eseje o moci bezmocných*. Praha : USD, s. 225 – 230.
- LUKES, Steven (1985). Introduction. In Keane, John (ed.). *Václav Havel. The power of the powerless: Citizens against the state in Central-Eastern Europe*. London et al. : Hutchinson, s. 11 – 22.
- MACHIAVELLI, Niccolo (1532). Vladár. In Machiavelli, Niccolo: *Vladár – Úvahy o vláde*. Bratislava : Tatran 1968, s. 8 – 64.
- MARCUSE, Herbert (1969). *Versuch über die Befreiung*. Frankfurt an Main : Suhrkamp.
- MARUŠIAK, Juraj (2013). Režim normalizácie (1969 – 1989) a jeho charakteristiky v kontexte „Kauzy Jablonický“. In Kmeť, Norbert (ed.). *Odvalujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Bratislava – Banská Bystrica, s. 347 – 364.
- MERVART, Jan (2013). „Reálny socializmus“ rané normalizace, kontinuita či diskontinuita. In Michálek, Slavomír – Londák, Miroslav (ed.). *Gustáv Husák. Moc politiky, politik moci*. Bratislava : VEDA, s. 649 – 660.
- MLYNÁŘ, Zdeněk (1986). Entwicklungsmöglichkeiten der politischen Systeme im Sowjetblock. In Meyer, Thomas – Mlynář, Zdeněk (ed.). *Die Krise des Sowjetsystems und der Westen*. Köln : Bund-Verlag, s. 61 – 83.
- MÜLLER, Benjamin (2011). Von der Konfrontation zum Dialog. Charta 77, Menschenrechte und „Samtene Revolution“. In Altrichter, Helmut – Wentker, Hermann (ed.). *Der KSZE-Prozess: Vom Kalten Krieg zu einem neuen Europa 1975 bis 1990*. München : Oldenbourg Wissenschaftsverlag, s. 99 – 110.
- NEMCOVÁ, Emília – ONDREJOVIČ, Slavo (1992). Regimewechsel, Medien und Semantik. Am Beispiel der Slowakei. In Gerlich, Peter – Plasser, Fritz – Ulram, Peter A. (ed.). *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*. Wien – Köln – Graz : Böhlau, s. 374 – 389.
- NOVOSÁD, František (2010). *Útržky o Slovensku. Apolitické úvahy o súčasnosti*. Bratislava.

OSCHLIES, Wolf (1990). *Wir sind das Volk. Zur Rolle der Sprache bei den Revolutionen in der DDR, Tschechoslowakei, Rumänien und Bulgarien*. Köln – Wien : Böhlau.

OTÁHAL, Milan (1994). *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha : USD-Maxdorf.

OTÁHAL, Milan (2006). Komunistický režim v období tzv. normalizace (Kapitola I: Politický režim v Československu). In Kocian, Jiří (ed.). *Slovníková příručka k československým dějinám 1948 – 1989*. Praha : USD, S. 36 – 40.

OTÁHAL, Milan (2011). *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*. Praha : USD.

OTÁHAL, Milan (2012). O vztahu společnosti k normalizačnímu vedení. In Tůma, Oldřich – Vilímek, Tomáš (ed.). *Česká společnost v 70. a 80. letech: sociální a ekonomické aspekt*. Praha : USD, s. 247 – 284.

OTTMANN, Henning (2010). *Geschichte des politischen Denkens. Zv. 4/1: Das 20. Jahrhundert. Der Totalitarismus und seine Überwindung*. Stuttgart – Weimar : J. B. Metzler.

OTTMANN, Henning (2011). *Vertragstheorien in der politischen Philosophie der Neuzeit*. München : Verlag der Bayerischen Akad. der Wissenschaften.

OTTMANN, Henning (2012). *Geschichte des politischen Denkens. Zv. 4/2 Das 20. Jahrhundert. Von der kritischen Theorie bis zur Globalisierung*. Stuttgart – Weimar : J. B. Metzler.

PFAHL-TRAUGHBER, Armin (2015). *Linksextremismus in Deutschland. Eine kritische Bestandsaufnahme*. Bonn : BPB.

RAWLS, John (2008). *Geschichte der politischen Philosophie*. Frankfurt/M. : Suhrkamp.

REESE-SCHÄFER, Walter (2007). *Klassiker der politischen Ideengeschichte. Von Platon bis Marx*. München – Wien : Oldenbourg.

ROHE, Karl (1994). Politische Kultur: Zum Verständnis eines theoretischen Konzepts. In Niedermayer, Oskar – Beyme, Klaus von (ed.). *Politische Kultur in Ost- und Westdeutschland*. Berlin : Akademie-Verlag, s. 1 – 21.

RÖHRICH, Wilfried (2013). *Politische Theorien der bürgerlichen Gesellschaft. Von Hobbes bis Horkheimer*. Wiesbaden : Springer VS.

ŠEDIVÝ, Jiří – ŠMAJS, Josef (1981). Práce a socialistický způsob života. In *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, B 28, s. 45 – 58.

SCHAAL, Gary S. – HEIDENREICH, Felix (2016). *Einführung in die Politischen Theorien der Moderne*. Opladen – Toronto : Verlag Barbara Budrich.

SCHABACHER, Gabriele (2007). *Topik der Referenz. Theorie der Autobiographie, die Funktion ‚Gattung‘ und Roland Barthes‘ Über nicht selbst*. Würzburg : Königshausen und Neumann.

SCHMIDT, Siegfried J. (1972). Sprache und Politik. Zum Postulat rationalen politischen Handelns. In Rucktäschel, Annamaria (ed.). *Sprache und Gesellschaft*. München : Fink, s. 81 – 101.

SCHRÖDER, Peter (2004). *Niccolo Machiavelli*. Frankfurt/Main : Campus.

SKILLING, H, Gordon (1981). *Charter 77 and human rights in Czechoslovakia*. London : G. Allen and Unwin.

SLÁDEK, Zdeněk (1993). Der tschechoslowakische reale Sozialismus. Seine Destabilisierung und sein Zusammenbruch. In Elvert, Jürgen – Salewski, Michael (ed.). *Der Umbruch in Osteuropa*. Stuttgart, s. 109 – 120.

THIELE, Ulrich (2008). *Die politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Wiesbaden: Matrix Verlag.

UHL, Petr (1982). *Program spoločenské samosprávy*. Köln : Index.

VAIHINGER, Hans (1911). *Die Philosophie des Als Ob: System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*. Leipzig 1927 (9./10. vydanie).

WOLFF, Christian (1721). *Vernünfftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen*. Frankfurt – Leipzig 1736 (4. vydanie).

ZELTER, Joachim (1994): *Sinnhafte Fiktion und Wirklichkeit*. Tübingen : Niemeyer.

ZELTER, Joachim (1998). Die Politik des Als-Ob in der Theorie, Praxis und Literatur der Renaissance-Zeit: Machiavelli, Martyr, Marlowe & Shakespeare. In: *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch, NF*, číslo 39, s. 95 – 126.

ŽATKULIAK, Jozef (2010). Reformy v Československu 1968 – 1969: Vizie a možnosti. In: Čaplovič Miloslav – Stanová, Mária (ed.). *Slovensko v dejinách 20. storočia. Kapitoly k spoločenským a vojensko-politickým udalostiam*. Bratislava : Vojenský historický ústav, s. 299 – 319.

Z nemeckého originálu DALBERG, D. M.: Materialismus und Machiavellismus. Der slowakische Philosoph Miroslav Kusý über die tschechoslowakische Normalisierungsgesellschaft (1970 – 1989), in: *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*, roč. 21, č. 2 (2017), s. 41-70. Preložil Radoslav Štefančík.

This research was funded by SASPRO. Mobility Programme of the Slovak Academy of Sciences. Co-funded by the Marie Curie Actions and FP7 of the European Union.

DARINA MALOVÁ – SILVIA MIHÁLIKOVÁ

Vznik a rozvoj politológie na Slovensku v deväťdesiatych rokoch v kontexte pôsobenia Miroslava Kusého

This study reflects the development of political science in the 1990s, when Miroslav Kusý established Department of Political Science at the Comenius University in Bratislava. His organisational efforts and international contacts became a key condition in the process of the institutionalisation and recognition of a new social science discipline. We argue that there were several general trends in the development of political science in the 1990s, which are only slowly changing. First, there were almost no traditions in doing political science research. Second, the institutional development (establishment of a political science association, departments, faculties, research institutes, etc.) was a prerequisite for the advancement of political science. Third, political science in Slovakia has depended and partly still depends on the performance of other societal disciplines; therefore acquiring the autonomy is very slow and unbalanced. Fourth, political research focuses almost exclusively on Slovakia therefore the comparative approach and conceptual innovations continue to be rather rare. Finally, the critical academic debate was (and still) is missing.

Key words: political science; institutionalisation; research methods; Slovakia

Úvod¹

Pokiaľ dielu a publikáciám Miroslava Kusého sa v nedávnej minulosti dostalo sústredenejšej pozornosti, tak jeho organizačný prínos k rozvoju politológie ako vedy a samostatnému študijnému odboru zostal nedocenený. Vznik prvej katedry politológie bol umožnený až zmenou politického režimu, ktorá sa otvorila slobodnými voľbami v júni 1990, a následne v septembri 1990 sa vytvorila aj Katedra politológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Zdanlivo išlo

¹ Táto štúdia je upravenou a rozšírenou verziou textu, ktorý bol publikovaný ako Darina Malová a Silvia Miháliková (2002): „Political Science – Slovakia“. In: *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe : Handbook on economics, political science and sociology (1989 – 2001)*. Budapest : Social science information centre, s. 343 – 357. Práca na tejto štúdii bola podporená z projektu APVV-15-0732.

o jednoduché organizačné rozhodnutie, ktoré však odštartovalo aj zrod politológie ako vednej disciplíny. A ten bol na Slovensku dlhý a zložitý. Časovo a inštitucionálne išlo o pomalší proces než v ostatných krajinách strednej a východnej Európy. Ako ukážeme, rozvoj tejto disciplíny po roku 1989 v mnohom ovplyvnilo najmä kultúrne a spoločenské dedičstvo minulosti, ale bez prvého rozhodnutia a osobnej podpory Miroslava Kusého by vznik a organizácia nového vedeckého a študijného odboru na Slovensku nedosiahla také medzinárodné uznanie, ako sa to podarilo na katedre politológie hneď v prvých rokoch jej formovania.

Naša štúdia je istou reflexiou vývoja nového odboru v deväťdesiatych rokoch minulého storočia, keď tento odbor založil a zároveň sa stal vedúcim katedry Miroslav Kusý. Zásadné zistenia obsiahnuté v tejto štúdií smerujú k záveru, že vo vývoji tejto spoločenskej vedy platí niekoľko všeobecne platných trendov, ktoré sa len pomaly menia. Po prvé – tvrdíme, že takmer nulové tradície v budovaní politickej vedy spôsobili, že sa musela tvoriť takpovediac na zelenej lúke a táto skutočnosť ovplyvňuje i jej dnešnú podobu. Po druhé – inštitucionálny rozvoj (založenie politologickej spoločnosti, katedier na fakultách, výskumných ústavov atď.) je nevyhnutným predpokladom etablovania politológie. Po tretie – politológia na Slovensku závisela a čiastočne dodnes závisí od výkonnosti (personálnej aj inštitucionálnej) iných spoločenskovedných disciplín, napr. sociológie, psychológie, filozofie, dejín a práva. Inými slovami – dodnes pokračuje proces získavania autonómie tohto nového odboru, t. j. nového zadefinovania hraníc medzi spoločenskými vedami, a občas vznikajú diskusie o opodstatnenosti a postavení politológa všeobecne a osobitne vo vzťahu k akademickému prostrediu, k politike a k masmédiám. Po štvrté – politologický výskum sa zameriava takmer výlučne na Slovensko vrátane problematiky modernej politickej histórie, rozvoja politických inštitúcií, analýz tvorby politiky, zahraničnej politiky, politickej kultúry a správania. Slabou stránkou takéhoto výskumu je komparatistika, komparatívny prístup sa využíva skôr vo vyučovacom procese, než vo výskume. A napokon – hoci na Slovensku vychádzalo už v deväťdesiatych rokoch viacero politologických časopisov, jednotlivé príspevky boli málo kriticky posudzované a akademických debát bol, a stále je, akútny nedostatok.

Z týchto dôvodov je v slovenských podmienkach ťažké hovoriť o vytýčených paradigmách a metodologických prístupoch. Slovenskí politológovia sú namiesto toho zvyknutí zväčša predkladať vlastné interpretácie základných konceptov (napr. občianska spoločnosť, ľudské práva, otázky ústavnosti a demokracie) na stránkach novín a populárnych periodík orientovaných na politiku, kultúru a hospodárstvo. Jednotliví autori a nová generácia politológov sa len pomaly presadzujú v špičkových zahraničných časopisoch a vedeckých tímoch. Všetky uvedené všeobecné charakteristiky politológie na Slovensku sa usilujeme vysvetliť na základe dejinných špecifik a sústavného nedostatku kvalifikovaných vedeckých kapacít a inštitúcií na začiatku budovania odboru.

1. Analýza stavu pred rokom 1989

Vývoj politológie na Slovensku treba chápať na dvoch analyticky odlišných, no úzko prepojených úrovniach. Prvá z nich sa zhoduje s trendom, s ktorým sa stretávame v Európe a západoeurópskych krajinách koncom 19. storočia. Vyznačuje sa tým, že systematické skúmanie spoločnosti a politiky sa vynaňuje spod tuteurstva právnych vied a postupne sa transformuje na samostatné spoločenskovedné disciplíny, pričom politológia vyhlasuje svoju samostatnosť ako jedna z posledných. Druhá úroveň sa týka historickej skúsenosti Slovenska a spôsobov, pomocou ktorých oneskorený sociálny a politický rozvoj spolu s dynamikou budovania národa a štátu determinovali aj trajektórie, po ktorých sa spoločenské vedy a osobitne politológia uberali na ceste k osamostatneniu.

Za to, že politika sa stala predmetom intelektuálneho záujmu, vďačíme individuálnym snahám niekoľkých jednotlivcov, ktorí vyčlenili politiku z plejády spoločenských činností. Myšlienky vlastné politológii nachádzame v dielach našich popredných politikov a diplomatov Štefana Osuského, Jána Papánka a Milana Hodžu. Posledný z nich presadzoval založenie školy pre politiku a sociálne vedy. Táto myšlienka sa uskutočnila krátko po roku 1945 v Prahe. Špecifický záujem týchto autorov o danú problematiku ich viedol k vyčleňovaniu politiky z oblastí, do ktorých bola dovtedy zaradovaná (etika, história alebo právo). Okrem toho predstava politiky ako vedy protirečila, resp. nezhodovala sa s dovtedajším vnímaním politiky ako „umenia“, predmetu diskusie či názoru, ktorý sa prieči vedeckému prístupu.

Počas obdobia komunistickej neslobody, ktoré trvalo 41 rokov, nikto z politikov či spoločenských vedcov nepresadzoval teoretický prístup k politike. Politická veda jednoducho neexistovala. Nahrádzal ju vedecký komunizmus, ktorý sa zaoberal vybranými aspektmi politiky, ale interpretoval ich prísne v duchu marxizmu-leninizmu. Nemožno však zabúdať, že minulé obdobie, teda éra prvej ČSR, sa vyznačovalo tým, že v tom čase vzniklo množstvo rozličných vedeckých inštitúcií a tesne po vojne začiatkom roka 1946 bol založený Československý ústav verejnej mienky, ktorý veľmi rýchlo dosiahol vysokú odbornú úroveň (pozri BROWN a WIGHTMAN, 1979). Výskumy ústavu sú dodnes k dispozícii vrátane hodnotenia osobností, ktoré zohrali významnú úlohu v dejinách Čechov a Slovákov.

Západná spoločenská veda v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch zintenzívnila záujem o politické záležitosti, najmä o politické správanie, ale vedci z bývalého sovietskeho bloku na tento trend – z pochopiteľných príčin – nezareagovali. Teoretický a empirický výskum (výkladová schéma) politiky, ktorý zdôrazňoval komparáciu krajín a jednotlivých politických fenoménov, nevyhovoval normatívnym a ideologickým požiadavkám marxisticko-leninského učenia. Politická a spoločenská atmosféra koncom šesťdesiatych rokov sa však stala otvorenejšia a tolerantnejšia, pričom humanitné štúdium výrazne ovplyvnili prístupy zaužívané v západných spoločenských vedách. Išlo napríklad o nové metódy kvantitatívnej analýzy, behaviorizmus a ideológiu tzv. novej ľavice. Krátke obdobie „socializmu s ľudskou tvárou“ umožnilo vznik výskumných

ústavov, ktoré využívali postupy typické pre západné štúdiá a ponímanie politiky. V Inštitúte pre výskum verejnej mienky na Slovensku sa napríklad objavili pokusy využiť marketingové analýzy a politické prognózovanie. Počas tohto obdobia sa realizovalo viacero výskumných programov, ktoré zapadali do teoretického a empirického rámca politiky. Napriek tomu sa okrem krátkého obdobia v rokoch 1968-69 tento výskum neoznačoval ako „politologický“.

Politická veda teda nepatrí na Slovensku medzi tradičné predmety univerzitného štúdia. Prvý pokus začleniť túto disciplínu do vysokoškolského štúdia sa uskutočnil koncom šesťdesiatych rokov na Komenského univerzite v Bratislave. Vtedajší vysokoškolskí pedagógovia – historici, filozofi a právnici, ktorí vyštudovali ešte pred nástupom komunistického režimu na domácich a západných univerzitách alebo išlo o bývalých učiteľov dialektického a historického materializmu, prípadne o nadšencov z iných katedier, sa snažili o etablovanie tohto odboru u nás. Prvá skupina študentov, ktorá začala študovať politickú vedu v roku 1966 má však v absolventských diplomoch zapísaný vedecký komunizmus. Stalo sa tak v dôsledku sovietskej intervencie v roku 1968. Obdobie tzv. normalizácie po auguste 1968 prinieslo nekompromisnú politickú i ekonomickú centralizáciu celej krajiny pod vedením komunistickej strany. Politická veda ako predmet vysokoškolského štúdia úplne zanikla a bola označená za „buržoáznu pavedu“.

Najhodnotnejšie práce, relevantné pre politickú vedu a politologický výskum, boli knihy a eseje disidentov, konkrétne práce Miroslava Kusého a Milana Šimečku. Tie však boli publikované v zahraničí alebo formou *samizdatu*, a teda boli dostupné a známe iba úzkemu kruhu čitateľov. Na Slovensku ako súčasť vtedajšieho Československa vládol jeden z najtuhších komunistických režimov a prístup k dielam západných mysliteľov bol zakázaný, keďže ich diela boli uložené iba v uzavretých, v tzv. „Z“ oddeleniach knižníc. Tie boli nedostupné pre bežných čitateľov a prístup k publikáciám v nich uložených musel byť schválený príslušným orgánom KSČ. Napriek tomu, že politická veda v Československu v šesťdesiatych rokoch žila iba krátko, stimulovala vydanie viacerých prekladových titulov západných autorov, ktoré sa v tej dobe používali ako učebnice. Spomeňme napríklad *Pýchu moci* J. W. Fulbrighta, *Nervy vlády* K. Deutscha a ďalšie. Neskôr sa aj tieto preklady ocitli na indexe a odložili ich v knižniciach do zvláštnych fondov.

Od polovice sedemdesiatych rokov vyšlo formou *samizdatu* množstvo časopisov a informačných materiálov orientovaných na katolícku cirkev. Skupiny katolíckeho disentu podnikali nové aktivity: distribuovali fotografie zatknutých katolíkov, rozmnožovali články, organizovali púte a zhromaždenia, z ktorých najvýznamnejšia a známa aj za hranicami bola Sviečková demonštrácia v marci 1988, ktorej hlavnou požiadavkou bola sloboda vierovyznania. Slovenský katolícky dissent bol schopný počas viac ako 20 rokov normalizácie vybudovať si vlastnú tlačiareň so skladom.

V porovnaní s českou opozíciou bola tá slovenská ešte slabšia a menej zorganizovaná. Výnimku tvorila skupina jednotlivcov, ktorá vydávala časopis *Fragment*, neskôr *Fragment K* a vydali tiež množstvo prekladov (Beckett, Orwell, Huxley, Guardini atď.). Menšia skupina disiden-

tov pripravovala mesačník *Kontakt* a niekoľko Slovákov podpísalo Chartu 77. Časť slovenského disentu sa spájala s pôsobením ochranárskych skupín, ktoré sa orientovali na reštaurovanie zdevastovaných kláštorov a kostolov na vidieku, renováciu dobovej architektúry, publikovanie štúdií zameraných na znečisťovanie životného prostredia v Bratislave a z tohto prostredia pochádzali aj protestné vystúpenia proti budovaniu vodného diela Gabčíkovo – Nagymaros. Ochránari zozbierali a vydali viacero dokumentov svedčiacich o devastácii mestských štvrtí, cintorínov, pamätníkov a ovzdušia. Náklad týchto tlačovín bol veľmi nízky a vychádzali vo forme zápisnícko zo schôdzok ochranárov. Všetky spomínané aktivity sa diali v tzv. šedej zóne, teda v sociálnom priestore medzi oficiálnou sférou a *undergroundom*, v čomsi ako paralelná kultúra a spoločnosť.

Všetky tieto publikované diela i nepublikované rukopisy sa po roku 1989 stali jedným z významných zdrojov poznania politiky a spoločnosti v bývalom režime, a tak prispievajú aj k rozvoju súčasnej politickej vedy a výskumu na Slovensku.

2. Redefinovanie politickej vedy v období po roku 1990

Rozvoj politickej vedy na Slovensku si vyžadoval predovšetkým vytvorenie inštitucionálneho rámca, t. j. výskumných centier a katedier na univerzite. Bez toho nemohlo dôjsť k žiadnej podstatnej teoretickej a metodologickej zmene. Nová inštitucionálna štruktúra je nevyhnutným predpokladom hľadania nových modelov vo vede.

Najvýraznejšou zmenou v politickej vede po páde komunizmu bol teda vznik nových pedagogických a výskumných pracovísk. Najväčšou prekážkou v tomto úsilí bol nedostatok pedagógov, vedcov a výskumných pracovníkov s danou špecializáciou. Bývalý disident a niekdajší profesor filozofie na Univerzite Komenského Miroslav Kusý sa stal vedúcou osobnosťou rozvoja politológie na Slovensku. V roku 1990 sa stal rektorom Univerzity Komenského a zároveň bol zvolený za predsedu obnoveného Slovenského združenia pre politické vedy, ako aj za vedúceho Katedry politológie na Filozofickej fakulte UK. Bývalé katedry marxizmu-leninizmu, resp. vedeckého komunizmu sa v období 1990/91 transformovali na ústavy a katedry sociálnych a politických vied. Tieto pracoviská sa v pedagogickej činnosti orientovali na základné kurzy politológie. Výskumné projekty a granty sa sústreďovali najmä na vyučovací proces. Učitelia a vedeckí pracovníci z ostatných spoločenských vied (filozofi, sociológovia, historici a právnici) sa postupne zapájali do pedagogického a vedecko-výskumného procesu v oblasti politickej vedy. Mnohí z nich získali svoju kvalifikáciu v oblasti politológie v rámci študijných a štipendijných pobytov na Západe. V tomto ohľade si zvláštnu pozornosť zasluhuje program TEMPUS, ktorým vtedajšie Európske spoločenstvo poskytlo jedinečnú príležitosť pre vedcov a študentov z bývalého sovietskeho bloku študovať na popredných západoeurópskych univerzitách. Rovnako aj iniciatívy mnohých súkromných vzdelávacích nadácií umožnili ďalšie vzdelávanie v zahraničí.

Profesor Kusý v tomto období jednoznačne podporoval úsilie členov katedry, aby využili tieto možnosti a vzdelávali sa aj v zahraničí.

Inštitucionálny rozvoj, t. j. zakladanie rôznych výskumných a vzdelávacích pracovísk, bol predpokladom ďalšieho rozvoja politickej vedy. Z toho vyplýva, že teoretickú a metodologickú orientáciu politickej vedy na Slovensku ovplyvňovali špecifiká a charakter jednotlivých inštitúcií a osobností. Zdôrazňujeme, že v slovenských pomeroch okrem všeobecného zamietnutia marxizmu-leninizmu nejestvovala iná dominantná paradigma ani jasné smerovanie k nejakej inej paradigme. V deväťdesiatych rokoch bolo možné jasne identifikovať dva prúdy politického myslenia a výskumu. Jeden z nich sa uberal smerom ku kritickému analýze minulosti a k štúdiu nových liberálnych a demokratických hodnôt, zatiaľ čo druhý sa hlásil k ochrane vägne definovaných národných záujmov a používal nacionalistickú rétoriku. Tento rozkol odrážal reálne politické súťaženie v slovenských podmienkach a podrýval rozvoj politickej vedy i diskusie o jej smerovaní a inštitucionalizácii. Profesor Kusý v tomto období svojimi publikáciami a aktivitami podporoval najmä výskum politických inštitúcií a demokratických hodnôt, zameriaval sa na obhajobu ľudských práv a kritickú analýzu fungovania nových politických inštitúcií. Negatívne dôsledky týchto ideových nezhôd na inštitucionalizáciu politickej vedy sa niekedy zvykli rozpisovať v médiách a na konferenciách, v súčasnosti viac dominujú negatívne dôsledky tzv. masifikácie univerzitného vzdelávania, čo sa prejavuje vo vzájomnom boji o študentov, uzatváraní sa jednotlivých pracovísk do svojho vlastného okruhu.

Slovenské združenie pre politické vedy² (SZPV) bolo znovu založené v roku 1990, keďže samostatne existovalo už predtým v krátkom období 1968-69. Potom bolo včlenené do oficiálne uznaného Československého združenia pre politické vedy, činného počas komunizmu v období tzv. normalizácie v rokoch 1969 až 1989, do fungovania ktorého sa zapájali predovšetkým zástupcovia právnickej komunity pôsobiaci v Československej akadémii vied. Na Slovensku založené SZPV získalo status nástupníckej organizácie po zániku bývalej československej asociácie a následne v roku 1994 Medzinárodné združenie pre politické vedy (IPSA) prijalo SZPV za svojho člena. Okrem toho SZPV je členom aj regionálnej odnože IPSA, Asociácie pre politické vedy v strednej a východnej Európe (CEPSA), ktorá bola oficiálne založená v apríli 2000. Zmyslom založenia SZPV bola pomoc a podpora pri uvádzaní politických vied a šírení ich poznatkov na Slovensku i za jeho hranicami. Vzhľadom na to, že politológia nemala na Slovensku tradíciu, bolo treba rozbehnúť vzdelávanie v tomto smere, pripraviť jednotlivé kurzy a budovať vedecko-výskumnú sieť. Aj v týchto aktivitách meno profesora Kusého otváralo dvere medzinárodnej spolupráci a etablovaní sa SZPV ako plnohodnotnej súčasť medzinárodnej komunity.

V deväťdesiatych rokoch malo SZPV registrovaných cez sto individuálnych členov vrátane vedeckých pracovníkov, pedagógov a študentov politológie, sociológie, dejín, práva, novinárstva, medzinárodných vzťahov, ekonómie a ďalších odborov a predmetov. Mnohí členovia zdru-

² Zakladajúci členovia SZPV uprednostnili názov združenie ako ekvivalent anglického „Association“ (Slovak Political Science Association, SPSA).

ženia sa postupne stali odborníkmi v parciálnych politologických disciplínach, napr. v porovná- vacej politológii, moderných politických dejinách, politickej sociológii, sociálnej politike, verej- nej správe, ľudských právach atď. Záujem o členstvo rástlo úmerne tomu, ako sa politológia roz- vījala na slovenských univerzitách a vedecko-výskumných pracoviskách. SZPV spolupracovalo s množstvom ústavov na Slovensku i s univerzitnými a výskumnými pracoviskami v zahraničí, pričom cieľom bolo vytváranie výskumných tímov a skupín, organizovanie prednášok, seminá- rov, workshopov, konferencií, rekvalifikačných kurzov a letných škôl. Tieto aktivity boli primár- ne zamerané na prípravu spoločných projektov s inými inštitúciami, legislatívnymi a vládnyimi orgánmi, ako aj na podporu nezávislých vydavateľských projektov. Počas deväťdesiatych rokov združenie zorganizovalo pre svojich členov i širokú verejnosť množstvo aktivít zameraných na komparáciu súčasného politického vývoja na Slovensku a v susedných krajinách, ale aj diskusie s predstaviteľmi politických strán v parlamente a zabezpečila tiež viacero vystúpení popredných odborníkov zo zahraničia.

Najväčší počet aktivít v oblasti politických vied sa realizovalo v tomto období na univerzi- tách, kde sa už tradične spája pedagogická a vedecko-výskumná činnosť. Treba však rozlišovať medzi univerzitami, ktoré ponúkali iba základné kurzy politológie pre študentov spoločenských vied, a školami, ktoré majú politológiu ako hlavnú disciplínu a štúdium sa končí diplomom z tohto predmetu. Postupne sa ku Katedre politológie FiF UK v Bratislave pripájali aj ďalšie univerzity, kde sa politológia študovala a študuje ako hlavný predmet. V deväťdesiatych rokoch sa politológia stala samostatným študijným programom na piatich univerzitách, ktoré zároveň uskutočňovali relevantný vedecký výskum. Z hľadiska ich vzniku ich možno rozdeliť na tzv. staré a nové. Medzi staré univerzity (status univerzity získali pred rokom 1989) patrí Univerzita Komenského v Bratislave a Prešovská univerzita, ktorá pôvodne fungovala ako fakulta a od- členila sa od Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Po roku 1989 vznikli tri „nové“ univerzity, kde sa začala vyučovať politológia. Prvou bola Trnavská univerzita v roku 1991, nasledovala Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici v roku 1995 a napokon v roku 1998 bola založená Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave. Horúčkovité zakladanie univerzít nespôsobil relatívne nízky počet obyvateľov s vysokoškolským vzdelaním, ale paradoxne ho vyvolal súboj straníc- kych a intelektuálnych elít, ktoré sa snažili podporiť zakladanie politicky a ideovo blízkych aka- demických inštitúcií. „Miléniové“ zmeny v oblasti financovania vysokých škôl viedli k tomu, že mnohé univerzity na Slovensku začali navyšovať počty študentov, aby zvýšili svoje príjmy zo štátneho rozpočtu. Keďže v tom čase bola politológia stále jedným z tých najprítlačlivejších odborov (vďaka existujúcej politickej polarizácii), tak sa zvýšili aj počty študentov na rozlič- ných „nových“ a ešte „novších“ univerzitách vrátane súkromných. Treba zdôrazniť, že Katedra politológie FiF UK sa na tých „pretekoch“ nepodieľala a snažila sa zachovať vyváženú mieru vedecko-výskumných a pedagogických aktivít. V tomto období profesor Kusý už nebol vedú- cim katedry, ale katedra pokračovala v ním nastavenom úsilí primerane sa venovať aj výskumu a vede. To všetko v úzkej spolupráci so špičkovými zahraničnými pracoviskami.

Vývoj zloženia členov Katedry politológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského nám poskytuje ukázkový príklad postupných zmien intelektuálnych elít a rôznorodosti skladby pedagogického zboru, pochádzajúceho z rozličných spoločenských vied. Časť členov katedry prišla z pôvodnej katedry vedeckého komunizmu, ďalší z bývalých ústavov marxizmu-leninizmu a iných univerzitných katedier, koncom deväťdesiatych rokov na katedru postupne prichádzali a aj mladí absolventi zo slovenských a zahraničných univerzít, ktorí sa najprv zapájali do doktorandského štúdia. V tomto období sa vedecko-výskumná agenda zamestnancov katedry politológie orientovala na viaceré problémy, no osobitne na otázky demokracie, ľudských práv a bezpečnostných štúdií v danom regióne. Treba podotknúť, že väčšina týchto projektov sa realizovala formou „participácie“. To znamená, že slovenskí bádatelia uskutočňujú výskum ako členovia medzinárodných tímov, pričom zbierajú a vyhodnocujú dáta z rozličných oblastí domáceho politického diania. Z mnohých realizovaných, resp. dávno ukončených projektov, do ktorých bola zapojená katedra politológie, môžeme spomenúť projekty *Úloha politickej kultúry v procese tranzície postkomunistických krajín* (v spolupráci s C. N. R. S. Paríž), *Stratégie kolektívnych protestov krajín v procese demokratizácie* (Harvardova univerzita), *Výber zástupcov na miestnej úrovni a formovanie politických strán v Čechách, v Maďarsku a na Slovensku* (Univerzita v Strathclyde), *Inštitucionalizácia parlamentnej demokracie v Čechách, v Poľsku, Maďarsku a na Slovensku* (Univerzita v Leidene), *Spoločensko-ekonomický rozvoj a regionálna politika: belgické a slovenské skúsenosti* (Univerzita v Leuvene), *Európske dohovory* (Ústav pre európsku politiku v Bonne). Z projektov zameraných na tvorbu učebných osnov treba spomenúť *Učebné osnovy predmetov výchovy k ľudským právam a Učebné osnovy v oblasti porovnávacích regionálnych štúdií* (Univerzita v Manchestri), *Vzdelávanie v predmete národná bezpečnosť* (Univerzita v Groningene) a *Politické symboly v postkomunistických krajinách* (Univerzita v Lipsku). V tejto súvislosti však pripomíname, že vtedy nejestvovala jasná teoretická a metodologická orientácia, len odlišné témy vedeckého výskumu.

Katedra politických vied na Prešovskej univerzite na východnom Slovensku mala v tomto období podobnú personálnu skladbu – išlo o vysokoškolských učiteľov z rozličných spoločenských vied, ktorí mali záujem o výskum a výučbu v politológii. Z hľadiska skladby fakulty a vnútorných požiadaviek musela katedra garantovať štúdium politickej vedy v plnom rozsahu. Úsilie katedry sa zameriavalo predovšetkým na logistiku – každoročne organizuje konferenciu *Prešovské politologické dni* a vydávalo výročný zborník (v slovenčine) so všetkými vystúpeniami na konferencii.

Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov v Banskej Bystrici bola súčasťou novovzniknutej univerzity. Napriek tomu, že fakulta v uvedenom čase nespĺňala v plnom rozsahu formálne kritériá, ktoré sa kladú na kvalifikáciu pedagogického zboru, akreditačná komisia ministerstva školstva jej v roku 1998 udelila oprávnenie poskytovať magisterský a doktorandský stupeň štúdia v odbore politických vied a medzinárodných vzťahov. Vedeckovýskumné aktivity fakulty boli v tomto období značne oklieštené a realizovali sa len v rámci grantov, ktoré po-

skytovalo slovenské ministerstvo školstva a boli zamerané na základné problémy: vydávanie učebných textov a slovníkov politických vied. Fakulta v tom čase začala vydávať štyrikrát do roka – v spolupráci s Politologickým kabinetom (neskôr premenovaným na Ústav politických vied) Slovenskej akadémie vied – časopis *Politické vedy*.

Katedra politológie a európskych štúdií na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre vznikla v roku 1998. Tunajšia katedra hneď začala poskytovať magisterský stupeň štúdia politických vied a európskych štúdií. Vedecký výskum sa zameriaval zväčša na pedagogické potreby, čo bolo dôsledkom predchádzajúcej špecializácie tejto univerzity, bývalej pedagogickej fakulty. Osobitná pozornosť sa venovala vyučovaniu humanitných predmetov na stredných školách vrátane náuky o spoločnosti a občianskej náuky. Katedra dva razy ročne vydávala časopis *CIVITAS*, určený učiteľom týchto predmetov.

V Trnave v deväťdesiatych rokoch vznikli dve univerzity, pričom obe od svojho vzniku ponúkali štúdium politológie. Prvá z nich, Trnavská univerzita, bola založená v roku 1991 a od začiatku ponúkala bakalársky stupeň štúdia politických vied. Neskôr, v roku 1998, získala katedra akreditáciu na magisterský stupeň štúdia. Druhá univerzita, Univerzita sv. Cyrila a Metoda, vznikla v roku 1998 a katedra politických vied, ktorá ponúkla hneď magisterský stupeň, bola začlenená pod filozofickú fakultu. Výskumne sa toto nové pracovisko zameralo najmä na medzinárodné vzťahy, komparatívnu politiku a politickú sociológiu. Napokon, v roku 2011, sa vyčlenila z filozofickej fakulty samostatná fakulta sociálnych vied, ktorá poskytuje bakalársky, magisterský a doktorandský program v študijnom odbore politológia, resp. verejná politika a verejná správa a európske štúdiá.

K významným inštitúciám, ktoré určovali smerovanie politológie, najmä výskumu v tejto disciplíne, patril Politologický kabinet Slovenskej akadémie vied, založený v roku 1990. Od svojho vzniku sa zameriaval najmä na problémy moderných politických dejín, geopolitiku a na vybrané otázky systému politických strán a volebného systému. V tomto období sa základný výskum orientoval na politické dejiny, osobitne na štúdium bývalého režimu. Dôvodom zrejme bolo to, že zakladateľ ústavu bol historik, ktorý za bývalého režimu nesmel publikovať, a to pôvodne viedlo k tomu, že na pracovisku vznikla osobitná komisia na skúmanie politického vývoja počas Pražskej jari. Počas svojho pôsobenia komisia nazhromaždila množstvo cenných pôvodných dokumentov, rozhovorov s účastníkmi a iných zdrojov, ktoré sprístupnila nielen bádateľom, ale aj širokej verejnosti. Kabinet/ústav úzko spolupracoval s katedrami politológie na viacerých univerzitách.

Okrem politologických pracovísk, ktoré boli založené na univerzitách a v SAV, vzniklo aj niekoľko samostatných výskumných ústavov, dnes spoločne označovaných názvom *think tank*, t. j. inštitúcie zamerané na štúdium konkrétnej témy (napríklad kvalita demokracie, verejná politika, trhová ekonomika alebo konkrétny vedecký problém), poskytovanie informácií, analýz a poradenstva na danú tému. Jedným z nich je aj nezávislý Inštitút pre verejné otázky (IVO), ktorý bol založený vo februári 1997 v Bratislave. Poslaním inštitútu je analýza sociálnych, poli-

tických a ekonomických aspektov, právnej a kultúrnej problematiky, zahraničnej politiky a iných fenoménov života spoločnosti. Výsledky výskumu sú publikované a prístupné širokej verejnosti. Ich obsahom sú tiež praktické odporúčania určené vládny orgánom. Úlohou ústavu je napomôcť prechod Slovenska k slobodnej, demokratickej a otvorenej spoločnosti, podporovať verejný diskurz o dôležitých otázkach formou prednášok, seminárov, okrúhlych stolov a iniciovať aktívne zapájanie informovaných jednotlivcov do verejného života. Napriek tomu, že pracovníci inštitútu nemajú inštitucionálne pedagogické úväzky, aj v tejto oblasti úzko spolupracujú s akademickými pracoviskami a univerzitami a niektorí vedeckovýskumní pracovníci externe vyučujú.

Jednotlivé univerzity sa aj v súčasnosti líšia nielen v spôsobe vyučovania predmetov, ale aj v celkovej štruktúre študijného odboru, hoci neskôr sa vďaka novým pravidlám akreditačného procesu vymedzilo tzv. jadro odboru, ale k tomu prišlo až po prijatí vysokoškolského zákona v roku 2002. Paleta vyučovaných predmetov je pomerne široká: dejiny politického myslenia, úvod do politológie, teória politiky, komparatívna politológia, medzinárodné vzťahy, medzinárodná politika, európska integrácia, verejná správa na Slovensku, teórie demokracie a demokratizácie a metódy v politických vedách. Katedry okrem hlavných kurzov ponúkajú aj kurzy v príbuzných vedách a množstvo voliteľných predmetov: ľudské práva, otázky feminizmu, výskum verejnej mienky, politická ekonómia, politická geografia, regionálne štúdie, politická sociológia a dejiny politického myslenia na Slovensku.

3. Kľúčové teoretické a metodologické zameranie

Vzhľadom na to, že výskum v deväťdesiatych rokoch bol zameraný predovšetkým na Slovensko, nemožno hovoriť o vyhranenom teoretickom a metodologickom zameraní. Články v časopisoch, kapitoly v zborníkoch a všetky ďalšie publikácie sa sústreďovali na zbieranie, prezentovanie a interpretovanie rozličných údajov o Slovensku. Výskum bol (a často to stále ešte platí) fragmentovaný a v dôsledku nedostatku ľudských zdrojov bol málo koordinovaný a chýbala v ňom spolupráca najmä v rámci slovenských inštitúcií. Slovenskí výskumní pracovníci, ktorí ovládali cudzie jazyky, boli síce zapojení do rozličných medzinárodných výskumných tímov, kde sa ich výskumná činnosť sústreďovala zväčša na zber dát a len zriedka sa podieľali na teoretických a metodologických diskusiách. Situácia nebola veľmi priaznivá, aby sa výskum viac inštitucionalizoval, často boli zavalení prácou, lebo participovali na viacerých projektoch, nehovoriac už o ich pedagogických záväzkoch a bežnej administratíve sporej s vyučovaním a pôsobením na pracovisku.

Ak máme v podmienkach Slovenska hovoriť o zásadnej zmene, potom je to odklon od marxizmu-leninizmu a príklon k eklektickému a selektívnemu využívaniu rôznych koncepcií a metód vrátane teórie racionálnej voľby (strategické a bezpečnostné štúdie), kvalitatívnej metódy

(výskum národnej identity, symbolov, politickej kultúry), obsahovej analýzy (kolektívny protest), kvantitatívnych štúdií (politická orientácia elit, členov strán a občanov) a inštitucionálneho prístupu (štúdiom ústavy, vlády, parlamentu, ústavného súdu, volebného a stranického systému atď.). Všetky spomínané oblasti charakterizuje výber metódy, ktorá najväčšmi „zodpovedá“ téme (vybranej vedúcimi výskumných tímov), čo medzi zástupcami politológie na Slovensku nijako nepodnecovalo debaty o metódach a paradigmách. Politická veda preto zotrúva v prvej, počiatočnej fáze zbierania dát z rozličných relevantných oblastí, pričom absentuje konštruktívna diskusia o základných prístupoch.

Na Slovensku v deväťdesiatych rokoch nebola knižnica so systematickým fondom publikácií z politických vied. Jednou z príčin bol nedostatok finančných prostriedkov na ich kúpu, najmä ak išlo o publikácie zo zahraničia. Niektoré katedry a ústavy postupne budovali vlastné knižničné fondy za peniaze z grantov, z finančných a priamych knižných darov od kolegov zo zahraničia alebo si jednoducho zhotovovali kópie základných titulov, skrípt a iných študijných materiálov. Nedostatok vedeckých publikácií a periodík v Bratislave sa často riešil cez výpožičky z knižníc vo Viedni. V tomto ohľade sa situácia zásadne zmenila po vstupe do Európskej únie a najmä vďaka podpore rozvoja vedy cez projekty financované štrukturálnymi fondami. Treba zdôrazniť, že tieto zdroje napomohli predovšetkým mimobratislavským univerzitám.

Významným zdrojom vedeckých informácií sa stal internet, ktorý zároveň slúži ako základný prostriedok sieťovania predovšetkým mladej generácie politológie a jej študentov. Prirodzene, že rastie počet študentov, ktorí sa vo svojich absolventských prácach odvolávajú na internetové zdroje a informácie z internetu využívajú aj v doktorandskom štúdiu a počas letných škôl. Doposiaľ nie je na Slovensku vytvorený jednotný archív s databázou aktuálnych informácií získaných v rámci politologických výskumov. V súčasnosti sa systematickejšie budujú databázy v ústavoch Slovenskej akadémie vied (sociológie a politických vied) a, samozrejme, rozsiahlymi zdrojmi disponuje aj Inštitút pre verejné otázky. Katedra politológie FiF UK v tomto ohľade do istej miery zaostáva, čo je sčasti dôsledkom pedagogických povinností a stále veľkej vytáženosti, pokiaľ ide o riešenie medzinárodných a národných výskumných projektov.

4. Tematické zameranie výskumov

Výskumníci si v minulosti témy vyberali najmä podľa toho, či k nim mali finančné zdroje. V začiatkoch politológie to boli predovšetkým medzinárodné projekty. Výskumná orientácia sa prípadne zameriavala na „horúce“ témy slovenského politického života. Väčšina výskumných projektov sa zaoberala politickými inštitúciami a politickým správaním na Slovensku alebo pripravovala informatívne prehľady o slovenských politických inštitúciách, ktoré sa dali, a stále dajú, využiť v zahraničných komparatívnych výskumoch. Tak napríklad pred takmer každými parlamentnými voľbami sa konalo množstvo konferencií o volebných systémoch a volebnom

správání. Do verejných a odborných debát sa zapájali najmä právnici a sociológovia, v začiatkoch politológie sa iba obmedzený počet zástupcov politických vied zapájal do diskusie. Druhá veľká téma sa týkala politikov, politickej elity, skúmali sa ich názory a postoje na národnej a komunálnej úrovni. Tretie tematické zameranie smerovalo do oblasti medzinárodných vzťahov vrátane slovenskej zahraničnej politiky, bezpečnostných štúdií a rozširovania EÚ. Štvrtá téma súvisela s tým, že vtedajšie reformy verejnej správy vyvolali zvýšený záujem jednak o túto oblasť, jednak o reformy verejnej politiky. Pracovníci Politologického kabinetu (neskôr Ústavu politických vied) SAV sa špecializovali na štúdium moderných politických dejín a politického myslenia na Slovensku. Napokon vznikli viaceré štúdie zamerané na tému ľudských práv a práv národnostných menšín. Práve túto oblasť svojimi publikáciami a publicistikou zásadne formoval profesor Kusý. Vo všeobecnosti platí, že politická veda na Slovensku bola vo svojich začiatkoch výrazne fragmentovaná a mnohí politológovia zostávali presvedčení o výnimočnosti vlastnej témy, čo ešte viac limitovalo spoluprácu medzi politologickými pracoviskami. Takáto situácia brzdila snahy o akademické debaty o metodológii a teoretických prístupoch.

Od vzniku samostatného Slovenska v januári 1993 sa väčšina domácej teoretickej spisby zamerala na vysvetlenie rozpadu Česko-Slovenska a porovnateľne závažnejších problémov s dodržiavaním demokratických pravidiel na Slovensku, ako to bolo v susedných krajinách združených vo Vyšehradskej štvorke. V tejto súvislosti nájdeme rozličné prístupy k vysvetľovaniu tých tendencií. Jedna skupina bádateľov pripisovala problémy demokratickej konsolidácie štrukturálnym faktorom, akými sú nižšia úroveň spoločensko-ekonomického rozvoja, oneskorená modernizácia a industrializácia, autoritárska politická kultúra atď. (pozri SZOMOLÁNYI, 1995; MIHÁLIKOVÁ, 1997; KRIVÝ 1996). Ďalšia skupina vychádzala z analýz inštitucionálneho modelu vrátane exekutívno-legislatívnych vzťahov, volebného systému, profilu strán a stranického systému (KUBÍN a kol., 2000; MALOVÁ, 1998; UČEŇ, 1999; MALOVÁ – RYBÁŘ, 2000; MALOVÁ 2001). Tretia skupina vysvetlení sa sústreďovala na deficit demokracie na Slovensku v zmysle vytvárania elit (SZOMOLÁNYI, 1997).

Slovenskí teoretici si osvojili dva spôsoby inštitucionálneho prístupu. Na jednej strane skupina právnikov (BARÁNYI, 1996; KRESÁK, 1996; ZAVACKÁ, 1997) sa zamerala na proces tvorby ústavy a analýzu ústavných zákonov. Na druhej strane politológovia sa orientovali na skúmanie vplyvu horúčkovo vytvorenej ústavy na konsolidáciu demokracie, pričom poukazovali na to, že ústavné zákony sa ukázali ako nedostatočné pri limitovaní mocenských ambícií vtedajších vedúcich politických činiteľov, čo vyvolalo mnoho konfliktov pri interpretácii slovenskej ústavy. Niektorí autori (MALOVÁ, 2001; MALOVÁ – RYBÁŘ, 2001; MALOVÁ – LÁŠTIC, 2000) skúmali rozpory medzi formálnymi a neformálnymi zákonmi a upozorňovali, že prevaha neformálnych zákonov brzdila inštitucionalizáciu formálnych zákonov, a tým podrývala ústavné zriadenie na Slovensku.

Štúdie, ktoré vychádzali zo široko ponímanej politickej kultúry, prichádzali k záveru, že nie všetko sa dá vysvetliť konvenčnou racionalitou. Rozličné procesy, idey, hodnoty, mechanizmy

atď. sa priečia tradičnému spôsobu skúmania, no napriek tomu majú významný vplyv na život jednotlivcov i spoločností. Upozorňovali, že v úsilí o stanovenie diagnózy slovenskej politickej kultúry hrá rozhodujúcu rolu pohľad na dejiny. Hlavné témy vedeckého výskumu sa orientovali na historické udalosti, osobnosti, predsudky a bedákania nad absenciou slovenskej štátnosti. Skúmali sa dve hlavné otázky: po prvé prečo sa Slovensko považovalo (minimálne do 1998/99) za výnimku v rámci štyroch krajín Vyšehradu, za akúsi anomáliu v strednej Európe s nejasným smerovaním a nepredvídateľnou budúcnosťou, a po druhé ako Slovensko doženie Európu, zmodernizuje sa a prekoná traumu spätú s formovaním národa po stáročiach existencie bez vlastného štátu a v područí Maďarov.

Na pochopenie súčasného volebného správania Slovákov sa tradičné politické vzory vysvetľujú na základe regionálneho porovnávania kvantitatívnych údajov (napr. práce Vladimíra Krivého). Podobne ako v iných postkomunistických krajinách, aj na Slovensku ťažko určiť kritériá na určenie stupňa a intenzity demokratických postojov obyvateľov. Výskumné ústavy (napr. IVO) a agentúry na výskum verejnej mienky, akými sú MVK, FOCUS, agentúry Markant, Median, TNS, AKO, GfK, poskytovali množstvo údajov z výskumov, pri ktorých používali medzinárodne štandardizované dotazníky a medzinárodne porovnateľné techniky analýz. Napriek rozsiahlemu výskumu zameranému na hlbšie vniknutie do dynamiky zmien politickej kultúry bola vtedajšia kombinácia kvalitatívneho a kvantitatívneho výskumu slabá a nedostatočná.

Napriek všetkému si slovenskí politológovia zvykli merať domáce politické udalosti západnou mierkou. Podľa toho sa všetko, čo aspoň zhruba zodpovedá „západnému vzoru“, považuje za normálne, štandardné alebo systematické, zatiaľ všetko, čo sa odchyľuje od západných noriem či praktík, je zvláštne, neortodoxné či nesystematické. Nejedna politologická štúdia alebo komentár boli napísané v tomto duchu, čo umocňovalo predovšetkým normatívne prístupy a hodnotenie politických procesov.

Nedostatkom tejto konceptualizácie nebolo len to, že bola veľmi vágna, ale zároveň ignorovala dynamický charakter určujúcich kritérií (napr. kapitalistického systému na Západe) a navyše obsahovala etnocentrický predpoklad, že všetky krajiny, ktoré nekráčajú priamou cestou k pluralite a voľnému trhu, sú neprijateľné. Táto tendencia často vyúsťovala do masochistického sebadopceňovania. Neoliberálni nadšenci na Západe spolu s reformátormi na Východe odmietali akékoľvek zásahy štátu do hospodárskeho či spoločenského života v postkomunistickej ére a z toho potom vyplývalo rozčarovanie zo stavu politického vývoja na Slovensku.

Politológovia, ktorí sa zamerali na politickú kultúru, dospeli k záveru, že niekoľko rokov po získaní nezávislosti sa Slovensko ocitlo v paradoxnom postavení: zatiaľ čo prechod k trhovému hospodárstvu bol, napriek istým problémom, vcelku úspešný, v oblasti demokratizácie a výkonu moci vládlo rozčarovanie či dokonca nespokojnosť. Tento kontrast sa zmiernil po roku 1998, no nezanikol. Veľké nádeje a viera v priamy a bezbolestný prechod k demokracii utrpeli v polovici deväťdesiatych rokov otras v podobe pretrvávajúcej politickej nestability, sústavných konfliktov

politických elít a napätia medzi štátnymi orgánmi. O tomto období kriticky písali predovšetkým V. Krivý, Z. a M. Bútorovci, O. Gyarfášová, S. Miháliková, S. Szomolányi a ďalší.

Jedna zo základných otázok vedeckého výskumu však stále čakala na vyčerpávajúcu odpoveď: Prečo Slovensko, ktoré stálo na rovnakej štartovacej čiare ako Maďarsko, Poľsko a Česká republika, kráča celkom inou cestou? Najjednoduchšou odpoveďou sa zdalo to, že v roku 1993 si Slovensko muselo narychlo vybudovať štátne inštitúcie. Pokiaľ išlo o ekonomický vývoj, etnickú homogénnosť a približovanie sa Západu, Slovensko malo komplikovanejšie podmienky, a preto zaostávalo. Navyše mu na rozdiel od Čiech, Poľska a Maďarska chýbala skúsenosť v riadení zahraničnej politiky a obrany. Spomínané okolnosti hrali nesporne dôležitú úlohu, ale na pochopenie napätia v slovenskej spoločnosti i napätia medzi slovenskými predstaviteľmi a zahraničím bolo treba venovať pozornosť aj spoločenskej a politickej *kultúre*. Panovalo hlboké presvedčenie, že v postkomunistických krajinách a osobitne na Slovensku chýba tradícia demokratického pluralizmu a uplatňovanie zákonov je záležitosť straníckych elít. Okrem toho občania Slovenska, ktorí mali v roku 1993 viac ako osemdesiat rokov, zažili sedem rozdielnych usporiadaní štátnej moci, podôb štátu a osem ústav bez toho, aby zmenili bydlisko, pričom iba dva režimy sa dali považovať za demokratické.

Vtedajšie štúdie politickej kultúry na Slovensku kládli dôraz na identifikáciu jej koreňov a opis jej základných znakov. To znamenalo, že najskôr bolo nutné preskúmať nedemokratické tradície. Podobne ako v iných postkomunistických krajinách, aj na Slovensku nachádzame zmiešanú tradíciu demokracie a autoritárstva, ktoré sú zakorenené nielen v ére socializmu, ale vyskytujú sa už dávnejšie, prinajmenšom od začiatku 19. storočia, keď štartoval emancipačný proces Slovákov. Výskum zameraný na identifikáciu dominantných symbolov prechodného obdobia a úlohy kultúry v procesoch sociálnych a politických zmien na Slovensku v prechodnom období už vtedy využíval kvantitatívne aj kvalitatívne metódy. Obdobia zmeny režimu alebo kríz sú príležitosťou na opätovné potvrdenie, preformulovanie a preskúmanie nielen základných hodnôt, ale aj mýtov a rituálov, v ktorých sú zakódované. Slovensko ako nový štát v postkomunistickom období predstavuje vhodný príklad na demonštrovanie spôsobu, akým sa vytvárajú, revidujú a rekonštruujú politické symboly, mýty a rituály.

5. Financovanie výskumu

Výskumné projekty boli v skúmanom období financované z viacerých základných grantov tvorených z domácich zdrojov a zahraničných fondov a nadácií. Z týchto grantov vznikli aj knižnice na nových katedrách a počítačové učebne vybavené internetom, určené študentom. Grantový systém Ministerstva školstva SR (s obmedzenými finančnými zdrojmi), Britská rada a slovenské pobočky viacerých zahraničných nadácií (napr. Fordova nadácia, Nadácia Friedricha Eberta, Nadácia Konráda Adenauera, Charta 77, Nadácia Jana Husa atď.) tiež napomáha-

li napredovanie komunity slovenských politológov. Veľmi kladnú úlohu, najmä v súvislosti s vyučovaním politických vied, zohrala Európska únia, ktorá ponúkla už spomínaný program TEMPUS. Množstvo vysokoškolských pedagógov, akademikov, výskumných pracovníkov, doktorandov, študentov a absolventov využili otvorenie hraníc medzi Východom a Západom v oblasti vzdelávania. Napriek tomu, že program TEMPUS sa spájal s administratívne náročnou prípravou a realizáciou, svojím obsahom i rozsahom jednoznačne prispel k integračným procesom v Európe. Široká paleta zahraničných grantov uľahčila katedrám politológie i výskumným pracoviskám kúpu technického vybavenia: počítače, rozmnožovacie stroje a zabezpečenie prístupu na internet. Slovenská odnož Nadácie G. Sorosa Otvorená spoločnosť (OSF) a jej grantový systém zohrali pozitívnu úlohu tým, že učiteľom a študentom poskytla nielen informácie, ale aj nevyhnutné finančné prostriedky, aby sa mohli zúčastniť na kurzoch, konferenciách, seminároch a letných školách v Európe i USA a Kanade. Grantový systém, ktorý ponúkala OSF, umožnil jednotlivým pracoviskám zakúpiť si základnú študijnú literatúru, ktorá vyšla v poslednom desaťročí na Západe, ale aj najnovšie publikácie, časopisy a periodiká poskytujúce aktuálne dáta z medzinárodných komparatívnych výskumov. Individuálne i skupinové granty, ktoré udeľoval Inštitút pre otvorenú spoločnosť, boli základom pre vznik medzinárodných výskumných tímov najmä v oblasti komparatívnej politológie a podnietili súťaživosť medzi bádateľmi, čo bolo za bývalého režimu čosi neslýchané. Možnosť získať grant, ktorý významne prispel k individuálnemu i rodinnému rozpočtu, prilákal viacero mladých vedcov a doktorandov na univerzitné pracoviská a v radoch univerzitných študentov vyvolával záujem o štúdium sociológie. Rozmanitosť grantov (príspevok na kúpu literatúry, cestovný grant, grant na výtvarné dielo, pre spoločenské vedy, na podporu prekladovej činnosti, doktorandského programu, prípravy pedagogického procesu) významne pomohla študentom v štúdiu a v prihláškach na získanie finančných prostriedkov určených na výskum. Samozrejme, v podmienkach malého Slovenska sa tieto príležitosti stali predmetom značnej politizácie a negatívneho hodnotenia.

Zvyšujúci sa záujem medzinárodných výskumných sietí o najnovšie údaje o postkomunistickom svete dodané z prvej ruky spôsobil, že väčšina slovenských politológov, ktorí ovládali cudzie jazyky, sa zapojila do týchto sietí. Treba však dodať, že nie je jasné, či politickí vedci z bývalých komunistických krajín slúžili skôr ako informačné zdroje a plnili formálne požiadavky na zloženie tímov, alebo či ich západní kolegovia považovali za rovnocenných partnerov.

6. Verejný priestor a akademické diskusie

V prvých rokoch sa politológovia na Slovensku usilovali vytvoriť a etablovať aj vlastný verejný priestor, kde by mohli diskutovať o svojom výskume a o pedagogickej činnosti. Napriek tomu, že Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici už krátko po svojom vzniku začala vydávať časopis *Politické vedy*, toto periodikum si nezískalo priazeň celej komunity slovenskej politickej

vedy a príspevky v časopise neprechádzali dôsledným recenzným procesom. Výsledkom tohto stavu bolo, že vznikli ďalšie podobné časopisy a národný časopis slovenských sociológov nevznikol. Mnohí akademici sa preto orientujú na publikovanie v časopisoch, ktoré sa špecializujú na iné spoločenskovedné disciplíny, ako napr. sociológia alebo história, prípadne na publikovanie v českých a iných zahraničných vedeckých časopisoch.

Koncom deväťdesiatych rokov sme zaznamenali tri pokusy o zorganizovanie verejnej diskusie o politickej vede na Slovensku. Prvý sa týkal vzťahu politológa a politiky a médií na Slovensku. Druhým bola konferencia pripravená katedrou politológie na Univerzite Komenského pri príležitosti 10. výročia vzniku katedry. Cieľom konferencie bolo zmapovať súčasný stav v politických vedách. Zborník vystúpení a príspevkov na konferencii naznačil, že politická veda na Slovensku sa nachádza v štádiu zberu empirických dát a overovaní rozličných prístupov ich interpretácie. Tretím pokusom o vyvolanie diskusie bol seminár, ktorý organizovalo Slovenské združenie pre politické vedy v roku 2001. Zúčastnili sa na ňom zástupcovia z takmer všetkých výskumných a vzdelávacích inštitúcií z celého Slovenska. Napriek týmto snahám podnietiť celoslovenskú spoluprácu medzi politologickými pracoviskami sa nepodarilo v týchto krokoch pokračovať. Jednotlivé pracoviská pokračujú vo viac-menej izolovanom rozvoji a orientujú sa na organizáciu vlastných konferencií a vlastných časopisov. Ani pokiaľ ide odborné diskusie týkajúce sa študijných osnov, pedagogických a metodologických prístupov, posledných dvadsať rokov neprinieslo zásadné zmeny.

Záver

Ako sme už spomenuli, politická veda na Slovensku sa krátko po svojom vzniku veľmi rýchlo začala z rôznych dôvodov trieštiť. Najvýraznejšiu úlohu v tejto súvislosti zohrala politická polarizácia celej spoločnosti, ktorej výsledkom boli dva druhy univerzít a katedier politológie; tie, čo sa označovali za nezávislé (spravidla namierené proti vtedajšiemu premiérovi Mečiarovi) a patrili sem Univerzita Komenského, Trnavská univerzita, a na druhej strane tie, ktoré zakladala vtedajšia vláda, a tak boli voči nej lojálne (Univerzita Mateja Bela, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave). Politika vtedajšej vládnej koalície viedla k tomu, že pomaly v každom provinčnom meste bola založená univerzita. Slovensko so svojimi 5 miliónmi obyvateľov malo čoskoro viac ako 10 univerzít, na ktorých sa vyučovala politológia, resp. na ďalších malých, finančne podvyživených katedrách spoločenských vied s nedostatočným personálnym zázemím sa vyučovali základy tejto vedy. Slovenské školstvo vždy trpelo nedostatkom financií, ale pokračujúca fragmentácia má za následok ešte neefektívnejšie využitie prostriedkov, ktoré sú k dispozícii.

Ďalším dôsledkom fragmentácie je nedostatočný kontakt medzi univerzitami a obmedzená komunikácia politických vedcov na univerzitách a vo výskumných ústavoch. Politológia ako

disciplína nemá tradíciu vo vedeckých diskusiách, a hoci Slovenské združenie pre politické vedy sa snažilo vytvoriť fórum na odborné diskusie, nepodarilo sa to. Naopak, po roku 2010 táto situácia viedla až k paralýze SZPV. Okrem toho objavilo sa aj ďalšie nebezpečenstvo. Akademickí pracovníci zvyčajne vyučujú aj vykonávajú výskum na univerzite, kde sami doštudovali, a nič ich nestimuluje k tomu, aby získavali profesionálne skúsenosti na inom univerzitnom pracovisku, prípadne v zahraničí. Výsledkom je, že sa len v malom počte zúčastňujú na konferenciách, seminároch, workshopoch či podobných podujatiach, ktoré organizujú ich kolegovia v zahraničí.³ Jednou z príčin, najmä ak ide o staršiu generáciu mimobratislavských pedagógov a výskumných pracovníkov, je nedostatočné ovládanie cudzích jazykov. Politológia ako predmet vysokoškolského štúdia sa plne integrovala do slovenského vzdelávania a vedy až po páde komunizmu. V posledných rokoch sa, aj vzhľadom na nárast počtu univerzít a študentov, politológia výrazne rozvinula. Akademická obec i študenti síce vítali túto expanziu, hoci nebolo vidieť, že by zvýšilo kvalitu politológie ako študijného a vedeckého odboru. Štúdiom politológie sa začalo „politizovať“ a vo verejnom priestore dokonca spochybnovať, mnohí študenti so záujmom o tento študijný odbor aj preto uprednostňujú štúdiom na zahraničných, predovšetkým českých univerzitách.

Možno konštatovať, že ak by sme rok 1990 považovali za dátum nového zrodu politológie na Slovensku, prvý stupeň jej rozvoja sa koncom deväťdesiatych rokov zavŕšil: bola uznaná ako predmet vysokoškolského štúdia, zvýšila sa kvalita personálneho zabezpečenia štúdia, katedry a výskumné pracoviská sa postupne dobudovali, nadviazala sa medzinárodná spolupráca, vznikla stavovská organizácia atď., na viacerých katedrách sa podarilo vypracovať také učebné osnovy, ktoré sú plne kompatibilné s tými, čo sa používajú v západnej Európe. Prejavuje sa to najmä na úspechoch najmladšej generácie politológov, ktorí skončili doktorandské štúdium v zahraničí a pôsobia buď doma, alebo v zahraničí. Pravda, treba ešte všeličo dopracovať. Predovšetkým treba upevniť všetko pozitívne, čo sa doteraz dosiahlo a presadzovať jej uznanie ako súčasť kritického poznania, ktoré napomáha modernizačným civilizačným snahám našej spoločnosti (BÁTORA, 2018). Mnohé riešenia sú plne v rukách akademickej komunity na Slovensku, ale bez zvýšenia kvality a intenzívnejšej spolupráce so zahraničnými kolegami, inštitúciami a medzinárodnými výskumnými sieťami sa to len ťažko podarí.

Literatúra

BARÁNY, Eduard (1995): Zdroj nestability politického systému SR. In *Parlamentná demokracia a formovanie občianskej spoločnosti*. Prešov : FFUK, 5 – 12.

BÁTORA, Jozef (2013): Miroslav Kusý ako kritický inštitucionalista. In Kusý, Miroslav: *Politika a inštitúcie*. Bratislava : Kalligram, s. 15 – 27.

³ Pracovníci katedry politológie na Univerzite Komenského sa snažia pokračovať v úzkej medzinárodnej spolupráci, ale toto pracovisko je skôr výnimkou.

- BÁTORA, Jozef (2018): Politológia nie je zbytočnosť. *Denník N*, 18. 1. 2018, <https://den-nikn.sk/1002599/politologia-nie-je-zbytocnost/>. Stránka navštívená 2. 10. 2018.
- BROWN, A. a WIGHTMAN, G. (1979): Czechoslovakia: Revival and Retreat. In Brown, A. and Gray, J. (eds.): *Political Culture and Political Change in Communist States*. London : Macmillan Press.
- BILČÍK, Vladimír (2000): "EU enlargement after the Helsinki summit and Slovakia at the start of negotiations", in: *Slovak Foreign Policy Affairs*, vol. 2, No. 1, 2000, s. 57 – 71.
- BÚTORA, Martin a BUTOROVÁ, Zora (1999): Slovakia's Democratic Awakening. *Journal of Democracy*, Vo1. 25. No. 2, s. 80 – 95.
- GYARFÁŠOVÁ, Oľga, KRIVÝ, Vladimír, VELŠIC, Marián a kol. (2001): *Krajina v pohybe. Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku*. Bratislava : IVO.
- HODŽA, Milan (1930 – 1934): *Články, reči, štúdie I – VII*. Praha : Novina.
- HODŽA, Milan (1942): *Federation in Central Europe*. London : Jarrolds Publishers.
- KRESÁK, Peter (1996): Forma vlády v Slovenskej republike: pokus o porovnávaciu analýzu. In *Aktuální problémy parlamentarismu*. Brno : Nadace Mezinárodního politologického ústavu, s. 27 – 47.
- KRESÁK, Peter (1998): Chabé ústavné základy ako korene krízy? In *OS – Fórum občianskej spoločnosti*, č. 4, Bratislava, s. 49 – 50.
- KRIVÝ, Vladimír, FEGLOVÁ, Viera a BALKO, Daniel (1996): *Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania*. Bratislava : Média.
- KUBÍN, Ľuboš (2000): *Rola politických elit pri zmene režimu na Slovensku*. Bratislava : Veda.
- KUSÝ, Miroslav (2008): Intelektuáli v slovenskej politike pred a po roku 1989. In *Studia Politica Slovaca*, roč. 1, č. 1, s. 54 – 73.
- KUSÝ, Miroslav a ŠIMEČKA, Martin (1980): *Velký bratr a Velká sestra: o strate reality v ideologii reálneho socialismu*. Toronto.
- KUSÝ, Miroslav a ŠIMEČKA, Martin (1984): *Európska skúsenosť s reálnym socializmom*. Toronto.
- MALOVÁ, Darina a RYBÁŘ, Marek (2000): The Troubled Institutionalization of Parliamentary Democracy. In *Politicka misao. Croatian Political Science Review*, Vol. 37, No. 2, 99 – 115.
- MALOVÁ, Darina a LÁŠTIC, Erik (2000): Higher Education in Slovakia: A Complicated Restoration of Liberal Rules. In *East European Constitutional Review*, No. 9 (3), 100 – 104;
- MALOVÁ, Darina (2001): Slovakia: From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules. In *Democratic Consolidation in Eastern Europe*, vol. 1: *Institutional Engineering*, Zielonka, J. (ed.). Oxford : Oxford University Press, s. 347 – 377.

MALOVÁ, Darina a MIHÁLIKOVÁ, Silvia (2002): Political Science – Slovakia. In *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe : Handbook on economics, political science and sociology (1989 – 2001)*. Budapest : Social science information centre, s. 343 – 357.

MIHÁLIKOVÁ, Silvia (1996): Understanding Slovak Political Culture. In *Political Culture in East Central Europe*, Plasser, F. and Pribersky, A. Vermont : Ashgate Publishing Company, s. 167 – 179.

PAPÁNEK, Ján (1923): *La Tchécoslovaquie. Histoire politique et juridique de sa creation*. Praha.

PAPÁNEK, Ján (1945): *Czechoslovakia – the World of Tomorrow*. New York.

SZOMOLÁNYI, Soňa (1995): Central European Transition Paths, Parallels and Differences: The Case of Slovakia. In *Sociology (Slovak Sociological Review)*, vol. 27, no. 7 – 8, s. 17 – 29.

SZOMOLÁNYI, Soňa (1997): The National Elite and Democratic Deficit in Slovakia. In *The Rule of Law in Central Europe: Reconstruction of legality , constitutionalism and civil society in the post-communist countries*, Young, K. and Přibáň, J. (eds.). Aldershot : Dartmouth Publishing Company Ltd., s. 118 – 138.

ŠIMEČKA, Martin (1984): *The Restoration of order. The normalization of Czechoslovakia 1969 – 1976*. Londýn : Verso.

ŠIMEČKA, Martin (1985): *Kruhová obrana*. Kolín : Index.

UČEŇ, Peter (1999): A Decade of Conflict within Slovak Polity: Party Politics Perspective. In *Success or Failure? Ten Years After*. Dvořáková, V. (ed.). Praha : CPSA and SPSA, s. 111 – 133.

ZAVACKÁ, Katarína (1997): The Development of Constitutionalism in Slovakia. In *Slovakia's Political Regime Seven Years After*, Szomolányi, S. and Gould, J., (eds.). Bratislava : Fridrich Ebert Stiftung and SPSA, s. 157 – 167.

ZDENĚK VESELÝ

Zahraníční politika polistopadového Československa jako součást vyrovnání se s minulostí¹

The paper deals with the foreign policy of Czechoslovakia following the restoration of democracy in the country after the end of the Cold War from the end of 1989 to the division of Czechoslovakia late in 1992. With direct internal political and economic radical transformations, the need emerged for a fundamental departure from the past also in terms of the international status of Czechoslovakia and its foreign policy. The first tangible results of Czechoslovak diplomacy were the withdrawal of Soviet occupation troops from Czechoslovakia and the termination of Soviet hegemony in the satellite countries of Central Europe by the dissolution of the Council for Mutual Economic Assistance and the Warsaw Pact. On the other hand, equally significant was the renewal of friendly relations with Western countries, particularly with Italy, France and the Federal Republic of Germany. However, the Czechoslovak effort to stop the bipolar bloc arrangement in Europe by establishing a new security structure - the European Security Commission - was unsuccessful. Due to the increasingly difficult situation in Europe as a result of the war in Yugoslavia and the collapse of the Soviet Union, Czechoslovak foreign policy was faced with two new challenges in order to ensure the prosperity and security of the state - accession to the European integration and security structures in the form of the European Community and NATO. These tasks, in a fundamental contrast to the international position of Czechoslovakia in the past, have already been fulfilled by both the Czech Republic and the Slovak Republic as independent states. In 1999 and 2002, the two countries joined NATO and in 2004, jointly also the EU.

Key words: foreign policy; Czechoslovakia; Europe; velvet revolution; Visegrad; European security council; EU; NATO

---

¹ Stať byla zpracována v rámci grantového projektu VEGA SAV č. 2/0045/16 *Politika a história – súčasť vyrovnávania sa s minulosťou* s využitím příslušných pasáží rukopisu autorovy monografie *V silokřivkách mezinárodních vztahů: mezinárodní postavení, zahraniční politika a diplomacie českého státu od jeho vzniku po vstup do EU*. Praha : Nakladatelství Oeconomica, 2018.

Úvod

Pád komunistického režimu v roce 1989 v Československu pro Čechy a Slováky, spojené tehdy ještě v rámci jednoho státu, otevřel cestu k obnově demokratického systému. Nedílnou a kardinální součástí a i předpokladem demokratických přeměn byla i obnova mezinárodního postavení a zahraniční politiky Československa jako suverénního aktéra mezinárodních vztahů.

Předkládaná stať usiluje postihnout následující rámcové a relevantní záležitosti této problematiky s tomu odpovídající strukturací. Předně bude pozornost věnována formování zahraniční politiky Československa bezprostředně po listopadu 1989. Na jejím základě pak zásadní transformaci vztahů s komunistickými zeměmi a zde především se Sovětským svazem, což byl hlavní předpoklad obnovy mezinárodního postavení Československa jako suverénního státu. Transformace vztahů se zanikajícím komunistickým Východem umožnila naproti tomu obnovu plnohodnotných styků s ostatními zeměmi, zejména s demokratickými zeměmi Západu, do jejichž celku Československo přínáleželo již před druhou světovou válkou. Z hlediska vyrovnání se s minulostí právě tento návrat Československa jako suverénního státu do svobodně určeného mezinárodního společenství znamenal kardinální změnu v jeho postavení aktéra v mezinárodním systému. To také umožnilo jednak vlastní aktivity a iniciativy Československa v mezinárodním prostředí a z hlediska udržení nově obnovené suverenity především úsilí o jeho ukotvení v euroatlantických bezpečnostních a evropských integračních strukturách v podobě NATO a EU.

Uvedený návrat Československa „zpět do Evropy“ vyžaduje ještě dvě stručné poznámky vycházející z následujících otázek: 1) předně jakou minulostí se vlastně polistopadové Československo muselo vypořádat a 2) do jaké Evropy se Československo vracelo?

Ad 1) Zde se konkrétně modelově jednalo o změnu postavení, kdy Československo jako sovětský satelit představovalo omezeného aktéra v mezinárodním systému, do postavení suverénního aktéra.²

Ad 2) Z hlediska dobového pojmání uspořádání Evropy v období doznívajícího konce studené války na přelomu 80. a 90. let 20. století úvahy hlavních protagonistů tvorby československé zahraniční politiky v návaznosti na úvahy z disentu vycházely z představ opírajících se o úspěch Gorbačovovy perestrojky a tím pádem o změnu sovětské politiky směrem k budování „společného evropského domu“, počítající s demokratizací Sovětského svazu i jeho satelitů. Málokdo ovšem počítal s tak erupčním rozpadem sovětského bloku včetně Sovětského svazu samotného. Přesto se počítalo s tím, že státy bývalého sovětského bloku nastoupí cestu demokratických přeměn. Vzorem se stala západní Evropa prosperujících demokratických států, které tuto cestu nastupovaly v době, kdy Československo i ostatní sovětské satelity byli této možnosti zbaveni.

² K tomu blíže autorova stať *Proměny postavení aktéra v mezinárodním systému. Případová studie: český stát*. In *Studia Politica Slovaca*, 2017, X, č.1, s. 48–64.

Formování zahraniční politiky polistopadového Československa

Změna režimu v Československu našla svůj výraz rovněž v oblasti jeho zahraničněpolitické orientace zejména v situaci, kdy docházelo rozpadem sovětského bloku k formování nových vztahů mezi východem a západem Evropy. Novou linii zahraniční politiky formulovala vláda národního porozumění ve svém programovém prohlášení z 19. prosince 1989, v němž položila důraz na to, aby se demokratické Československo na základě nového pojetí a praktické politiky lidských práv ve vnitřní politice „změnilo z brzdy integračních procesů na jednoho z iniciátorů helsinského procesu a demokratizace mezinárodních vztahů“. Československá zahraniční politika měla být politikou otevírání se světu ve snaze, „aby se dosavadní blokové pojmání bezpečnosti v Evropě proměnilo v pojmání pluralitní, v němž Československo bude moci uplatnit svou touhu po spolupráci a otevřeném dialogu“. Dále byla vyjádřena respektace závazků plynoucích z členství Československa ve Varšavské smlouvě s tím, že Československo bude usilovat, aby se oba bloky zapojily do budování celoevropských bezpečnostních struktur a aby „tyto závazky byly založeny na rovnoprávnosti a nezasahování do vnitřních věcí“.³ V zahraničně ekonomické oblasti mělo dojít ke změně dosavadní převažující orientace na země sovětského bloku a k návratu Československa do mezinárodních obchodních a finančních organizací.

Konec studené války a pád železné opony na hranicích Československa s Rakouskem a SRN symbolizovalo již 17. a 23. prosince 1989 přestřížení drátěných zátarasů ministry zahraničních věcí těchto zemí Jiřím Dienstbierem, Aloisem Mockem a Hansem-Dietrichem Genscherem. Směřování k novému mezinárodnímu postavení Československa jako suverénního státu bylo v užším, kontinentálním rámci dobově vyjadřováno sloganem „zpět do Evropy“.

Výrazným fenoménem se vedle nově proklamované linie v zahraniční politice stala prezidentská diplomacie v podobě řady zahraničních cest V. Havla bezprostředně po jeho zvolení do sjednocujícího se Německa, USA, Sovětského svazu a dalších zemí, stejně tak i na řadu významných mezinárodních jednání.⁴ Nová obsahová linie československé zahraniční politiky byla doprovázena řadou s tím spojených a nutných personálních a organizačních změn v československé diplomacii od ministerstva až po zastupitelské úřady.⁵

³ VESELÝ, Zdeněk (ed.): *Dějiny české politiky v dokumentech*. Praha : Professional Publishing, 2005, s. 677.

⁴ Z hlediska svého významu a pojetí Havlovu iniciativu na tomto poli vystihl v jeho biografii D. Kaiser: „Havlova ofenzivní diplomacie fungovala jako jedna velká reklama, jejímž cílem bylo přetavit zájem o ‚sametovou revoluci‘ a jejího filozofujícího prezidenta do trvale příznivého obrazu Československa ve světě. To se jednoznačně podařilo a to také byla jedna z největších politických zásluh Václava Havla o republiku. Podobně jako na domácí scéně i na zahraničních cestách fungoval prostě tím, že dokázal nastolit dobrou náladu“ (KAISER, Daniel. *Prezident: Václav Havel 1990–2003*. Praha – Litomyšl : Paseka, 2014, s. 24).

⁵ Blíže viz DEJMEK, Jindřich. *Diplomacie Československa. I. Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992)*. Praha : Academia 2012, s. 233 an.

Transformace vztahů se Sovětským svazem a zeměmi sovětského bloku

Zásadně se změnila povaha československo-sovětských vztahů. Prvořadým úkolem v této oblasti bylo nastolení plné suverenity Československa, což ve vztahu k Sovětskému svazu znamenalo především dosáhnout odchodu sovětských vojsk z republiky, podobně jako o to usilovaly i další země bývalého sovětského bloku, kde se nacházely sovětské jednotky, tj. Maďarsko, Polsko a NDR.⁶

První krok k tomu politicky udělala rekonstruovaná vláda L. Adamce. Dne 3. prosince 1989 přijala stanovisko, v němž kvalifikovala vstup vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 „za porušení norem vztahů mezi suverénními státy“.⁷ Sovětské straně bylo na základě toho navrženo zahájit jednání o mezivládní dohodě týkající se pobytu sovětských vojsk. Z toho vyplývající požadavek odchodu vojsk byl oslaben poukazem na nutnost řešit tuto záležitost ve vazbě na postup celoevropského odzbrojovacího procesu.⁸ Velmi neurčitě a mlhavě však byla tato záležitost formulovaná v příslušné pasáži uvedeného programového prohlášení vlády národního porozumění z prosince 1989.⁹ Požadavek odchodu sovětských vojsk z Československa souvisel i s obavami nového československého vedení z toho, jakým směrem se budou vyvíjet poměry v Sovětském svazu a zda se Moskva nebude snažit zachránit svůj hroující se blok opětně mocenským zásahem. Československá vládní delegace tento požadavek nastolila již při své první návštěvě Moskvy 20. prosince 1989.

Po sovětském zdráhání nakonec jednání začala v polovině ledna 1990.¹⁰ V čele československé delegace byl náměstek ministra zahraničních věcí Evžen Vacek. Sovětskou delegaci vedl náměstek sovětského ministra zahraničních věcí Ivan P. Aboimov, doprovázený početnou suitou

⁶ Celkově se zde nacházelo (v tisících) 545,38 vojáků, z toho v Československu 73,5, v Maďarsku 49,7, Polsku 58,5 a nejvíce – 363,68 – v NDR (PECKA, Jindřich. *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: dokumenty*. Praha, 1996, s. 63). Z NDR sovětská vojska odcházela v souvislosti se sjednocením Německa na základě německo-sovětské smlouvy z 12. 10. 1990 se lhůtou nejpozději do konce roku 1994.

⁷ Tamtéž, s. 30. O den později se od intervence distancovala sovětská vláda a téhož stejné a společné stanovisko na setkání v Moskvě zaujali i představitelé všech intervenčních států (tamtéž, s. 10).

⁸ Tamtéž, s. 31. V tomto kontextu začalo v Československu – podobně jako v NDR a Maďarsku – již od počátku roku 1989 docházet k částečné redukci sovětského vojenského kontingentu v rámci jednostranného závazku sovětské strany snížit svou vojenskou přítomnost ve středoevropském prostoru. (Konkrétně viz PECKA, Jindřich a kol. *Sovětská armáda v Československu 1968–1991: chronologický přehled*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 136–139).

⁹ K výše uvedené proklamaci závazků a principů členství v rámci Varšavské smlouvy bylo pouze připojeno: „*Těmto principům odpovídá i naše jednání se Sovětským svazem, týkající se dočasného pobytu sovětských vojsk na našem území*“ (VESELÝ, *Dějiny české politiky v dokumentech*, s. 677).

¹⁰ Jejich průběh blíže viz ve vzpomínkách J. Dienstbiera (DIENSTBIER, Jiří. *Od snění k realitě: vzpomínky z let 1989–1999*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1999, s. 41 an.). Z hlediska diplomatické taktiky se v práci delegace kromě dalších na základě svých historických znalostí významně uplatnil Dienstbierův poradce Jaroslav Šedivý, posléze přední československý diplomat a ministr zahraničních věcí, který rovněž průběh následného jednání zachytil ve svých knižně vydaných vzpomínkách. (Nejpodrobněji ŠEDIVÝ, Jaroslav. *Černínský palác v roce nula*. Praha : Ivo Železný 1997, s. 46–67; též TÝŽ. *Velvyslancem u Eiffelovy věže: Praha – Paříž v zahraniční politice*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 17–29). Viz též ŠEDIVÝ, Jiří. *Odchod sovětských vojsk z Československa*. In *Mezinárodní vztahy*, 1993, 28, č. 3, s. 40–52.

vysokých důstojníků. Sovětská strana zpočátku nechtěla jednat o stažení vojsk, ale o transformaci jejich postavení v zemi s odvoláním na to, že Československo sovětskou vojenskou účast potřebuje v zájmu zajištění své bezpečnosti ve vztahu k Německu. Když toto bylo odmítnuto, sovětská strana argumentovala, že nemůže odchodem z Československa oslabit svou pozici při vídeňských jednáních o snížení stavu vojsk a výzbroje ve střední Evropě mezi státy NATO a Varšavské smlouvy. Československá strana však prosadila, že tento problém je bilaterálního, nikoli multilaterálního charakteru, protože sovětská vojska považuje za okupační a jejich příchod ani přítomnost nezakotvuje žádná dohoda na bázi Varšavské smlouvy. Další fáze se pak již týkala jednání o odchodu vojsk. Sovětská strana se snažila prosadit co nejdější lhůtu v horizontu deseti až pěti let s poukazem na to, že dřívějšímu termínu brání omezené dopravní možnosti a že pro odsunuté vojáky a jejich rodiny nemá doma připraveno profesní a sociální zázemí. Po složitých jednáních a neústupnosti československé strany bylo nakonec dosaženo, že sovětská vojska se stáhnou i s utajovanou jadernou municí z Československa do poloviny roku 1991.

Za návštěvy prezidenta Havla v Moskvě byla pak 26. února 1990 ministry zahraničních věcí obou zemí Jiřím Dienstbierem a Eduardem Ševardnadzem podepsána dohoda o odchodu sovětských vojsk.¹¹ Plánované termíny odsunu sovětských jednotek byly dodrženy. Dne 25. června byl odchod stvrzen podpisem závěrečného protokolu zmocněnci obou vlád.¹² Tím bylo odstraněno hlavní trauma dvaadvacet let zatěžující vzájemné vztahy.

Týž den jako dohoda o odchodu sovětských vojsk byla prezidenty obou zemí V. Havlem a M. Gorbačovem podepsána deklarace o vztazích mezi Československem a Sovětským svazem, v níž oba státníci prohlásili, že vztahy mezi oběma zeměmi „*se budou rozvíjet na základě rovnoprávnosti a plného vzájemného respektování státní svrchovanosti*“.¹³

Na tomto základě bylo dohodnuto sjednání nové smlouvy, která ovšem už – podobně jako smlouvy s dalšími bývalými státy sovětského bloku – neměla mít charakter spojenecké smlouvy, ale měla být rámcově politickou přátelskou smlouvou. Dne 3. října 1991 byla v Praze ministry zahraničí obou zemí J. Dienstbierem a Borisem Pankinem (předtím velvyslancem v Praze) parafována československo-sovětská smlouva o dobrém sousedství, přátelských vztazích a spolupráci. Vzhledem k následnému rozpadu Sovětského svazu však nedošlo k jejímu definitivnímu

¹¹ VESELÝ, Zdeněk (ed.). *Dějiny českého státu v dokumentech*. 3. vyd. Praha : Professional Publishing, 2012, s. 742–744. Dohoda se v preambuli odvolávala na výše uvedená vládní prohlášení ze 3. a 4. 12. t. r. „*včetně jejich právních aspektů*“. Vstupovala v platnost dnem podpisu a nemusela být jako smlouva ratifikována, což by jistě byla možná problematická a nejistá záležitost při schvalování na sovětské straně. Dohoda tak vlastně rušila stav, který předtím nenastal na základě ujednání obou stran, ale z československé strany nevyžádanou a odmítnutou intervencí druhé strany dohody.

¹² PECKA, *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 240–241. Jako poslední sovětský voják opustil Československo 27. 6. t. r. velitel Střední skupiny sovětských vojsk generál Eduard Vorobjov.

¹³ Tamtéž, s. 109. O rok později, v květnu 1991, deklaraci o vzájemných vztazích na československo-ruské úrovni podepsal prezident Havel s prezidentem státně se emancipujícího Ruska Borisem Jelcinem. Pokud jde o výše uvedenou československo-sovětskou deklaraci, V. Havel ji považoval za způsob, jak se vyhnout pokračování vztahů na bázi spojenecké smlouvy z roku 1970, jejíž dvacetiletá platnost právě končila a hrozilo její pokračování (HAVEL, Václav. *Prosim stručně: rozhovor s Karlem Hvižd'alou, poznámky, dokumenty*. [Praha:] Gallery 2006, s. 103–104).

podpisu. Namísto ní pak byla za návštěvy V. Havla v Moskvě 1. dubna 1992 s prezidentem Borisem Jelcinem nová smlouva zúžená již jen na Rusko.¹⁴ V její preambuli je odsouzeno jako nepřipustné použití síly proti Československu v roce 1968, jakož i na základě toho neospravedlnitelné setrvávání sovětských vojsk na československém území. Touto smlouvou měla být také ukončena platnost československo-sovětské spojenecké smlouvy z roku 1970. Smlouva ale nevstoupila v platnost vzhledem k tomu, že se následně rozdělilo zase Československo. Spolu s touto smlouvou byla podepsána dohoda o vypořádání majetkových a finančních pohledávek a požadavků spojených se vstupem, pobytem a odchodem sovětských vojsk v Československu.¹⁵

V souladu se svou novou zahraničněpolitickou orientací a jejím demokratickým základem Československo mělo eminentní zájem na reformách Gorbačovovy perestrojky. Proto velké obavy na československé straně vyvolal pokus konzervativních sil o puč v srpnu 1991. Na druhé straně Československo podporovalo emancipační snahy jednotlivých svazových republik, zejména pobaltských, usilujících o úplné vymanění se ze sovětského područí.

Po rozpadu Sovětského svazu Československo přivítalo v deklaraci vlády z 26. prosince 1991 jeho transformaci ve Společenství nezávislých států. S jednotlivými nástupnickými postsovětskými republikami pak jako se svrchovanými státy navázalo diplomatické styky. S pobaltskými republikami Litvou, Lotyšskem a Estonskem Československo navázalo diplomatické styky již po opětovném vyhlášení jejich nezávislosti ještě před rozpadem celého Sovětského svazu v září t.r.¹⁶

Změna ve vztazích k Sovětskému svazu ze strany Československa, ale i dalších zemí měla svůj dopad i na další existenci organizací multilaterálního charakteru ovládaných Sovětským svazem, konkrétně na Radu vzájemné hospodářské pomoci a Varšavskou smlouvu.

Pokud šlo o RVHP, na jejím 45. zasedání počátkem ledna 1990 v Sofii byl projeven nejen Československem, ale i dalšími členy zájem na jejím pokračování, ovšem s tím, že musí dojít k zásadní revizi mechanismu hospodářské součinnosti na základě tržních mechanismů. Důvodem byly již letité vazby mezi členskými státy a ze strany Československa zájem o trhy východoevropských zemí, na nichž by nyní Československo mohlo operovat na základě ekonomických, a nikoli vnucených politických pravidel.¹⁷

Do tohoto kontextu zapadá iniciativa československého ministra zahraničních věcí J. Dienstbiera, se kterou vystoupil 16. května 1990 na Harvardově univerzitě se zřejmou symbolickou evokací na tamní vystoupení státního tajemníka George Marshalla v červnu 1947. Dienstbier na ochotu a zájem USA pomoci zemím bývalého sovětského bloku reagoval návrhem, aby vyspělé západní země

¹⁴ *Československá zahraniční politika. Dokumenty*. Praha : Orbis, 1992, s. 334–345.

¹⁵ Jejich výši 8. 5. 1991 československá vláda vyčíslila na 14,772 mld. Kč (PECKA, *Sovětská armáda v Československu 1968–1991*, s. 209). Sovětská strana se pak smluvně zavázala uhradit je ve výši 160 milionů dolarů. (BARANOVA, Aleksandra a kol. *Česko-ruské obchodně-ekonomické vztahy = Rossijsko-češskije torgovo-ekonomičeskije otnošenija*. Praha : PR-Aspekt International, 2014, s. 211).

¹⁶ Přesněji řečeno se jednalo o obnovení diplomatických styků navázaných s Estonskem v roce 1928, s Litvou a Lotyšskem již v roce 1927.

¹⁷ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. 2. díl. Období 1945–1992. Brno : Doplněk, 2009, s. 942.

poskytly rozsáhlou pomoc v podobě finanční půjčky Sovětskému svazu. Ten by tak získal dostatek prostředků, kterými by byl schopen platit dodávky zboží z Československa, Polska a Maďarska.¹⁸ Tento tzv. Dienstbierův plán spojitě pomoci Východu se nakonec z řady důvodů nerealizoval.¹⁹

Nerealizovala se ani transformace RVHP, která svou činnost ukončila na svém následném 46. zasedání v Budapešti 28. června 1991.²⁰

Rozpad předchozích ekonomických vazeb a nové mezinárodní i vnitřní podmínky pro uplatnění a potřeby Československa se rychle odrazily i ve struktuře obrátu jeho zahraničního obchodu. Jestliže se Sovětským svazem v roce 1989 představoval 30,5 %, v roce 1992 to bylo již jen 17,3 %.²¹

V případě Varšavské smlouvy bylo úmyslem sovětské strany přetvořit tento pakt à la NATO východoevropského stříhu. Československé stanovisko v úvahách nového politického establishmentu původně uvažovalo o případném zrušení obou paktů v rámci vytváření nové bezpečnostní struktury v kontinuitě s představami disentu vyjádřených již v Pražské výzvě roku 1985.²² To však ohledně NATO ze strany Západu bylo nereálné. Stejně tak západní státy počítaly i s další existencí Varšavské smlouvy.²³

Vojenská intervence Moskvy proti emancipačním snahám v Pobaltí v lednu 1991 a obavy z dalšího vývoje v Sovětském svazu ale urychlily úsilí diplomacie Československa, Maďarska i Polska, odkud právě odcházely sovětské jednotky, o úplný zánik Varšavské smlouvy. Prvním krokem bylo rozhodnutí zrušit k 31. březnu 1991 vojenské struktury paktu, učiněné na zasedání na zasedání Politického poradního výboru 25. února t. r. v Budapešti. Definitivní tečku za existencí paktu pak učinil následný summit členských států 1. července 1991 v Praze přijetím a podpisem protokolu o ukončení činnosti a rozpuštění Varšavské smlouvy.²⁴ Symbolicky v hlavním městě

¹⁸ Původcem návrhu i s uvedenou evokací na Marshallův plán byl J. Šedivý. (Blíže viz DIENSTBIER, *Od snění k realitě*, s. 112–113).

¹⁹ Následně neúspěšná byla i podobná iniciativa polského premiéra Jana Bieleckého (PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2, s. 943).

²⁰ Svojm způsobem představovalo kuriozitu v dějinách multilaterální diplomacie, protože trvalo po obsahové stránce pouhou čtvrt hodinu, vyplněnou jen projevem zástupce hostitelské země.

²¹ Oproti tomu se z 37,1 % na 64,2 % zvedl podíl vyspělých zemí s tržní ekonomikou (PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2, s. 965).

²² V ní se k tomu tehdy uvádělo spolu s dalšími návrhy: „Navrhňme tedy, aby Severoatlantický pakt a Varšavská smlouva zahájily co nejdříve jednání o rozpuštění svých vojenských organizací, o stažení a odstranění všech jaderných zbraní v Evropě instalovaných či na Evropu namířených a o odchodu vojenských jednotek USA a SSSR z území jejich evropských spojenců. Součástí dohody by mělo být snížení stavů armád všech stran na evropském kontinentu na úroveň, která by vylučovala obavy kohokoliv z možného přepadení“ (CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém, ed. *Charta 77: dokumenty 1977–1989*, 2. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 693). Se stejnými návrhy tehdy přicházela i sama Varšavská smlouva. Naposledy v květnu 1989 na zasedání ministrů zahraničních věcí paktu v Moskvě v podobě výzvy k rozpuštění obou vojenskopolitických paktů s tím, že nejdříve dojde k rozpuštění jejich vojenských struktur.

²³ K tomu uvádí J. Dienstbier: „Ještě v roce 1990 působila představa zániku Varšavské smlouvy bez rozpuštění NATO i na Západě pro mnohé jako fantazirování, nemluvě už o tom, že by si žádný politik a společenský vědec netroufal předpovídat brzký rozpad Sovětského svazu, nechtěl-li být označen za blázná. Západní politikové proto nechtěli rozpouštět ani Varšavskou smlouvu“ (DIENSTBIER, *Od snění k realitě*, s. 76).

²⁴ Pokud jde o důvod rozpuštění paktu, protokol se v preambuli odvolává na „hluboké změny, probíhající v Evropě, které znamenají ukončení konfrontace a rozdělení kontinentu“, a na dokumenty přijaté 19. 11. 1990 těsně před započítím pařížského summitu KBSE, konkrétně na deklaraci 22 států NATO a Varšavské smlouvy, kde tyto prohlásily ukončení

země, proti níž Varšavská smlouva uskutečnila jediný invazní vojenský zásah za celou dobu své existence, a to ještě neoprávněný. Československo také bylo poslední předsednickou zemí paktu a československý diplomat Zdeněk Matějka posledním generálním tajemníkem jeho Politického poradního výboru.²⁵ Formálně právně Varšavská smlouva ukončila svou činnost 18. února 1993, když poslední ratifikační listinu uvedeného rozpouštěcího protokolu v Praze uložilo Rusko.

Úroveň vztahů s ostatními zeměmi bývalého sovětského bloku byla namísto předchozích spojeneckých smluv posunuta do roviny přátelských smluv mezi jednotlivými postkomunistickými zeměmi. Jako první byla 6. října 1991 uzavřena smlouva o dobrém sousedství, solidaritě a přátelské spolupráci s Polskem, podepsaná prezidenty obou zemí Václavem Havlem a Lechem Waľesou v Krakově.²⁶ Dne 6. dubna 1992 byla za návštěvy V. Havla v Sofii uzavřena podobná smlouva s Bulharskem.²⁷ Podobně jako v případě smlouvy s Ruskem uzavřením těchto smluv končila platnost spojeneckých smluv z předchozího období.

Na podobné smluvní bázi však nebyly uspořádaný vztahy k Maďarsku. Dokonce došlo ke zhoršení vzájemných vztahů zapřičiněným mj. spory o výstavbu společného vodního díla Gabčíkovo – Nagymaros na Dunaji. Již v roce 1989 maďarská vláda z ekologických důvodů rozhodla o zastavení prací, československá strana však ve výstavbě dále pokračovala. V reakci na to v květnu 1992 maďarská strana smlouvu o výstavbě vypověděla.²⁸

Obnova plnohodnotných vztahů se západními státy

Programový slogan „návrat do Evropy“ znamenal plnohodnotnou obnovu vztahů především se západními zeměmi nejen v úzké evropské, ale i v širší euroatlantické dimenzi. Symbolic-

nepřátelského stavu, a na smlouvu o konvenčních ozbrojených silách (VESELÝ, *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 756). Oproti počtu při zakládání paktu již byl počet jeho členů při rozpouštění nižší o Albánii, která vystoupila v roce 1968, a v roce 1990 sjednocením Německa o zaniklou NDR.

²⁵ Jeho vzpomínky spojené s rozpouštěním Varšavské smlouvy viz in MATĚJKA, Zdeněk. *Povolání diplomat, aneb Jak jsem pomáhal rozpouštět Varšavskou smlouvu*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 91 an.

²⁶ VESELÝ, Zdeněk, ed. *Československá a česká zahraniční politika 1990–2003: dokumenty*. Praha : Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha, 2003, s. 39–47. V článku 2 kromě potvrzení platnosti společných státních hranic a zřeknutí se jakýchkoli územních nároků vůči sobě bylo na československou žádost konstatováno stanovisko k Mnichovské dohodě z roku 1938 formulací, že „byla neplatná od samého počátku se všemi z toho vyplývajícími důsledky“.

²⁷ Tamtéž, s. 63–69. Ani v této, ani v předchozí smlouvě s Polskem není žádná zmínka týkající se distance od spoluúčasti na intervenci do Československa v roce 1968.

²⁸ Řešení kauzy pak pokračovalo u Mezinárodního soudního dvoru v Haagu, i když se pak po rozdělení Československa záležitost týkala již jen Slovenska. Haagský soud v roce 1997 šalamounsky rozhodl, že sice maďarská strana neměla od smlouvy odstupovat a československá strana byla oprávněna ve výstavbě pokračovat, avšak nikoli již stavbu zprovoznit. Maďarsku bylo určeno nahradit škody, které jeho smluvní partner utrpěl ukončením plnění smlouvy, Slovensko ale na druhé straně zase mělo uhradit Maďarsku škody, které vznikly v důsledku úpravy a uvedení stavby do provozu na své straně. Jednání o naplnění rozsudku pak na bilaterální bázi zaměštnávají obě strany dodnes. (Blíže <http://www.vvb.sk/gabcikovo.gov.sk/index.php?page=Rozsudok-MSD>, cit. 15. 8. 2018.)

ky to dokumentoval sám svou aktivní diplomacií prezident V. Havel, jehož cesta jako prvního československého představitele po dlouhých letech nevedla nejdříve do Moskvy, která už také o jeho nástupu nerozhodovala, jako tomu bylo v éře satelitního postavení Československa.²⁹ Tak Havlova první zahraniční cesta vedla 2. ledna 1990 do sjednocujícího se Německa. Zde nejdříve do Berlína jako hlavního města transformující se a zanikající NDR a týž den ještě do SRN, konkrétně do Mnichova.³⁰

Zcela symbolickou povahu, dokumentující obrat v mezinárodním postavení Československa a směřování jeho zahraniční politiky byla následně po německé návštěvě v únoru 1990 Havlova cesta do USA. Dne 21. února vystoupil s projevem v americkém Kongresu. V něm nedávný disident, katapultovaný do nejvyšších pater politiky způsobem hodným své profese dramatika, nastínil příčiny a význam nečekaných a hektických revolučních přeměn ve střední Evropě a svou představu nové podoby uspořádání vztahů v Evropě a konkrétních kroků k její realizaci včetně zájmů a aktivit Československa. Na prvním místě uvedl jako podmínku politické stability Československa a vůbec střední Evropy nutnost odchodu sovětských vojsk. Obecně předjímaje myšlenku, s níž vystoupil posléze J. Dienstbier v červnu t. r. na Harvardově univerzitě, pomoc USA pro země střední Evropy spatřoval v pomoci Sovětskému svazu: „Často slyším otázku, jak nám Spojené státy mohou pomoci. Má odpověď je paradoxní, jako ostatně celý můj život: nejvíc vám pomůžete, když pomůžete Sovětskému svazu na jeho sice nezvratné, ale přesto nesmírně komplikované cestě k demokracii.“³¹ V pasáži věnované NATO a Varšavské smlouvě popřel, že by chtěl okamžité zrušení obou paktů, nicméně je nutno, aby Evropa posílila schopnost být efektivním garantem bezpečnosti jak v dimenzích svého kontinentu, tak i v celosvětové dimenzi. K otázkám spolupráce a bezpečnosti v nových podmínkách, v nichž se Evropa nachází, navrhl další summit států účastníků helsinského procesu. V této souvislosti uvítal iniciativu USA a Sovětského svazu ke snížení jejich vojenské přítomnosti v Evropě, což vytvářelo příznivý rámec i pro odchod sovětských vojsk z Československa. V závěru pak proklamoval československý „návrat do Evropy“ v koordinaci se svými sousedy, především Poláky a Maďary, a přihlášení se ke spoluodpovědnosti své země a jejich občanů za dění ve světě. Nakonec pak vyzdvihl morální

²⁹ Moskvu navštívil až u příležitosti podpisu dohody o odchodu sovětských vojsk 26. 2. 1990.

³⁰ Volbu tohoto cíle návštěvy přibližuje někdejší Havlův poradce a tiskový mluvčí a autor jeho životopisu Michael Žantovský: „*Cílem cesty byla dvě města, jejichž samotná jména vyvolávala v mnoha Česích nepříjemné asociace...Ale kam se měl Havel vydat, aby představil nové, demokratické Československo v zahraničí? První cesta do Moskvy byla povinností pro všechny předchůdce, a právě z toho důvodu nemohl jet tam. Cesta do Washingtonu se nedala za pár dnů tak snadno zorganizovat a mnozí by ji chápali jako důkaz, že Praha prostě přenesla svoji poslušnost z jedné velmoci na druhou, aniž by si činila nárok na vlastní nezávislé myšlení. Cesta do Paříže či Londýna by také evokovala vzpomínky na Mnichovskou dohodu, největší trauma moderní československé historie. Kdyby byl Havel pokračoval v těchto úvahách, musel by zůstat doma dalších dvacet let. Ale někteří lidé si mysleli, že odpověď znají... Podle nich se měl rozjet do Bratislavy... Skutečností zůstává, že počátkem ledna 1990 viděl Havel nápravu poměrů s Německem jako naléhavější prioritu, než zabývat se národními náladami doma.*“ (ŽANTOVSKÝ, Michael. *Havel*. Praha : Argo. 2015, s. 349–351).

³¹ <http://www.hrad.cz/president/Havel/speeches/index.html>, cit. 15. 8. 2018.

dimenzi politiky a podle vzoru amerického boje za nezávislost význam podílu občanů na jejím uskutečňování.³²

Symbolicky v den prvního výročí počátku sametové revoluce navštívil zase jako první prezident USA v historii vzájemných vztahů Československo George Bush. Ne ve všech otázkách však vlády obou zemí sdílely identické postoje. Konkrétně USA se stavěly jak proti institucionalizaci KBSE, tak i proti tehdejším úvahám československého vedení na souběžné zrušení NATO i Varšavské smlouvy.

Na smluvní bázi novou etapu vzájemných bilaterálních vztahů deklarovaly přátelské smlouvy s některými západními zeměmi. Jako první uzavřelo Československo 4. července 1991 přátelskou smlouvu s Itálií za návštěvy italského prezidenta Francesca Cossigy. Byť se jednalo o smlouvu směřující do budoucnosti, přesto pro Československo bylo důležité, že italská strana smluvně vyjádřila od samého počátku neplatnost Mnichovské dohody z roku 1938. Než však došlo k ratifikaci, Československo zaniklo.³³

Zvláštní prioritu československá diplomacie přisuzovala rozvoji vztahů s Francií. Zájem o užší kooperaci s touto velmocí spočíval jednak v tradicích vzájemných vztahů a jednak v blízkosti společných představ o dalším vývoji a architektuře Evropy, jak to vyjadřovala Mitterandova vize evropské konfederace. Smluvní základnu pro rozvoj vzájemných vztahů představovala československo-francouzská smlouva o porozumění a přátelství podepsaná za návštěvy V. Havla v Paříži se zpožděním až po podpisu výše uvedené smlouvy s Itálií 1. října 1991.³⁴ I ona obsahovala ve shodě s francouzskými stanovisky z doby války uznání neplatnosti Mnichovské dohody od samého počátku.³⁵ Významné pro budoucnost bylo, že Francie vyslovila Československu podporu v jeho zájmu o začlenění do Evropského společenství. Napomohla sice obnově a rozvoji vzájemných vztahů, ale bilaterální vztahy s Francií se nakonec hlavní linií československé zahraniční politiky, zejména v ekonomické oblasti, nestaly.

Z dalších zemí Československo uzavřelo 11. listopadu 1991 podobnou jako předchozí smlouvy smlouvu o přátelských vztazích se Španělskem.³⁶

Rovněž došlo k oživení vztahů Československa s Velkou Británií. Sem také mířila v polovině března roku 1990 další návštěva prezidenta Havla. V září 1990 navštívila Československo

³² Sám Havel význam svého projevu, po němž byl přítomnými nadšeně aplaudován, spatřoval v tom, že byl „první nejvyšší představitel země komunistického bloku, který přivezl do Kongresu jednoznačnou zprávu, že se komunismus zhroutil, že spadla železná opona, že je konec bipolárního rozdělení světa i studené války a že je třeba budovat na této planetě zcela nový politický řád. Zpráva takového dosahu tam nezaznívá každý den“ (HAVEL, *Prosím stručně*, s. 102).

³³ Po rozdělení Československa ji pak nahradila jako nová smlouva o přátelských vztazích a spolupráci z 23. 1. 1996. (VESELÝ, *Československá a česká zahraniční politika 1990–2003*, s. 139–144).

³⁴ Smlouva o porozumění a přátelství mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Francouzskou republikou, podepsaná prezidenty a zahraničními ministry obou zemí a francouzskou premiérkou vstoupila v platnost 15. 10. 1992 (tamtéž, s. 33–38).

³⁵ Tedy s formulací na žádost československé strany shodně s výše uvedenými smlouvami s Polskem a Itálií jako výraz československého pojmání nulity Mnichovské dohody zakotvené ve smlouvě se SRN z 11. 12. 1973

³⁶ Smlouva podepsaná v Praze předsedy obou vlád vstoupila v platnost 10. 12. 1992. (Znění publikováno in: *Sbírka zákonů. Česká a Slovenská Federativní Republika. Česká republika/Slovenská republika*, č. 578/1992.)

jako první nejvyšší britský státník v historii vzájemných vztahů premiérka Margaret Thatcherová. V postoji k některým zásadním otázkám se však stanoviska vlád obou zemí rozcházela. Konkrétně britská politika zaujala zdrženlivý až odmítavý postoj ke sjednocení Německa a k institucionalizaci KBSE. S výjimkou kulturní oblasti nenabyl britský vliv v Československu takového rozsahu, jako tomu bylo v případě Francie a zejména Německa.

K nejvýraznějšímu posunu ve vztazích k západním zemím došlo v československo-německých vztazích. A to v situaci, kdy inkorporací NDR do SRN došlo k 3. říjnu 1990 k opětovnému sjednocení Německa, což československá diplomacie ve shodě s americkou plně podporovala. Nicméně československá strana se předtím nezúčastnila jednání obou německých států a velmocí (2 + 4) o podmínkách jejich sjednocení, protože na rozdíl od Polska nevznášela uznání hranic svého státu, které považovala za nezpochybnitelné, a problematiku minulosti ve vzájemných vztazích již považovala za vyřešenou.³⁷

K utváření nové, přátelské podoby československo-německých vztahů jako vztahů mezi dvěma demokratickými státy i zde svou aktivitou přispěl V. Havel. Ovšem zpočátku způsobem, který byl v československém prostředí přijat kontroverzně vzhledem k tomu, že ve svých vyjádřeních ve zlomovém období konce roku 1989 pojal problematiku odsunu sudetských Němců z Československa jako záležitost, za kterou se měla československá strana omluvit.³⁸

Nová etapa vztahů mezi oběma zeměmi a změny v nich proběhlé si vyžadovaly i nové smluvní zakotvení. Výsledkem více než rok trvajících jednání byla smlouva o dobrém sousedství a přátelské spolupráci podepsaná 27. února 1992 za návštěvy kancléře sjednoceného Německa Helmutha Kohla v Praze. Zahrnovala všechny politické a bezpečnostní principy a normy přátel-

³⁷ Ohledně argumentace neúčasti viz blíže vzpomínky J. Dienstbiera (DIENSTBIER, *Od snění k realitě*, s. 120 an.), který za to byl kritizován zejména z levé části politického spektra, nejvíce komunisty. Později svůj postoj odůvodňoval tím, že účast byla stejně bez šancí. Přetrvávající rozporuplnost v této záležitosti však odráží i rozdílný postoj československých velvyslanců v Bonnu. Milan Kadnár, do funkce jmenovaný ještě komunistickým režimem, v březnu 1990 o účast usilovat nedoporučoval. Naproti tomu od podzimu t. r. jeho nástupce Josef Gruša byl zase opačného názoru. (Srov. KAISER, *Prezident: Václav Havel 1990–2003*, s. 153.) Faktem však zůstává, že měla-li závěrečná moskevská *Smlouva o konečném uspořádání ve vztahu k Německu* z 12. 9. 1990 nahrazovat mírovou smlouvu, za jakou je považována, měly se jí nějakým třeba symbolickým diplomatickým způsobem účastnit i další státy, které byly ve válce s Německem, a neponechat celou záležitost jen vítězným a okupačním velmoce s odůvodněním, že tomu tak bylo i v roce 1945 v Jaltě a Postupimi. Vždyť kdyby došlo k uzavření normální mírové smlouvy, tak by formát účastníků již při jejím vyjednávání byl podobný komplexu mírových smluv po první světové válce nebo se satelity Německa v roce 1947.

³⁸ Konkrétně v polovině října 1989 v dopise německému prezidentu Richardu von Weisäckerovi, který byl přítomen při udělování Mírové ceny německých knihkupců Havlovi ve Frankfurtu n. M., kde však disidentskému laureátovi československá strana účast nepovolila. Weisäcker z Havlova dopisu pak citoval ve svém novoročním projevu. Havel se také k této problematice v uvedeném smyslu vyjádřil krátce před svou prezidentskou volbou v rozhovoru v Československé televizi. A již jako prezident při svém prvním již osobním setkání s R. Weisäckerem počátkem ledna 1990 v Mnichově. Problematiku Havlova přístupu postihuje D. Kaiser: „*Od Havla to bylo zamýšleno jako jednosměrný první krok, jímž se přeruší řetěz vzájemného obviňování a který od pradávna doporučuje křesťanská etika mezilidských vztahů... Václavu Havlovi se tu však přihodila začátečnická chyba, že totiž vůči Spolkové republice přestal rozlišovat mezilidské vztahy a vztahy mezi státy, kde je povinnost očekávat od druhé strany jistou vypočítavost... Vznikalo riziko, že Bonn jeho kajícínou polohu nepochopí jako gesto důvěry a pozvánku k následování, ale politicky: jako znamení slabosti nebo dokonce špatného svědomí Prahy, jehož se tak jako každého slabého místa protistrany dá v diplomacii potenciálně využít*“ (KAISER, *Prezident: Václav Havel 1990–2003*, s. 152–153).

ských vztahů mezi dvěma suverénními státy. Pro Československo byly důležité pasáže stvrzující smlouvu z roku 1973 ohledně nuloty Mnichovské dohody a nepřetržitou existenci československého státu od roku 1918. Významné též bylo, že SRN přislíbila Československu podporu v jeho snahách o začleňování do Evropského společenství. Avšak oproti přehnanému očekávání se československé straně do ní nepodařilo prosadit shodné stanovisko ke všem problémům a obsahovala též některé sporné a dvojznačné formulace, což vedlo k tomu, že smlouva nenalezla jednoznačně kladnou odezvu v československé veřejnosti.³⁹ Nejpalčivější byla problematika odsunu, příčin a následků s ním spojených. Pojem *odsun*, vnímaný v československém prostředí – i mezinárodně – jako termín spravedlivého trestu a hlavně aktu provedeného k zajištění československé bezpečnosti, byl v preambuli vyjadřující stanoviska smluvních stran k minulosti v kontextu s válečným utrpením a distancí se od násilí a bezpráví i v českém znění vytlačen nediferencovaným pojmem *vyhnání*.⁴⁰ Uznání kontinuity existence československého státu – uvedené opět v preambuli – bez toho, aby byla uznána jeho kontinuita včetně jeho předválečných hranic ve vztahu k Německu a jejich následné potvrzení v článku 3 jako existujících hranic ve svém německém znění *bestehende Grenze* navozovalo možnost jejich zpochybnění. A největší kritiku vyvolala ve vztahu k minulosti absence postoje k řešení majetkoprávních otázek.⁴¹ Neúspěšná byla i snaha dosáhnout na německé straně jako výraz počátku nových vzájemných vztahů distancí od neblahé minulosti v náležitě symbolické a protokolární rovině. Konkrétně aby kancléř Kohl navštívil některé místo spjaté s nacistickým terorem vůči českému obyvatelstvu.⁴²

I přes uvedené problémy a deficity se stala impulzem k tomu, aby vzájemné vztahy začaly nabývat nebyvalé intenzity a rozsahu. To dokumentuje skutečnost, že během roku 1992 se SRN stala nejvýznamnějším partnerem Československa v oblasti zahraničního obchodu a zahraničních investic.

³⁹ Stejně tak i na německé straně v sudetoněmeckém prostředí. Jestliže kritika z československé strany šla ve směru toho, že smlouva je ústupkem německé straně, z řad německých kritiků zaznívala zase kritika ústupnosti československé straně.

⁴⁰ „...vědomy si četných obětí, které si vyžádalo panování násilí, válka a vyhnání, a těžkého utrpení, jež bylo způsobeno mnoha nevinným lidem...“ (VESELÝ, *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 758).

⁴¹ Došlo jen k výměně dopisu obou ministrů zahraničních věcí, že těmito otázkami se smlouva nezabývá. To ovšem znamenalo otevřenost této záležitosti, jak to obsahuje doprovodná rezoluce Spolkového sněmu SRN (a tedy do budoucna nevylučující nárokovost): „Německý spolkový sněm si je vědom, že během jednání o smlouvě nemohlo být nalezeno řešení všech otevřených otázek, mezi nimi též otázek majetku. Zdůrazňuje své očekávání, že v souvislosti s důvěryhodnou, stále užší spoluprací, založenou na důvěře a při perspektivě přistoupení České a Slovenské Federativní Republiky k Evropskému společenství bude možný další pokrok.“ (Cit. dle *Rudé právo*, 21. 5. 1992, srov. též HANDL, V. a kol. *Vztahy Spolkové republiky Německo ke státům střední Evropy od roku 1990*. Praha 1998 s. 201.)

⁴² Ve vztahu k V. Havlovi a jeho předchozímu vstřícnému gestu vůči sudetským Němcům význam toho připomíná D. Kaiser, že když Kohl přijel podepsat smlouvu „nedokázali z něj hostitelé vyloučit jediné gesto, které by se aspoň vzdáleně podobalo slavnému pokleknutí Willyho Brandta ve varšavském ghettu. Nabízeli mu návštěvu Lidic nebo nacistického popraviště v Kobylisích, Kohl se místo toho prošel v centru Prahy a v řeznictví na Příkopech si koupil šunku. Návštěva tudíž postrádala zapamatovatelnou historickou symboliku, jakou by tolik ocenil Havel.... K původní sympatii zrozené při prvním setkání v lednu 1990 teď v prezidentově mysli přibyl i jistý despekt. Kohl v jeho očích propadl z kategorie politik-idealista-Evropan do kategorie politik-kramář“ (KAISER, *Prezident: Václav Havel 1990–2003*, s. 158).

Významnou roli v rámci bilaterálních vztahů polistopadového Československa se sousedními zeměmi – i vzhledem k historickým tradicím vzájemných vztahů – představovaly vztahy s Rakouskem. Na rozdíl od SRN neutrálního státu, ale rovněž v předchozím období odděleného Československem železnou oponou. Její výše uvedená symbolická likvidace otevřela možnost konečně začít nejen proklamovat, ale i realizovat dobré sousedské vztahy. Výrazem toho byly již na počátku roku 1990 vzájemné návštěvy ministrů zahraničních věcí a návštěva československého premiéra Mariána Čalfy. V červenci t. r. se uskutečnila i první návštěva prezidenta Václava Havla, byť neoficiálně v rámci návštěvy hudebního festivalu v Salcburku.⁴³

V souvislosti s otevřením nové kapitoly ve vzájemných vztazích obou zemí po pádu komunistického režimu v Československu nutno zmínit i určitou zvláštní situaci označovanou jako tzv. konzumní šok. Otevření hranic a směnitelnost československé koruny s dalšími, avšak s negativními doprovodnými jevy (omezená dopravní kapacita v důsledku nekontinuální komunikačně dopravní sítě na společných hranicích, obava obyvatel příhraničních rakouských oblastí nejen z toho, ale i z narůstání kriminality) vedly k velkému nákupnímu náporu na obou stranách – z československé strany zejména nákup módního a elektronického zboží, z rakouské strany na rakouské poměry nákup neuvěřitelně laciných zejména potravinářských produktů.

Ve snaze Československa zapojit se vedle rozvoje bilaterálních vztahů i do multilaterální dimenze aktivit ve střední Evropě Rakousko Československo podpořilo při jeho vstupu do Adriatické iniciativy (viz níže). Rozdílné však byly postoje československé a rakouské strany na vývoj situace v Jugoslávii, řítící se do krvavé občanské války a rozpadu jugoslávské federace. Rakouská strana proti odlišnému názoru československé diplomacie totiž sdílela postoje Německa, tj. uznat nezávislost Slovinska a Chorvatska.

Nová situace pro rozvoj vzájemných československo-rakouských vztahů také otevřela prostor i pro české a slovenské krajany a také emigranty v Rakousku pro plnohodnotné obnovení vztahů s jejich původní vlastí.⁴⁴

⁴³ Problémem při této příležitosti se jevil setkání s rakouským prezidentem (1972–1981 generálním tajemníkem OSN) Kurtem Waldheimem, od konce 80. let obviňovaným z páchání válečných zločinů jako důstojníka wehrmachtu za druhé světové války v Jugoslávii a na základě toho v mezinárodním prostředí ostrakizovaného. Nicméně nakonec k setkání obou prezidentů v rámci této akce došlo, když předtím Havel pronesl projev obecně odsuzující snahu vyhnout se zodpovědnosti za minulost. Havlův spolupracovník a životopisec Michal Žantovský k tomu poznamenává: „*Havlova cesta do Salcburku znamenala setkání s Waldheimem a setkání představovalo pro československého prezidenta morální kompromis a pro rakouského očistnou lázeň. Bylo to možná první z mnoha střetnutí morální politiky s reálnou politikou v Havlově prezidentském působení*“ (ŽANTOVSKÝ, M. *Havel*. Praha 2015, s. 397). K oficiální návštěvě V. Havla jako československého prezidenta v Rakousku již nedošlo. Waldheimovo prezidentské období ostatně skončilo v červenci 1992, tj. ve stejný měsíc, kdy Havel rezignoval vzhledem k vývoji na Slovensku na post prezidenta československé federace. Před Havlovou rezignací se tak stihlo jen jeho krátké setkání s novým rakouským prezidentem Thomasem Klestillem v jihomoravském Mikulově.

⁴⁴ Podle údajů sčítání lidu z roku 1991 se na základě tradičních rakouských kritérií podle uvedení hlavního používaného jazyka (čeština či slovenština) jednalo řádově o 10 tisíc Čechů a Slováků. Podle údajů, které vykazují příslušné krajské organizace, se v současnosti jedná o 15 – 20 tisíc Čechů a 5 tisíc Slováků. (<http://www.gfbv.it/3dossier/oevz/repovz.html>).

V krátkém období polistopadového Československa do vzájemných vztahů ještě tak výrazně nevstupovala problematika po válce do Rakouska odsunutých Němců (tzv. Novorakušanů) a jaderné elektrárny Temelín (a na Slovensku Mochovce), která větší disonanci do vzájemných vztahů vnesla až v období po rozdělení československé federace.⁴⁵

Smlouvy s uvedenými státy byly předtím i následně doprovozeny řadou dalších smluv, dohod a ujednání k rozvoji styků v ekonomické, vojenské, kulturní, školské, vědecké, turistické, zdravotní a sociální oblasti.

V oblasti bilaterálních vztahů došlo též s některými státy k obnově či k navázání diplomatických vztahů. Dne 10. února 1990 došlo k obnově diplomatických styků s Izraelem přerušovaných v roce 1967, 30. června t. r. byly opět obnoveny diplomatické vztahy s Vatikánem, suspendované z československé strany v roce 1950. Koncem roku 1991 byly obnoveny též diplomatické styky s Jihoafrickou republikou, kde byl ukončen desetiletí trvající režim apartheidu.⁴⁶ Nově, jak bylo uvedeno výše, byly v témže roce opět aktivovány i diplomatické styky s pobaltskými postsovětskými republikami. Obnova či navázání diplomatických styků s těmito zeměmi byla kromě uzavření řady dohod doprovozena řadou státních návštěv na nejvyšší úrovni. Například prezident Havel navštívil v dubnu 1990 Izrael, kde se nabídl jako prostředník při jednáních s Organizací pro osvobození Palestiny. Izraelský prezident Chaim Herzog pak návštěvu opětoval v říjnu příštího roku. V dubnu 1990 Československo jako vůbec první papež v historii navštívil Jan Pavel II. V roce 1992 navštívili Československo legendární bojovník proti apartheidu, předseda Afrického národního kongresu Nelson Mandela a jihoafrický prezident Frederik de Klerk.

Po roce 1989 Československo též navázalo styky s Tchaj-wanem.⁴⁷ V roce 1991 obě země ve svých hlavních městech Praze a Taipei zřídily svá zastoupení v podobě ekonomických a kulturních kanceláří, vyřizujících též konzulární a vízovou agendu.

V roce 1990 Československo přistoupením ke smluvním dokumentům obnovilo své členství či se stalo novým členem v mezinárodních organizacích, účast v nichž byla Československu znemožněna v důsledku jeho příslušnosti k sovětskému bloku. Konkrétně 20. září 1990 Československo přistoupilo k *Dohodě o mezinárodním měnovém fondu* a k *Dohodě o mezinárodní bance pro obnovu a rozvoj* z 2. července 1944, k *Dohodě o mezinárodní finanční korporaci* z 25. května 1955, k *Dohodě o Mezinárodním sdružení pro rozvoj* z 26. ledna 1960 a k *Dohodě o mnohostranné agentuře pro investiční záruky* z 11. října 1985.⁴⁸ Dne 7. května 1990 Československo obdrželo statut hosta v Radě Evropy, jejímž členem se pak stalo 21. února příštího roku.

⁴⁵ K tomu pak následně: VESELÝ, *V silokřivkách mezinárodních vztahů*, s. 457.

⁴⁶ Styky, navázané již ve 20. letech 20. století, byly přerušeny po nacistické okupaci Československa, obnoveny pak v roce 1940, kdy jihoafrická vláda uznala československou exilovou vládu v Londýně. K jejich přerušení opět došlo v 1963, když Valné shromáždění OSN odmítlo jihoafrický režim apartheidu a uvalilo na něho sankce. Pro vztahy s touto zemí je kromě jiných dimenzí důležité i to, že se zde z emigrantů po roce 1968 vytvořila několikatisícová česká komunita.

⁴⁷ Avšak podobně jako řada dalších států včetně USA s ním na nediplomatické úrovni na základě zásady „politiky jedné Číny“, tj. že jako reprezentant Číny na mezinárodněprávní a diplomatické rovině je uznávána pouze komunistická Čína, jak to až dodnes respektuje i Česká republika.

⁴⁸ Přístup Československa k uvedeným dohodám byl podepsán ve Washingtonu. Sdělení Federálního ministerstva zahra-

Aktivity československé zahraniční politiky

Podobnost úkolů demokratické transformace nových postkomunistických režimů a identický zájem o napojení na západní Evropu z důvodů bezpečnostních i ekonomických daly prostor pro užší středoevropskou součinnost Československa, Maďarska a Polska, která vešla do dějin pod označením *Visegrád*. Po zkušenostech s předchozími strukturami sovětského bloku a i vzhledem k rozdílnosti představ nakonec převládla představa o společné koordinaci a kooperaci těchto zemí.⁴⁹

Výrazný podíl zde měl prezident Václav Havel. Představa, že by se něco pro vzájemnou spolupráci mělo udělat, ale nevědělo se v onom hektickém a neočekávaném procesu co, se plně projevila i na první iniciační akci v tomto směru. Dne 9. dubna 1990 se Havel v Bratislavě sešel s polským prezidentem Wojciechem Jaruzelským a prozatímním maďarským prezidentem Mátyásem Szűrősem, doprovázenými premiéry a ministry zahraničí. Jako pozorovatelé se též zúčastnili ministři zahraničí Itálie, Rakouska a Jugoslávie Gianni de Michelis, Alois Mock a Budimír Lončar. Jednání se vyznačovalo oproti diplomatickým zvyklostem určitou nestandardností, kterou jí vtiskl právě Havel. K jednání byli pozváni i významní zástupci veřejnosti z uvedených tří zemí a jednání bylo pojato jako diskusní a volná výměna názorů na budoucí spolupráci. Euforickým důrazem na počátek nové etapy v mezinárodních vztazích se hostitelské straně podařilo odsunout témata, která za důležitá v bilaterální úrovni považovala maďarská strana. Konkrétně se jednalo o postavení maďarské menšiny a výstavbu uvedeného vodního díla Gabčíkovo – Nagymaros.

Na listopadovém summitu KBSE v Paříži se V. Havel dohodl s premiéry Polska a Maďarska Tadeuszem Mazowieckim a Józsefem Antalllem, že vůli k této spolupráci vyjádří ve společné deklaraci. Bylo však třeba sladit podobu v ní obsaženého směřování. Tematické okruhy budoucí spolupráce byly projednány 15. února 1991 na summitu v Budapešti. Na návrh maďarského premiéra, původní profesí historika, byla deklarace slavnostně téhož dne podepsána na visegrádském hradě.

Směřování této proklamované spolupráce vyjadřoval výmluvně sám název deklarace – *Deklarace o spolupráci České a Slovenské Federativní Republiky, Polské republiky a Maďarské republiky na cestě evropské integrace*. Signatáři deklarovali totožnost svých snah při likvidaci zbytku předcházejících totalitních režimů, při obnově státní suverenity a nastolení demokracie ve svých zemích spolu se zavedením tržního hospodářství s cílem zapojit se do evropských

---

ničních věcí spolu s texty uvedených dohod publikováno in *Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky/Slovenské republiky*, č. 500/1992.

⁴⁹ Polská strana, podpořená i z USA, konkrétně např. politologem Zbigniewem Brzezinskim, v reminiscenci na projekt společné konfederace uvažovaný československou a polskou exilovou strukturou v Londýně z počátku 40. let, plédovala za vytvoření federativního svazku. Maďarská strana pro sebe zase těžiště regionální spolupráce viděla v orientaci na země tzv. Adriatické iniciativy, vzniklé v roce 1989. (Srov. VYKOUKAL, Jiří a kol. *Visegrád: možnosti a meze středoevropské spolupráce*. Praha : Dokořán, 2003, s. 128.)

integračních struktur.⁵⁰ Tím tato spolupráce vlastně neměla být jen úzce a uzavřeně regionální záležitostí, ale dostávala širší, celoevropskou dimenzi.

Konkrétně a efektivně se spolupráce zemí *Visegrádské skupiny (Visegrádské trojky)* následně projevila při jednáních o odchodu sovětských vojsk ze všech tří zemí, o rozpuštění Varšavské smlouvy, při jednání o nových smlouvách se Sovětským svazem a při uzavírání asociačních dohod s Evropským společenstvím. V oblasti ekonomické spolupráce to byla *Dohoda o zóně volného obchodu ve střední Evropě (CEFTA)*, podepsaná představiteli Česka, Slovenska, Maďarska a Polska v Krakově 21. prosince 1992.⁵¹

Vedle bilaterální dimenze československé zahraniční politiky významné pole působnosti představovala angažovanost v problémech evropské a světové politiky překračující jejich úzce středoevropskou dimenzi.

Československo se aktivně zapojilo do činnosti Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, s níž spojovalo novou představu o bezpečnostní architektuře Evropy. V březnu 1990 československé ministerstvo zahraničních věcí vypracovalo návrh na zřízení *Evropské bezpečnostní komise*, s nímž ministr zahraničí J. Dienstbier 17. března t. r. vystoupil na zasedání ministrů zahraničních věcí Varšavské smlouvy v Praze a který pak v podobě memoranda 6. dubna t. r. předal velvyslancům účastnických států KBSE, které též měly být v této navrhované evropské bezpečnostní instituci účastny.⁵²

Konstituování EBK mělo být první etapou, po níž mělo ve druhé etapě následovat ustavení Organizace evropských států. A ve třetí etapě měl vývoj vyústit „v konfederovanou Evropu svobodných a nezávislých států“. EBK měla působit nezávisle vedle paktů NATO a Varšavské smlouvy, jejichž existence měla být ještě přechodně zachována. Jejich vojenská činnost však měla být postupně omezována a soustředěna na jednání o odzbrojení. Tím bylo možno dostat problematiku evropské bezpečnosti na mimoblokovou úroveň, konkrétně v případě Československa mimo Varšavskou smlouvu, což byla vlastně původní bezprostřední pohnutka k vypracování návrhu.⁵³ Za sídlo komise byla nabídnuta Praha. Za vytvoření EBK včetně jejího sídla

⁵⁰ <http://www.visegrad.org/v4/declaration.htm>, cit. 15. 8. 2018.

⁵¹ Členství v této organizaci, posléze rozšířené o další země, pro tyto zakladatelské státy zaniklo jejich vstupem do EU v roce 2004. Znění smlouvy dostupné na: <http://www.worldtradelaw.net/document.php?id=fta/agreements/cefta.pdf>, cit. 15. 8. 2018.

⁵² Znění otištěno in: *Československá zahraniční politika. Dokumenty*. Praha : Orbis, 1990, s. 155–157.

⁵³ Souvislost mezi neochotou československé strany dále se angažovat ve starém formátu Varšavské smlouvy, jejíž ministři zahraničí měli jednat v březnu 1990, a návrhem na EBK uvádí autor návrhu J. Šedivý: „*Hlavním problémem bylo, že se chystali nás cpát do něčeho, co jsme vůbec nechtěli... V jedné studii, které jsem jako čistič oken složitým způsobem posílal do Bonnu do časopisu Europa – Archiv, jsem napsal: Existuje-li Evropská hospodářská komise, mohla by se vytvořit i Evropská bezpečnostní komise. A jako se EHK odvozovala od Hospodářské a sociální rady OSN, EBK, tj. bezpečnostní komise, by se mohla odvodit od Rady bezpečnosti OSN. Tenhle nápad jsem oprášil a navrhl, že bychom s tím mohli vystoupit jako s alternativou na chystané schůzce“ (ŠEDIVÝ, Jaroslav. *Mé putování zmateným stoletím*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 213–214).*

plédoval pak i prezident Havel 10. května 1990 v rámci svého projevu v Radě Evropy ve Štrasburku.⁵⁴

Návrh na tuto novou bezpečnostní strukturu Evropy se ale nerealizoval.⁵⁵ I přesto představuje jeden z nejmělejších projektů československé diplomacie, který lze s historickým nadhledem bez nadsázky přiřadit po bok takovým představám, s jakými v celoevropské dimenzi v minulosti přišli Jiří z Poděbrad, Jan Amos Komenský či T. G. Masaryk.

Nová linie československé zahraniční politiky zapadala do celoevropského kontextu, v němž se v listopadu 1990 odehrály významné události na úrovni evropské diplomacie v rámci vztahů mezi NATO a Varšavskou smlouvou a v rámci KBSE. Dne 19. listopadu 1990 předchází odzbrojovací jednání mezi státy obou bloků konečně vyústila v hmatatelný výsledek představovaný uzavřením *Smlouvy o konvenčních odzbrojených silách v Evropě* (Conventional Forces in Europe). Smlouva byla vůbec první mezinárodní smlouvou týkající se konvenčních zbraní. Stanovovala počty zbraňových komplexů, aby nemohlo dojít k neočekávanému útoku druhé strany. Pro každý pakt byl stanoven strop 20 000 tanků, 30 000 obrněných vozidel, 20 000 děl, 6 800 letadel a 2 000 vrtulníků.⁵⁶ Tato „smlouva století“ vstoupila v platnost 9. listopadu 1992, pro Československo pak modifikována vzhledem k jeho rozdělení. Následně mezi sebou státy obou bloků přijaly *Deklaraci 22 států*. V ní členské země obou paktů prohlašovaly, že se již nepovažují za protivníky, že jejich styky se budou odvíjet na bázi přátelských vztahů a že se budou aktivně podílet na odzbrojení všeho druhu tak, aby byla posílena v rámci procesu KBSE bezpečnost a stabilita Evropy.

Na předchozí jednání pak tamtéž a téhož dne navázal celoevropský summit KBSE v Paříži, který jako svůj stěžejní dokument přijal *Chartu pro novou Evropu*, jejíž obsah a dikce plně konvenovaly představám československé delegace vedené prezidentem V. Havlem. Havel ve svém projevu akcentoval ideu evropské konfederace, vyzdvihl úlohu NATO jako garanta bezpečnosti a svobody v minulosti i pro budoucnost. Naproti tomu Varšavskou smlouvu kvalifikoval svým vznikem jako „typický produkt stalinské expanze“ a „nástroj podřízenosti komunistických zemí

⁵⁴ Havel novou bezpečnostní strukturu spatřuje ve sblížení dosavadních evropských bezpečnostních struktur a transformovaného NATO s vyloučením Varšavské smlouvy: „Velké ‚severské‘ bezpečnostní pásmo, jak je na první pohled zřejmé, lze v podstatě nazvat pásmem ‚helsinským‘: země, které by mohly a měly k němu patřit, jsou totiž účastníky takzvaného helsinského procesu. Co z toho vyplývá, je zřejmé: nové struktury, které by měly vzniknout paralelně s transformací či postupným zánikem struktur starých, by mohly v oblasti bezpečnosti vyrůst z základů daných helsinským procesem. Z této ideje vyrůstá i československý návrh na zřízení Evropské bezpečnostní komise jako zárodku budoucího jednotného ‚helsinského‘ bezpečnostního systému, garantujícího bezpečnost sjednocující se Evropy. Účastnické státy Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě byly s touto iniciativou seznámeny, nemusím proto její smysl zde znovu vysvětlovat. Jak by postupně odumíral či ztrácel smysl Varšavský pakt a jak by se postupně proměňovalo NATO, tak aby rostl význam této komise, respektive toho, co by kolem ní vznikalo a do čeho by NATO postupně vrůstalo.“ (http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=311_projevy.html&typ=HTML, cit. 15. 8. 2018)

⁵⁵ J. Šedivý lakoničtě a diplomaticky, aniž by dále rozváděl důvody, poznamenal: „Projekt byl sice přijat se zájmem, ale nebyl použit“ (ŠEDIVÝ, *Mé putování zmateným stoletím*, s. 216).

⁵⁶ <http://www.osce.org/library/14087?download=true>, cit. 15. 8. 2018. Československo mělo konkrétně redukovat počty zbraní na 1 435 tanků, 1 150 obrněných vozidel, 1 135 děl, 345 letadel a 75 vrtulníků.

Sovětskému svazu“ a měla by se změnit na „*dočasný konzultativní orgán orientovaný veskrze na otázky odzbrojení*“.⁵⁷ Velký význam přisoudil Radě Evropy, o členství v níž Československo usilovalo. Ve vztahu k Evropskému společenství naznačil ideu jeho rozšiřování o středoevropské postkomunistické země. V širším rámci prostor pro evropskou spolupráci viděl i v rámci *Pentagonály*, jíž se Československo stalo členem v květnu 1990, když se připojilo k *Adriatické iniciativě*.

Významným úspěchem československé diplomacie v rámci tohoto summitu bylo rozhodnutí umístit do Prahy sekretariát KBSE, který byl zřízen na základě výsledků pařížského summitu KBSE spolu s dalšími institucemi (Rada ministrů, Výbor zmocněnců, Středisko pro předcházení konfliktů, sídlící ve Vídni, a Úřad pro svobodné volby ve Varšavě). To byla obrovská šance zviditelnit Československo na evropské diplomatické scéně. Sekretariát oficiálně zahájil svou činnost v únoru 1991. Jeho prvním ředitelem se stal švédský diplomat Nils Elliason. Avšak po rozdělení Československa měl nezáměr vedení české diplomacie za následek, že sekretariát byl přeložen do Vídně.

V rámci úvah o nové Evropě se ve dnech 12. – 14. června 1991 v Praze konalo mezinárodní shromáždění o evropské konfederaci za závěrečné účasti jejího hlavního iniciátora francouzského prezidenta Françoise Mitteranda.⁵⁸ Shromáždění se zúčastnila řada významných osobností evropského politického, kulturního a veřejného života a zazněla zde řada velmi zajímavých námětů. Ačkoli i z úst prezidenta hostitelské země V. Havla na adresu tohoto projektu bylo možno zaznamenat podporu a řadu pochvalných uznání, přece jen bylo zřejmé, že se jedná o ideu, jejíž uskutečnění je dlouhodobou záležitostí.⁵⁹

Euforie pařížského summitu KBSE a jeho charty a dalších akcí a očekávání byla záhy konfrontována s řadou následných problémů, které ukazovaly, že po pádu komunismu a konci studené války se začíná odvíjet řetězec nových problémů, které vyžadují okamžité postoje, řešení a nikoliv složité úvahy nad jejich perspektivním a konceptuálním uchopením. V první řadě se jednalo o občanskou válku v Jugoslávii, která představovala první brutální krvavý konflikt

⁵⁷ <http://www.hrad.cz/president/Havel/speeches/index.html>, cit. 15. 8. 2018.

⁵⁸ Mitterand s touto ideou vystoupil ve svém projevu k Novému roku 31. 12. 1989. Uspořádání setkání na toto téma v Praze pak navrhl 13. 9. 1990 za pobytu v Československu ve vystoupení na půdě Federálního shromáždění. V projevu na pražském shromáždění, v němž mj. již v úvodu připomněl i projekt Jiřího z Poděbrad na vytvoření mírové unie křesťanských panovníků, v podstatě narážoval projekt uspořádání, v němž by se sdružoval celek západní Evropy na bázi Evropského společenství s ostatními evropskými státy. (Srov. *Mezinárodní politika*, 1991, XV, č. 9, Příloha, s. 18–21.)

⁵⁹ V návaznosti na summit KBSE v Paříži v listopadu 1990 Havel ve svém zahajovacím projevu na pražském shromáždění o evropské konfederaci hovořil jako o ideji, která má dvě dimenze. První nazval futurologickou, v jejímž rámci je konfederovaná Evropa „*velmi hezká, rozumná, žádoucí a dokonce pravděpodobná futurologická vize*“. Ale svou zdrženlivost soustředil na aktuální dimenzi, kde poukazyval na potřebu ujasnit si místo této struktury v rámci již dosud existujících (NATO, Rada Evropy, ES) a na význam změn na východě Evropy, přičemž pro současnost z hlediska zajištění evropské bezpečnosti zdůraznil potřebnost NATO. (Srov. *Mezinárodní politika*, 1991, XV, č. 9, Příloha, s. 4–7.) J. Šedivý v této souvislosti k Havlovi projevu uvedl, že „*musel být poněkud studenou sprchou pro francouzského prezidenta*“ a hodnocení uzavřel slovy: „*Byla to zajímavá zkušenost, tahle konference. Mitterandova myšlenka nenašla patřičnou odezvu, protože byla nevhodně načasována na dobu, kdy my jsme chtěli něco jiného, tj. přidružení k již fungujícímu společenství a postupně vstup do něho*“ (ŠEDIVÝ, *Velvyslancem u Eiffelovy věže*, s. 79, 80).

v Evropě po druhé světové válce. Další obava byla spojena s rozpadem Sovětského svazu. Zde potencionální nebezpečí kromě samotného rozpadu a bezpečnosti jaderného potencionálu představovala potencionální migrační hekticita. Dalším zneklidňujícím jevem v širším mezinárodním měřítku bylo agresivní chování iráckého režimu Saddáma Husajna, vrcholící jeho invazí do Kuvajtu. V tomto rámci pak musela střízlivěť československá zahraniční politika v periodě, kdy se Československo stalo předsedající zemí nově ustavené Rady KBSE a samo procházelo procesem vlastního rozdělení.

Významnou součástí mezinárodních aktivit Československa od počátku 90. let byla i jejich vojenská dimenze. Konkrétně se jednalo o vyslání protichemického praporu jako výraz podpory mezinárodní koalice, která na základě mandátu Rady bezpečnosti OSN pod vedením USA měla za úkol v rámci války v Zálivu osvobodit Kuvajt od irácké okupace.⁶⁰ Od roku 1992 se pak českoslovenští vojáci zapojili i do činnosti mezinárodních jednotek OSN UNPROFOR v zemích bývalé Jugoslávie.⁶¹

Reálné pilíře bezpečnosti a prosperity

Za výše uvedené situace se definitivní variantou zajištění československé bezpečnosti stalo zapojení v rámci NATO. Posilněn touto variantou se vrátil ostatně již ze své cesty z USA prezident Havel v únoru 1990. Posun ve vztahu k NATO tak nejmarkantněji dokumentuje ústup od předchozích smělych, ale přece jen do určité míry romantických vizí zajištění československé bezpečnosti.⁶² Za jedinou bezpečnostní záruku rozšiřující se Evropy i československé bezpečnosti začalo být považováno výlučně NATO, které bylo schopné přijmout svou transformací novou roli v Evropě. Severoatlantická aliance však postupovala vůči postkomunistickým zemím metodou postupných kroků i s ohledem na možné reakce Sovětského svazu a posléze jeho největšího nástupnického státu Ruska.

Prvními kroky v tomto směru byl rozvoj kontaktů s jednotlivými zeměmi bývalého sovětského bloku. V březnu 1990 ministr zahraničních věcí J. Dienstbier jako vůbec první československý politik navštívil sídlo NATO v Bruselu. Počátkem srpna t. r. byl československý velvyslanec v Belgii pověřen též zastupováním u NATO. V září sídlo NATO navštívil náčelník

⁶⁰ Prapor v síle 200 vojáků byl vyslán do Saudské Arábie, s jejímiž vojenskými oddíly plnil pak v průběhu počátku února 1991 své úkoly v Kuvajtu. Po skončení války se prapor do konce května 1991 vrátil zpět do Československa. (<http://www.mise.army.cz/scripts/detail.php?id=3691>, cit. 15. 8. 2018)

⁶¹ V misi se celkově vystřídalo do roku 1995 2 250 vojáků, kteří v misi tři měsíce po rozdělení Československa působili v sestavě společného česko-slovenského praporu (<http://www.mise.army.cz/scripts/detail.php?id=3690>, cit. 15. 8. 2018).

⁶² Výstižně změnu přístupu dokumentuje i posun v názvech prací J. Dienstbiera. Jestliže před listopadem 1989 tyto názory, tezoovitě obsažené v Pražské výzvě Charty 77 z roku 1985, na něž původně kontinuálně usilovala pod jeho vedením navazovat i nová československá zahraniční politika, v rozpracované podobě jako samizdatový politický esej z roku 1986 nesly název *Snění o Evropě* (Praha : Lidové noviny, 1990), pak výše uvedené vzpomínky reflektující změny v mezinárodním dění již nesou název *Od snění k realitě*.

generálního štábu československé armády generál Andrej Slimák. V témže měsíci se v Praze uskutečnila první návštěva generálního tajemníka NATO Manfreda Wörnera. V březnu 1991 pak zasedání Rady NATO navštívil prezident Havel. Počátkem října téhož roku ministři zahraničních věcí Československa, Polska a Maďarska na jednání Visegrádské skupiny v Krakově vyjádřili přání svých zemí o členství v NATO. Vedení aliance však zatím projevilo zájem jen o navázání kontaktů a vytvořilo jako mechanismus pro konzultace *Severoatlantickou radu pro spolupráci* (NACC).⁶³ Dne 20. prosince 1991 se v jejím rámci uskutečnilo první jednání ministrů zahraničních věcí aliance s jejich partnery ze zemí střední a východní Evropy, mezi nimiž byl i československý ministr zahraničních věcí. Vzhledem k probíhajícímu dělení Československa byla pak tato záležitost poněkud utlumena.⁶⁴ Spolupráce s NATO a jednání o členství se pak odehrávala dynamicky až na úrovni nástupnických států po zániku československé federace.

K prioritám československé zahraniční politiky patřil rovněž rozvoj vztahů s Evropským společenstvím. Již v počátečních momentech revolučních změn v Československu Programové zásady Občanského fóra z konce listopadu 1989 vytyčily za cíl zapojení do evropské integrace. Programové prohlášení vlády národního porozumění z prosince 1989 se naproti tomu k evropské integraci vyjadřuje poněkud mlhavě a vztahuje ji výslovně jen na helsinský proces. Přímý zájem o členství nejen Československa, ale i Polska a Maďarska vyjádřil prezident Havel ve svém projevu na pařížském summitu KBSE v listopadu 1990. V širším měřítku směřování k evropské integraci v rámci společného postupu vytyčuje i Visegrádská deklarace z února 1991.

Prvními výsledky v ekonomické oblasti bylo uzavření dohody o obchodní a ekonomické spolupráci 7. května 1990. Významnější a efektivnější byla pomoc ES poskytovaná prostřednictvím programu PHARE, která Československu v letech 1990 – 1992 přinesla finanční pomoc ve výši téměř 2,5 miliard ECU.⁶⁵ Další rok trvající jednání o spolupráci a jejím prohloubení mezi ES a postkomunistickými zeměmi střední Evropy Československem, Polskem a Maďarskem vyústila 16. prosince 1991 v Bruselu v uzavření smluv o přidružení, nazývaných asociační (též evropské) dohody. Avšak asociační dohodu s Československem Evropský parlament v očekávání rozdělení Československa odmítl v září 1992 ratifikovat. V platnost vstoupila předtím

⁶³ Důvody této zdrženlivosti uvádí ve své stati na příkladu vyjádření tehdejšího zástupce generálního tajemníka NATO pro politické záležitosti Gebhardta von Moltkeho Z. Borkovec: „Podle něj si Aliance a její členské státy velmi dobře uvědomovaly historickou nutnost svého dalšího rozšiřování, nejen jako logického kroku ve vztahu k budoucnosti NATO, ale i jako významného prvku v zajištění bezpečnosti a stability euroatlantického prostoru, a zejména pak nových demokracií. Obavy však panovaly z toho, do jaké míry jsou případně kandidátské země na vstup do Aliance připraveny. Podle něj také nebylo jasné, zda by nemohlo dojít k určité infiltraci struktur NATO tzv. red-green officers, tedy k jakési ideologické ‚nákaze‘ Severoatlantické aliance.“ (<http://www.vojenskerozhledy.cz/kategorie/proces-vstupu-cr-do-nato-a-jeho-vliv-na-utvareni-bezpecnostniho-systemu-cr>, cit. 15. 8. 2018). Pominut je však další výše uvedený aspekt týkající se možné reakce Ruska.

⁶⁴ Výrazem toho bylo i velmi strohé a nic nového nepřinášející programové prohlášení federální vlády J. Stráského vzešlé z voleb v červnu 1992. Ohledně NATO se zde hovořilo jen o prohloubení a rozšíření styků. (http://www.psp.cz/eknih/1992fs/tisky/t0025_00.htm, cit. 15. 8. 2018)

⁶⁵ Srov. MAREK, Dan. *Od Moskvy k Bruselu: vztahy mezi Českou republikou a Evropskou unií v období 1957–2004*. Brno : Barrister & Principal 2006, s. 98.

1. března 1992 jen s asociační dohodou souběžně uzavřená tzv. prozatímní dohoda o obchodu, nepodléhající ratifikaci.⁶⁶

Závěr

Pro Československo tak úkol vyrovnání se s minulostí v oblasti jeho mezinárodního postavení a zahraniční politiky v podobě „návratu do Evropy“ znamenal oproti komplikujícímu se vývoji na východě Evropy vytvořit pevné vazby se západní Evropou, vykazující efektivní obranný systém a prosperující model ekonomické integrační struktury založený na demokratických principech. Proto vstup do nich, konkrétně do NATO a Evropského společenství, se staly prioritami československé zahraniční politiky. Oba tyto úkoly jako zásadní kontrapunkt mezinárodního postavení Československa oproti minulosti však Česká republika a Slovenská republika naplnily již jako samostatné státy. V roce 1999 a 2002 vstoupily každá zvlášť do NATO a v roce 2004 pak již společně i do EU.

---

⁶⁶ <https://www.euroskop.cz/167/sekce/asociacni-dohoda/>, cit. 15. 8. 2018.

• RECENZIE A ANOTÁCIE •

ANIEVAS, A. – NISANCIOGLU, K.: **How the West Came to Rule. The Geopolitical Origins of Capitalism.** London : Pluto Press, 2015, 386 s., ISBN 978-0-7453-3615-2

Ako sa Západ stal vládcom nad svetom? Túto otázku si kladú Alexander Anievas z Cambridgskej univerzity a Kerem Nisan-
cioglu z Westminsterskej univerzity. Svoju cestu dejinami začínajú v Mongolsku 13. storočia a teoreticky ju rámujú marxizmom a postkoloniálnym prístupom. Základným východiskovým bodom je pre nich Trockého koncept nerovného a kombinovaného rozvoja, ktorý im umožňuje prepojiť vnútroeurópsky vývoj s vývojom mimo Európy. Kľúčový pre vzostup západnej Európy je pre nich vznik kapitalizmu a kolonializmu, pretože „*kapitalizmus mohol vzniknúť, zakoreniť a reprodukovať sa [...] iba prostredníctvom násilného, donucovacieho procesu, často spojeného s vojnou, podriadeného, dominujúceho a často ničiaceho tie sociálne sily, ktoré mu stáli v ceste, proces, ktorý pokračuje do dnešného dňa*“ (s. 12).

V prvých dvoch kapitolách predstavujú svoj teoretický prístup a vymedzujú sa voči komerčnému modelu vzniku kapitalizmu prítomnému tak u nemarxistických autorov, ako aj vo Wallersteinovej teórii svetosystému a tiež voči politickému marxizmu Brennera, Wood a ďalších, vychádzajúcich z príúzkkej definície kapitalizmu, opretej iba o element produkcie.

Kapitalizmus definujú ako „*sadu konfigurácií, asambláží alebo balíkov sociálnych vzťahov a procesov orientovaných okolo sys-*

tematickej reprodukcie vzťahu kapitálu, ale neredukovateľné na tento vzťah, či už historicky, alebo logicky“ (s. 9). Kľúčovým prvkom tejto definície je odmietnutie redukovať kapitalizmus na jeden proces alebo sociálny vzťah, odmietnutie uznať, že kapitalizmus má nejakú esenciu. V tomto zmysle odlišujú kapitalizmus od kapitálu, ktorý je týmto vzťahom. Okrem vzťahu medzi majiteľmi kapitálu a námezdnými pracujúcimi existujú v rámci kapitalizmu aj vzťahy rodové či rasové, ktoré sú prepojené s kapitalizmom a podľa niektorých sú nevyhnutné pre jeho fungovanie. Kapitalizmus obsahuje ďalšie prvky ako donucovacie štátne aparáty, ideológie, kultúry, ako aj ďalšie formy moci, ktoré nie sú automaticky odvoditeľné od vzťahu medzi prácou a kapitálom. Táto definícia kapitalizmu je kľúčová pre vymedzenie sa voči ostatným prístupom kritizovaným v prvých troch kapitolách (s. 29 – 32).

Autori spolu s politickým marxizmom kritizujú obchodné chápanie kapitalizmu v tzv. komerčnom modeli, ako aj v modeli teórie svetosystému. V tomto modeli je kapitalizmus vysvetľovaný ako obchodný systém, ktorý vzniká s trendom konštantnej expanzie obchodu a postupného podrobovania si nových a nových častí sveta. Kapitalizmus potom nedefinuje systematické vykorisťovanie námezdnej práce, ale integrácia spoločností do nadnárodnej siete obchodnej výmeny (s. 15). Základným aspektom tohto systému je nerovnosť a prenos nadhodnoty z periférie do centra. Kvalitatívny posun z feudalizmu na kapitalizmus je výsledkom kvantitatívnej expanzie

obchodu. Tento model však jednoducho predpokladá to, čo treba vysvetliť – podmienky nevyhnutné pre rozširovanie daných tendencií (s. 21).

Brennerova kritika Wallersteina vychádza z dôrazu na sociálne vlastnicke vzťahy. Kapitalizmus sa stáva kapitalizmom až potom, keď sa oslobodzujú spod feudalizmu anglickí nevoľníci, aby boli vzápätí nútení podriaďiť sa diktátu trhu, na ktorom predávajú svoju pracovnú silu. Hoci samotný Brenner pri vysvetľovaní vzniku kapitalizmu v Anglicku 16. storočia využíva aj medzinárodné faktory – normandskú inváziu do Anglicka a politicko-vojenský tlak Francúzska, ktoré viedli k hlbšej centralizácii štátu a následne silnejšej pozícii voči nevoľníkom – ide o ad hoc udalosti, ktoré sú len pripojené k analýze založenej na logike vnútorného vývoja.

Je to práve táto logika metodologického internalizmu, ktorú Anievas s Nisancioglom označujú za prvý prejav eurocentrizmu. Vychádza z toho, že základom kapitalistickej modernity je vnútorný vývoj v Európe. Európa je chápaná ako primárna hybná sila histórie. Druhým predpokladom eurocentrizmu je historická priorita pripisovaná Európe, ktorou sa odlišuje tradícia *Iného* od modernity *Seba*. Eurocentrizmus tak prehliada mnohoraký interaktívny charakter spoločenského vývoja. Z týchto dvoch predpokladov vychádza tretia pozícia – pozícia lineárneho rozvoja, ktorá vytvára univerzálne štádiá rozvoja modelované podľa európskej histórie a aplikovateľné na všetky ostatné spoločnosti.

Anievas a Nisancioglu nachádzajú metodologický internalizmus v predpoklade teórie svetosystému, že deľba práce a špecializácia

sa jednoducho šíria z centra do zvyšku svetosystému. Vplyv medzinárodných faktorov je preto zanedbaný. Toto šírenie kapitalizmu z jedného centra tiež vytvára problém ignorovania existujúcich protokapitalistických centier pred 16. storočím a kladie otázku, prečo nezačať s počiatkom kapitalizmu už u nich, napr. vo Florencii alebo Toskánsku v 12. storočí, či neskôr v Benátkach alebo Janove (ale aj v Kinagsu počas dynastie Sung v 10. – 13. storočí). Dôvodom je, že hoci tam existovali formálne kapitalistické inštitúcie, boli podriadené feudálnym štátom založeným na získavaní tribútu prostredníctvom vojen, a nie na kapitalistickej expanzii.

To, v čom je Wallerstein užitočný a čo naopak chýba u Brennera, je zahrnutie celého sveta ako jednotky analýzy. Práve tu sa Brenner dopúšťa eurocentrizmu. Podobne ako Wallerstein nie je schopný vysvetliť, prečo k vzniku kapitalizmu nedošlo na iných miestach, kde bola prítomná námezdná práca. Brenner takisto nedokáže vysvetliť ďalší vývoj kapitalizmu, pretože jednoducho nezahŕňa ďalšie faktory ako kolonializmus a otroctvo, kľúčové pre dejiny kapitalizmu. Ide tým zároveň proti širšiemu Marxovmu poňatiu, ktorý práve objavenie zlata a striebra v Amerike považuje za súčasť vzniku kapitalizmu, ktorého najdôležitejšou, ale nie jedinou súčasťou bola námezdná práca v Anglicku 16. storočia.

Ďalším problémom politického marxizmu je vnímanie technologického pokroku ako dôsledku kapitalizmu. Technologická vyspelosť však podľa mnohých historikov bola prítomná v mimoeurópskych (ako aj európskych) častiach sveta pred vznikom kapitalizmu. Naopak, boli to tieto mimoeurópske inovácie, ktoré

dopomohli k tomu, že kapitalizmus vznikol v Európe. Voči politickému marxizmu sa ďalej vymedzujú pripúšťaním významu komercializácie. Prehlbovanie finančných trhov a závislosť od medzinárodných pôžičiek zo strany aj najmocnejších štátov pred 16. storočím napomohli k následnému vzniku kapitalizmu, ktorý bol s týmito trhmi silno prepojený, rovnako ako napomohli k vzniku vládnucej buržoáznej vrstvy. Takisto bol dôležitý rozmach vojenských operácií, ktorý si vyžadoval budovanie prístavov, výrobu lodí, zbraní, ťažby dreva atď., čo znamenalo nevyhnutnosť námezdnjej pracovnej sily, teda základného prvku kapitalizmu. Už pred rokom 1550 pracovalo 16 000 zamestnancov v benátskom Arsenale.

Prístup nerovného a kombinovaného rozvoja vychádza z dvoch zdrojov. Jeho pôvodcom je Trocký, avšak pre Anievasa a Nisancioglua umožňuje tento prístup doplniť marxizmus o postkoloniálnu kritiku – Chakrabartyho provincializáciu Európy. Univerzálnu História (kapitalizmu) 1 dopĺňajú a ovplyvňujú partikulárne História 2. V tomto zmysle Chakrabarty nasleduje Marxa a jeho odmietnutie transhistorických kategórií v *Kapitáli*. Anievas s Nisanciogluom kritizujú postkoloniálnych autorov a autorky za to, že samotnú Európu vnímajú ako esenciálnu kategóriu a prekonávajú ich aplikáciou História 2, teda aplikáciou prístupu nerovného a kombinovaného rozvoja, priamo na Európu samotnú.

Nerovnosť v tom prístupe znamená odlišnosť medzi spoločnosťami. Táto odlišnosť sa kombinuje do rôznorodého vývoja produkujúceho stále ďalšie a ďalšie odlišnosti. Spoločnosti sa tak naddeterminujú vo svojej odlišnosti a pôsobia na seba ako „bič vonkajšej

nutnosti“ prispôbiť sa a – naopak – môžu využiť „privilégiu zaostalosti“ a preskočiť vďaka interakcii s vyspelejšou spoločnosťou fázy vývoja. „Z tejto perspektívy je sociálny rozvoj vnímaný ako nevyhnutne multilineárny, kauzálne polycentrický a ko-konštitutívny na základe jeho prepojenosti“ (s. 46). Cieľom knihy je ukázať, ako vznikol kapitalizmus z dovtedy existujúcich nerovností, ktoré sa skombinovali do jeho vzniku.

Prvým medzinárodným aktérom, ktorý mal zásadný vplyv na vznik kapitalizmu v západnej Európe, bolo impérium mongolských nomádov. V 13. storočí, keď Európa bola podľa autorov najzaostalejším regiónom vo svete, toto impérium spojilo východ so západom – Európu s Čínou. Kým pre Čínu a východnú Európu znamenali Mongoli ohrozenie, západnej Európe naopak umožnili rýchly vzostup. Čínsky admirál Čeng Che zastavil svoje námorné expedície v prvej polovici 15. storočia, aby sa Čína mohla plne venovať pozemnej mongolskej hrozbe, čím neskôr umožnil voľný prístup Portugalcom a Holanďanom k obchodu v Indickom oceáne. Naopak Čína začala obchodne strácať. Mongoli takisto umožnili rozšírenie navigačných technológií a pušného prachu z východu na západ. Z teoretického hľadiska je pre autorov dôležité, že tento prínos pre západnú Európu bol daný aktivitou Mongolov a pokrok teda nepramenil znútra samotného Západu. Mongoli takisto podporovali voľný obchod, čo rozšírilo pre Európanov exportné trhy a zvýšilo deľbu práce v Európe. Viedlo to k rozmachu textilného priemyslu v Holandsku (a neskoršiemu posunu ku kapitalizmu), posunu ku komerčnému poľnohospodárstvu v Anglicku kvôli predaju vlny, ako aj vzostupu eu-

rópskych obchodných centier – Benátok a Janova. Ďalším dôsledkom bol vznik predstavy, že svet je jeden celok, čo motivovalo k dlhším námorným plavbám, napríklad k Mysu dobrej nádeje a nepriamo k objaveniu Ameriky. A napokon mongolský kolaps znamenal, že Európania po Mongoloch prevzali obchodné cesty a nemuseli vymýšľať nové obchodné systémy.

Neplánovaným dopadom rozmachu mongolského impéria bol plŕucny mor „čierna smrť“, ktorý v Európe v polovici 14. storočia spôsobil smrť obrovského množstva ľudí. Mor Európu zasiahol v období feudálnej krízy, takže zoslabené obyvateľstvo nebolo schopné chorobe vzdorovať. Pokles počtu obyvateľov viedol k zlepšeniu postavenia roľníkov. Reakciou boli boje medzi šľachticmi, orientácia na zámorské komerčné aktivity a intenzifikácia vykorisťovania. To zas viedlo k roľníckym povstaniam. V tomto kontexte si roľníci volili trh pred nevoľníctvom. Tu sa autori opäť odlišujú od politických marxistov, ktorí predpokladajú vnučovanie trhovej závislosti roľníkom. Neplánovaným dôsledkom však bola závislosť od trhu, ktorá viedla k vzniku kapitalizmu. Bohatší roľníci obsadzovali uvoľnené pozemky a začínali produkovať pre trh, a nielen pre svoju spotrebu. Oslabením pozície šľachty sa roľnícka spoločnosť začala vyvíjať podľa jej vnútorných zákonov. Postupne sa z bohatých roľníkov stali kapitalisti, ktorí začali prenajímať pôdu vrstve námezdných roľníkov, čo napokon viedlo k vzniku konkurencie a tá k rastu produktivity. Nízka cena pôdy takisto viedla k zníženiu cien poľnohospodárskych produktov, čo viedlo k nižším ziskom šľachty a nutnosti zvyšovať produktivitu tak, aby nebolo potrebné toľko pracovnej sily. Dôsledkom bol

vznik priemyslu náročného na kapitál – námorného priemyslu a produkcie zbraní, takisto aj textilného priemyslu v Holandsku, Anglicku, južnom Nemecku a častiach Talianska. Ich národné trhy však boli primálne, preto došlo k expanzii do baltských štátov, z ktorých sa stala prvá periféria západnej Európy. Dôsledkom „čiernej smrti“ bola aj snaha integrovať ovládané teritórium, čo viedlo k zvýšeniu konkurencie na takto integrovaných trhoch a k stimulácii komercializácie.

Pred vzostupom Osmanskej ríše bola Európa periférnou súčasťou svetového obchodu. Napríklad obchod s korením prebiehal v rámci Indického oceána a európske trhy získavali iba zvyšky nespotrebované na Strednom východe. Osmanská ríša umožnila bezpečný obchod medzi Európou a Áziou a postupne začali Francúzsko, Anglicko a Holandsko závisieť od surovín z Osmanskej ríše. Takisto cez túto ríšu dochádzalo k prenosu technológií najmä v manufaktúrnej výrobe; príkladom bol vznik hydraulického mlyna, ktorý viedol k vzniku prvej plne mechanizovanej továrne.

Napriek týmto obchodným pozitívam bola Osmanská ríša najmä bezpečnostnou hrozbou, keďže v danej dobe bola najsilnejšou krajinou sveta. V Európe viedla k vzniku Svätej ligy v roku 1571. Turci však využívali rozdrobenosť Európanov a vytvárali aliancie s Francúzmi, Angličanmi a protestantmi v Holandsku a Nemecku proti ich hlavnému nepriateľovi – Habsburgovcom. Napríklad francúzskemu kráľovi pomohli Turci dobyť Nice v roku 1543. V Uhorsku vojensky podporili vzburu protestantov. Dôsledkom bolo oslabenie Habsburgovcov, ktorým sa nepodarilo ustanoviť celoeurópske impérium. Fran-

cúzsko, Holandsko a Anglicko tak ťažili zo svojho privilégia zaostalosti oproti silnejším Habsburgovcom.

V praxi to znamenalo orientáciu na atlantický priestor a nerušené budovanie štátu v Anglicku. Turci narušili monopol Janova a Benátok v Stredozemnom a Čiernom mori a prinútili ich hľadať alternatívne cesty do Indie a na Ďaleký východ. Dôsledkom bolo „objavenie“ Ameriky Krištofom Kolumbom. Vzhľadom na kapituláciu pred Osmanskou ríšou mali Holanďania, Francúzi a Briti privilegovaný prístup k tureckým obchodným cestám oproti Habsburgovcom, čo zvýšilo ich zisky. Turecká politika viedla k dominancii komerčných záujmov v anglickom a holandskom štáte v 17. a 18. storočí a k vzniku námorských obchodných spoločností.

Suroviny a základné plodiny z Osmankej ríše zas umožnili vznik manufaktúr v severozápadnej Európe. Dôsledkom bol nárast obyvateľstva, tlak na pôdu, nárast nájmov, pokles miezd na vidieku, čo celkovo vytvorilo predpoklady na vidiecke vzbury a primitívnu akumuláciu ako základ vzniku kapitalizmu. Izolované Anglicko nemuselo vydávať toľko zdrojov na zbrojenie a nepotrebovalo vytvoriť byrokratický štát absolutistického typu, vyberajúci daň, ako vo Francúzsku a Španielsku. Dôsledkom bolo menej možností na zaisťovanie ziskov neekonomickým spôsobom, čo viedlo k využívaniu ekonomických – trhových – možností. Zároveň štát nebol schopný ochrániť roľníkov pred ohradzovaním územia šľachtou. A napokon vládnuca vrstva bola vďaka izolácii neobvykle homogénna. Roľnícke vzbury sa tak stretli so zjednotenou triedou, ktorá zbavila roľníkov ich pôdy, čím ich prinú-

tila pôdu si najímať, a tak si vzájomne konkurovať. To napokon viedlo ku kapitalizmu, ako na to poukázal Brenner. Pointou autorov je, že k izolácii prispela Osmanská ríša a že teda vznik kapitalizmu nie je možné vysvetliť bez tejto geopolitickej skutočnosti. Išlo o dôsledok nerovného a kombinovaného vývoja.

Základom brennerovského prístupu je znižovanie významu „objavu“ Ameriky pre vznik kapitalizmu. Anievas a Nisancioglu majú spolu s Marxom, Weberom či Smithom opačný názor. Pre nich bol tento objav „rozhodujúcim momentom pri formovaní moderných európskych spoločností“ (s. 121). V prípade Španielska síce prísun zlata a striebra umožnil financovanie vojen – v 16. storočí americké bohatstvo predstavovalo až 25 % habsburských príjmov, avšak dôsledkom bolo oslabenie manufaktúr a deindustrializácia kastílskej ekonomiky. Upadajúci textilný priemysel nahradil holandský, ktorý prenikol na španielsky trh. Španielske výdaje tak postupne boli financované janovskými bankármi, ktorí sa následne preorientovali na holandský kapitál. Počiatková výhoda Španielska sa tak zmenila na jeho nevýhodu a presne naopak to bolo s Holandskom i Anglickom, ktoré svoju slabšiu pozíciu dokázali využiť a premenili americké bohatstvo na produktívne investície. Toto bohatstvo umožnilo aj zásadné zvýšenie objemu obchodu s Áziou a to následne rozvoj trhov v Európe, Amerike a Afrike. Kľúčovým prvkom bolo aj násilie Holanďanov v Ázii voči miestnym, ktorí nepracovali za mzdu, ale umožnili reprodukciu námezdnjej práce v Európe (s. 221).

Pre Smitha americké bohatstvo umožnilo deľbu práce v Európe a technologický rozvoj a takisto trh pre nadbytočnú produkciu. Vo svo-

jej podstate umožnilo „objavenie“ Ameriky začať nakupovať lacno prírodné zdroje z Ameriky a predávať drahú priemyselnú výrobu v Afrike, odkiaľ Európania exportovali otrokov do Ameriky. Akumulované bohatstvo bolo následne reinvestované, čím sa financoval technologický rozvoj. Z neho vznikla priemyselna revolúcia (s. 147). Práve tu je zrejmy medzispoločenský či medzinárodný proces, ktorý prekonáva internalizmus politického marxizmu (s. 148).

Obchod s Amerikou umožnil Británii prekonať prvú krízu kapitalizmu a prechod z jednoduchej na rozšírenú reprodukciu kapitálu. Reinvestovanie ziskov do výroby malo za následok jej rozširovanie, a to následne nadprodukcii, ktorú bolo treba niekde predať. Zároveň so zvyšovaním produktivity dochádzalo k prepúšťaniu nepotrebných pracovných síl. Sektory viazané na atlantický priestor umožnili, aby bola táto prebytočná sila zamestnaná pri budovaní lodí a prístavov a neskôr v cukrovarníctve a textilnom priemysle. Táto pracovná sila bola tiež masovo vyvázaná do Nového sveta, kde zakladala ďalšie a ďalšie kolónie. Štát bol nápomocný prijímaním zákonov, ktoré umožňovali legálne presídlenie tulákov, žobrákov a kriminálnikov. Bez Ameriky by sa zrejme anglický kapitalizmus pridusil vlastnou produktivitou.

Možnosť utiecť však v Amerike čoskoro viedla k nedostatku pracovných síl spojených s masívnym úhynom pôvodných obyvateľov. Tých nahradili otroci z Afriky. Ich získanie však nebolo vonkoncom také jednoduché, keďže Afričania boli schopní porážať Európanov, ktorým sa ešte v 18. storočí nedarilo podmaňovať si africké územia. (Podobne to bolo v Ázii pre Portugalcov a Holanďanov v 16., 17.

až 18. storočí, s. 228.) Otrokov však kupovali vďaka normálnosti tejto inštitúcie v Afrike, kde za bohatstvo bolo považované vlastníctvo ľudí, rovnako ako v Európe ním bolo vlastníctvo pôdy. Akumuláciou a predajom otrokov sa vládnuca africká vrstva reprodukovala. Vojny sa nevedli o pôdu, ale o ľudí. Miestni vládcovia boli postupne nútení predávať Európanom stále viac otrokov, aby od nich získali zbrane, potrebné na vedenie vojen, vďaka ktorým získavali bohatstvo, teda ďalších otrokov. V polovici 18. storočia však postupne dochádzalo k demografickému vyčerpaniu Afriky a napokon k podriadeniu sa európskej nadvláde a kolonializmu.

Otroci pracovali na amerických plantážach, ktoré tak spojili tri základné prvky kapitalizmu – anglický kapitál, americkú pôdu a africkú pracovnú silu do hybridných „kombinovaných“ semikapitalistických entít. Hoci otroci nepracovali za mzdu a na svoje prežitie využívali drobné naturálne hospodárstvo, mali omnoho bližšie k anglickým námezdným pracovníkom, ako k roľníkom vo feudálnej Európe spôsobom, akým boli disciplinovaní priamo na farme, a tým, ako podliehali trhovému imperatívu. Americké plantáže zavádzali moderné techniky nielen farmárčenia, ale aj účtovníctva či prepravy a boli responzívne voči trhovému signálom medzinárodnej ponuky a dopytu. Otroci pracovali najmä pre dosiahnutie zisku a v prípade nedostatku príležitostí boli predávaní ako každá iná komodita podliehajúca trhu. Komercializácia, mechanizácia a industrializácia prinášali intenzifikáciu vykorisťovania otrokov a plantáže vo všeobecnosti vykazovali všetky znaky, ktoré by sa dali očakávať od kapitalistickej firmy. Dokazujú to

aj rýchlo konvergujúce priemerné úrovne zisku a štandardizované metódy produkcie tak, ako to funguje na úplne kapitalistickom trhu (s. 161). Vo všeobecnosti teda platilo, že hoci kapitalizmus nedokáže prežiť bez námezdnjej práce, neslobodná pracovná sila ho môže významne podporovať.

Obchod s Amerikou a produkcia na tomto kontinente boli kľúčové pre úspešné rozvinutie kapitalizmu v 17. a 18. storočí a prekonanie tendencie zisku klesať. Na toto pritom poukázal už Marx v *Kapitáli*. Ako už bolo zmienené, kolónie absorbovali nadbytočné obyvateľstvo z Anglicka a efektívne otrokárske plantáže zaistili vyššiu produktivitu práce prostredníctvom otroctva. Ziskovosť bola vyššia v kolóniách než v Anglicku. V roku 1770 podľa odhadov zisky z otrokov znamenali 0,5 % národného príjmu, takmer 8 % všetkých investícií a 39 % komerčných a priemyselných investícií (s. 164). Koncom 18. storočia príjem z amerických kolónií sa rovnal približne 50 % hrubých britských investícií, ktoré znamenali významný input pre britský priemysel. Dôsledkom bol pokles úrokových mier, ktorý zas umožnil rozmach priemyslu a pokles britského verejného dlhu. Import tabaku, cukru, kávy a ďalších produktov umožnil ich opätovný export do zvyšku Európy a takisto zaistil výrazné zníženie ceny práce vďaka veľmi lacným kalóriám pre zamestnancov. Lacná bavlna zas umožnila okrem rastu zamestnanosti (75 % ľudí zamestnaných v priemysle v roku 1840) celkový rozmach priemyslu a jeho konkurencieschopnosť voči indickému textilnému priemyslu a export napodobenín indických tovarov do západnej Afriky a oblečenia pre otrokov v Amerike. V roku 1772 Amerika spotrebovala 37 % anglické-

ho vývozu. Všetky kolónie importovali v roku 1700 14 %, v roku 1773 55 % a v roku 1855 71 % britského exportu. Medzi rokmi 1750 – 1800 britský obchod s kolóniami dosahoval približne 15 % národného príjmu. Od roku 1650 teda dopyt po britskom priemyselnom exporte v severnej Amerike zachraňoval britskú ekonomiku v čase, keď sa obchod v rámci Európy oslaboval. Mnohé firmy, napríklad Barclays či Lloyds, zbohatli práve na investíciách do plantáží. Celkovo teda platí, že kolonializmus bol základným elementom pre rozmach kapitalizmu, a nie iba akýmsi doplnkom (s. 168).

Tu autori zdôrazňujú proti politickému marxizmu (s čiastočnou výnimkou R. Brennera), že obchodníci sa nevenovali len obchodu (kupovať lacno a predávať drah), ale svojím pôsobením menili procesy výroby a výrobné vzťahy na kapitalistické. Obchodníci boli agentmi v tranzícii ku kapitalizmu a stávali sa priemyselníkmi, ako na to poukázal už Marx.

Obchodníci, ktorí zbohatli na obchode s kolóniami, podporovali Olivera Cromwella počas „Slávnej revolúcie“. Jej dôsledkom bol definitívny posun ku kapitalizmu. Práve toto je hlavný argument týkajúci sa troch revolúcií alebo skôr revolučných období v Holandsku (1566 – 1648), Anglicku (občianska vojna 1640 – 1651 a Slávna revolúcia 1688 – 1689) a Francúzsku (1789 – 1815). Samotné revolúcie neboli buržoázne, teda prokapitalistické vo svojich intenciách. Podstatné však je, že ich dosahy viedli ku kapitalizmu. Buržoázne sily boli na pro- aj antirevolučných stranách. Reformy, ktoré nasledovali po revolučných rokoch, v prípade Anglicka a Holandska konsolidovali dávnejšie začaté procesy premeny feudalizmu na kapitalizmus, v prípade Fran-

cúzska došlo k zásadnejšej premene na kapitalistický spôsob výroby.

Inovativnosť knihy *How the West Came to Rule. The Geopolitical Origins of Capitalism* spočíva v argumente, že všetky revolúcie boli dôsledkom aj medzinárodnej politiky v Európe. V prípade Holandska išlo o habsburskú politiku voči Francúzsku, Anglicku a Osmanskej ríši, ktoré mali vplyv na vzťah búriacej sa holandskej šľachty k Habsburgovcom, na Anglicko mali vplyv protesty po celej Európe, v prípade Francúzska ovplyvnili vznik revolúcie okrem drahých zámorských vojen aj predchádzajúce revolúcie a konkurenčné pôsobenie kapitalizmu z Anglicka a Holandska.

V poslednej kapitole autori zdôrazňujú kľúčový prvok, ktorý znamenal pre Európanov zásadnú počiatočnú výhodu. Boli jednoducho lepší vo výrobe zbraní, ich používaní, námorných technológiách boja a budovaniach opevnení. Ich bojaskopnosť bola dôsledkom zmieňovaného komplexného vývoja, ktorého základom bola súťaž medzi šľachticmi v Európe. Práve táto súťaž (o prežitie) nútila šľachtu neustále investovať do vývoja a výroby nových zbraní a zdokonaľovania techník boja (s. 260). Toto platilo aj o Osmanskej ríši, rozdiel bol v tom, že osmanský agro-vojenský komplex viedol k teritoriálnej expanzii, zatiaľ čo ten európsky k zámorskej expanzii, poháňanej obchodnými záujmami, ktoré boli svojimi peniazmi (a pôžičkami) schopné ovplyvňovať politické rozhodovanie. Spojenie obchodu s vojnou tak bolo základom európskej sily a prejavilo sa vo vzniku a pôsobení východoindických spoločností.

Hlavným zlomom potom bolo postupné získanie prevahy v Indii, ktorá umožnila ná-

slednú dominanciu Británie nad celým svetom. Tu sa snúbil úpadok systému fungovania Mughalského impéria a postupné prenikanie obchodno-vojenského pôsobenia Britov (a Holanďanov) do Indie. Holanďania ani Angličania pritom neboli lepší obchodníci, ale boli lepší vo využívaní násilia alebo jeho hrozby na dosiahnutie obchodných cieľov. Britská industrializácia vo veľkej miere závisela od indickej deindustrializácie a nie je preto náhoda, že kolonizácia Indie predchádzala britskú industrializáciu zhruba o 20 rokov (s. 262). Dôležité pre následnú dominanciu vo svete bolo aj zapojenie Indov do britskej armády, napríklad pri dobývaní Číny po tzv. boxerskom povstaní Sikhovia riadili v Pekingu aj dopravu (s. 263).

Za symbolický moment začiatku preberania vedúcej roly vo svete Západom považujú autori dobytie Bengálska v roku 1757 a podpísanie Parížskej dohody v roku 1763. Počas týchto rokov ázijské impériá padli do rúk Britov (a teda svetového kapitalizmu) a zároveň bol porazený francúzsky absolutizmus v sedemročnej vojne, zaisťujúci Británii vládu nad veľkou časťou Ameriky, Afriky a Ázie. Kľúčovou bola porážka Francúzov v roku 1759. Dominancia Západu trvá dodnes.

Anievasova a Nisanciogluova kniha bola kritizovaná z rôznych pozícií a boli jej venované špeciálne čísla až dvoch časopisov. Jednou z výčítiek bol eurocentrismus recenzovanej knihy. Táto kritika mala rôzne formy, tu by som zdôraznil kritiku rozvojových štádií. Autori samotní citujú Chakrabartyho a jeho snahu o provincializáciu Európy a dokonca aj jeho postkoloniálnu kritiku konceptu nerovného rozvoja, ktorý – povedané Chakrabartyho slovami – prinajmenej podčiarkuje určitú štruk-

turálnu jednotu historických procesov, a tak sa niektoré spoločenské elementy stávajú anachronickými, a nie iba odlišnými (s. 34). Reakcii sa zdá dialektická interakcia rôznorodých spoločností, ktorá nevedie k unilineárnemu vývoju, ale k ďalšej rôznorodosti. Neexistuje potom model, s ktorým sú ostatné spoločnosti porovnávané, ale len multiplicita foriem a trajektórií, preto z pojmu rozvoj automaticky nevyplýva žiaden etnocentrizmus. Autori kritizujú používanie termínov ako „zaostalý“, „moderný“ či „vyspelý“ (s. 55), avšak definujú ich ako „*asymetrické vzťahy a nevyrovnanosti moci [...] medzi spoločnosťami a v ich vnútri vo formách, prostredníctvom ktorých sa vládnuce triedy reprodukujú*“. Príkladom sú Habsburgovci a Osmanská ríša, ktorých mód reprodukcie bol silnejší a stabilnejší než mód reprodukcie vládnucich elít v Anglicku a Holandsku v 16. storočí. V tomto zmysle teda vyspelý či rozvinutejší znamená mocnejší, pričom moc vyplýva z celkovej konfigurácie spoločnosti umožňujúcej túto moc.

Takéto chápanie rozvoja znemožňuje konkrétne etnocentrizmus, ale vytvára analyticky partikulárne etnocentrizmy pre každú miniperiódou. Stupňovitosť rozvoja je potom v týchto periódach prítomná, ale mení sa v závislosti od moci najsilnejšieho aktéra, ktorý je vždy vďaka tzv. výhode zaostalosti a biču vonkajšej nutnosti prekonaný svojimi odporcami. Rozvoj alebo vyspelosť sa tak stáva mocou. Otázka je, či chceme takto definovať rozvoj, či nie je lepšie miesto pojmu vyspelý používať pojem najmocnejší. Tu sa však už ne bavíme o etnocentrizme (a vôbec nie o eurocentrisme), ale o tom, aký termín použiť na konceptualizáciu toho, že nejaká spoločnosť je celkovo vo svo-

jej totalite mocnejšia. Práve tá totalita zvädza k použitiu termínov rozvoj či vyspelosť a práve tejto totality by sme sa mali obávať, pretože by potom normatívne mohla viesť k stotožneniu dobrej spoločnosti s mocnou spoločnosťou.

S dôležitou kritikou recenzovanej publikácie prichádzajú Tim Di Muzi z Wollongongskej univerzity a Matt Dow z Univerzity v Yorku. Hoci súhlasia s geopolitickou perspektívou na vznik kapitalizmu a vzostup Západu, dôležitosť prikladajú aj vzniku peňazí založených na dlhu, spojených so vznikom Anglickej banky, ktoré umožnili zásadné navýšenie množstva peňazí v obehu, a tým rozbehnutie hospodárskeho rastu a takisto financovanie vojen potrebných na prísun nutných zdrojov. Ďalším dôležitým prvkom bola kapitalizácia štátu, teda prepojenie kapitálu so štátom, ktoré umožnilo obrovské investície nevyhnutné na rozbehnutie fungovania kapitalizmu. Tieto sa týkali vojenských, najmä námorných príprav a boli založené na národnom dlhu. Bez tejto kombinácie by kapitalizmus nevznikol. Posledným chýbajúcim prvkom je význam uhlia, ktoré prekonalo energetickú krízu v Anglicku 17. storočia. Obrovské množstvo energie umožnilo, aby sa zmeny vo vlastníctve pretavili do zmeny systému spojeného s nárastom priemyselných kapacít.

Napriek týmto relevantným kritikám je recenzovaná kniha dôležitým príspevkom do marxistickej diskusie o pôvode kapitalizmu a nadvlády Západu. Množstvo ocenení, ktoré získala, je skutočne zaslužené.

Tomáš Profant

KERECMAN, P.: **Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli.** Bratislava : Slovenská advokátska komora, 2017, 461 s. ISBN 978-80-971218-8-4

Advokát Peter Kerecman vykonáva od roku 2000 advokátsku prax v Košiciach. Pôsobí taktiež ako externý súdny poradca Ústavného súdu Slovenskej republiky a predseda Komisie pre dejiny advokácie Slovenskej advokátskej komory. V minulosti bol členom predsedníctva Slovenskej advokátskej komory a člen skúšobnej komisie pre advokátske skúšky. Je autorom niekoľkých monografií. Popri témach ako *Eutanázia, asistovaná samovražda – právne aspekty* (1999), *Novinári a sloboda tlače v rozsudkoch Európskeho súdu pre ľudské práva* (2003), *Sloboda prejavu novinára a ochrana pred jej zneužitím* (2009) a komentároch k zákonom a judikatúram sa Peter Kerecman vo svojich prácach venuje aj dejinám advokácie a významným advokátom slovenských dejín. Monografia *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli* nie je jeho prvým textom z oblasti dejín advokácie. Spracovaním tejto problematiky nadväzuje na svoje práce *Kapitoly z dejín advokácie na Slovensku* (2005), *História advokácie na Slovensku* (2011), *Advokát Janko Jesenský, spisovateľ a legionár* (2014), *Anton Blaha – Pocta advokátovi* (2014) či *Advokát Ivan Horváth a advokáti v jeho diele* (2014).

Generácia prokomunisticky orientovaných vysokoškolákov študujúcich v Prahe prevažne právo a filozofiu združená okolo časopisu *DAV* sa stala predmetom výskumu nejedného literárneho vedca, historika či filozofa. Väčšina monografií, zborníkov a vedeckých štúdií bola

však publikovaná pred rokom 1989 a venovala sa problematike *DAVU* a davistov v historickom kontexte vzniku časopisu, v ideovo-politických súvislostiach formovania marxistickej filozofie na Slovensku, taktiež analyzovala ich publicistickú a literárnu tvorbu, prípadne boli publikované biografie jednotlivých davistov. K najznámejším prácam patria predovšetkým publikácie Štefana Druga, Viliama Plevzu a Zdenky Holotíkovej. Publikácia Petra Kerecmana sprostredkúva nové informácie a zaoberá sa doteraz málo známou a skúmanou oblasťou pôsobenia troch významných davistov, a preto možno povedať, že v spoločenskovednom diskurze po roku 1989 je novátorským počínom.¹

Text monografie je písaný chronologicky, podľa časovej následnosti diania skúmaných udalostí. Autor ho rozdelil do niekoľkých statí, v ktorých priblížil predovšetkým troch

¹ Publikácie zachytávajúce myslenie a pôsobenie davistov komplexne po roku 1989 absentujú. Výnimkou sú biografie, ktoré sa tešia mimoriadnej popularite, predovšetkým o Gustávovi Husákovi (pozri napríklad: LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Gustáv Husák – moc politiky, politik moci.* Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2013; MACHÁČEK, Michal. *Gustáv Husák.* Praha : Vyšehrad, 2017; ČERNÁK, Tomáš. *Husák – Mladé roky Gustáva Husáka 1913 – 1939.* Bratislava : Marenčin PT, 2015; ČERNÁK, Tomáš – MOCKO, Martin. *Husák v odboji a SNP 1938 – 1944.* Bratislava : Marenčin PT, 2017; ČERNÁK, Tomáš – SYRNÝ, Marek. *Husák – vrcholy a pády 1945 – 1951.* Bratislava : Marenčin PT, 2018), o Vladimírovi Clementisovi (pozri napríklad: Peter Juza (ed.): *Vlastenec a Európan Vladimír Clementis.* Zborník príspevkov zo spomienkovej konferencie 20. 9. 2012. Bratislava : Inštitút ASA, 2012) a Ladislavovi Novomeskom (pozri napríklad: PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.). *Laco Novomeský kultúrny politik, politik v kultúre.* Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2006; PERNÝ, Lukáš. *Kultúrna revolúcia Laca Novomeského: Ladislav Novomeský o kultúre, umení a politike.* Bratislava : Spoločnosť Laca Novomeského, 2017.)

popredných davistov, ktorých spájala spoločná profesia: Vladimíra Clementisa, ktorý sa stal advokátom ako prvý a pôsobil v advokácii štrnásť rokov, Daniela Okáliho, ktorý bol advokátom devätnásť rokov, a Jána Poničana, ktorý ako posledný z trojice zložil advokátske skúšky a zároveň v tejto oblasti pôsobil najdlhšie – dvadsaťjeden rokov.

Aj napriek autorovmu avízu, že sa v knihe bude venovať predovšetkým advokátskemu pôsobeniu davistov, ktorému bola doteraz venovaná minimálna pozornosť, pomerne rozsiahla časť práce reflektuje ich detské a študentské roky, vysokoškolské štúdium, kultúrnu a spolkovú činnosť pred vznikom *DAV-u*, založenie *DAV-u* a jeho jednotlivé obdobia (I. 1924 – 1929, II. 1931 – 1933, III. 1934 – 1937). Ešte pred úvodom autora monografia ponúka vstupné slovo predsedu Slovenskej advokátskej komory Lubomíra Hreďoviča, texty Ivana Okáliho *Zopár poznámok o advokátoch – davistoch, socializme a demokracii*, Karola Csibu *Literatúra v politike, politika v literatúre* a Antona Blahu *Patrili k nám*. V závere autor svoj text doplnil o výber z textov Vladimíra Clementisa, Jána Poničana a Daniela Okáliho. Čítanie publikácie spestruje množstvo priložených dobových fotografií a archívnych dokumentov, ktoré nie sú umiestnené ako prílohy na konci publikácie, ale priebežne v častiach, ktorých sa týkajú, čím bezprostredne dokresľujú dobový kontext. Autor vo svojej práci predstavuje aj ďalšie osobnosti slovenskej advokácie. Okrem právnikov z rodiny Daniela Okáliho, advokátov, u ktorých vykonávali davisti koncipientsku prax, či koncipientov, ktorí vykonávali prax u davistov, venoval pozornosť aj

advokátovi Ľudovítovi Obtulovičovi a Gustávovi Husákovi.

Čo sa týka použitej literatúry, autor pri spracovaní publikácie neopomenul tie najznámejšie a najviac citované diela publikované k téme *DAV* a davisti v prednovembrovom období.² Avšak veľký kus práce odviezol štúdiom archívnych prameňov, predovšetkým súdnych spisov, matrík koncipientov, matrík advokátov, ako aj spomienok, ktoré sú podľa autora možno cennejším zdrojom informácií o ideáloch, o vnímaní vlastného povolania davistov ako svedectvom o faktoch. Slovanmi autora – kniha je „*mozaikou spomienok dopĺňaných aj z iných zdrojov*“.³ Toto skromné konštatovanie je potrebné doplniť, pretože tými ďalšími zdrojmi sú archívne dokumenty z fondov štátnych archívov v Košiciach, Bratislave, Prešove, Levoči, Banskej Bystrici, Trnave, fondov Slovenského národného archívu, Národného archívu v Prahe, Archívu Univerzity Komenského, Archívu Univerzity Karlovej, Archívu Ústavu pamäti národa, Archívu bezpečnostných složek v Prahe atď. V neposlednom

² Autor najviac citoval nasledujúce práce: *DAV*. Spomienky a štúdie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965; DRUG, Štefan. Dav a davisti. Bratislava: Obzor, 1965; DRUG, Štefan. Červená sedmička nastupuje. O davistoch netradične. Bratislava: Smena, 1984; HOLOTÍKOVÁ, Zdenka – PLEVZA, Viliam. Vladimír Clementis. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968; CLEMENTIS, Vladimír. Odkazy z Londýna. Bratislava: Obroda, 1947; CLEMENTIS, Vladimír – CLEMENTISOVÁ, Lída. Listy z väzenia. Bratislava: Tatran, 1968; CLEMENTIS, Vladimír. Nedokončená kronika. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964; OKÁLI, Daniel. Literárna teória a kritika davistov. Bratislava: Pravda, 1976; PLEVZA, Viliam. Davisti v revolučnom hnutí. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965.

³ KEREČMAN, Peter. *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli*. Bratislava: Slovenská advokátska komora, 2017, s. 26.

rade dôležitým zdrojom z hľadiska použitých prameňov je autobiografický rukopis Daniela Okáliho *Z môjho života*, citácie ktorého sú bohato zastúpené v jednotlivých statiach a ktorý autorovi poskytla rodina Daniela Okáliho. Z poďakovania autora je zrejmé, že Okáliho rodina prispela do publikácie aj poskytnutím rodokmeňa rodiny, fotografiami, ako aj rozhovormi či spomienkami.

Keďže v kapitolách (aj keď názov „kapitola“ nie je v publikácii používaný) zaoberajúcich sa detstvom, štúdiom davistov, vznikom *DAV-u* a jednotlivými obdobiami, v ktorých *DAV* vychádzal, sú prezentované už známe skutočnosti (s výnimkou informácií z Okáliho rukopisu), nebudeme sa im podrobnejšie venovať. Najrozsiahljšia časť práce sa zaoberá osnovníckou (koncipientskou) a advokátskou činnosťou davistov od ich začiatkov v tejto profesii až po ukončenie advokátskej činnosti. V stati *Osnovnícke časy davistov* autor reflektuje priebeh ich koncipientskej praxe a predstavuje aj advokátov, u ktorých túto prax vykonávali. V nasledujúcej stati *Advokátska činnosť davistov*, v časti venovanej advokátskej činnosti Vladimíra Clementisa, hovorí autor predovšetkým o jeho obhajobe Štefana Majora v známom košútskom procese, zastupovaní Jána Poničana, Evgena Klingera, Ľudovíta Bazovského či Gejzu Vámoša. Z tohto obdobia Clementisovho pôsobenia Peter Kerecman priblížil aj jeho zoznámenie sa s manželkou Ľudmilou a jeho aktívnu politickú činnosť poslancu Národného zhromaždenia a parlamentné vystúpenia týkajúce sa najmä právnických tém, ale aj jeho publicistickú činnosť dotýkajúcu sa práva.

U Jána Poničana uvádza najmä jeho spomienky na advokátsku prax a charakterizuje jeho literárnu tvorbu, ktorá počas nej vznikala. Predstavuje ho ako autora básnickej zbierky *Angara*, románu *Stroje sa pohli* a divadelnej hry *Iskry bez ohňa*. Daniela Okáliho ako advokáta prezentuje čitateľom prostredníctvom jeho spomienok na ťažké profesijné začiatky v Skalici, zaznamenané v rukopise s názvom *Z môjho života*, ako aj zo spomienok Ivana Okáliho. Podrobne taktiež priblížil zastupovanie jeho klientov pred Okresným súdom v Skalici a v závere sa venoval aj Okáliho koncipientovi Dr. Vladimírovi Trslínovi a ďalším právnikom v ich rodine (Dr. Emma Okályiová, rod. Marková, Dr. Viktor Okályi, ml., Dr. Gejza Okályi, Dr. Gejza Okáli ml). Ako vidieť, aj tie časti publikácie, ktoré približujú advokátsku činnosť davistov, sú doplnené o ich osobný život či publikačnú činnosť „do tej miery, ktorá je nevyhnutá pre vysvetlenie ich pôsobenia ako advokátov alebo ktorá rámčuje alebo vytvára križovatky ich života“.⁴

V ďalších statiach autor pokračuje chronologicky a venuje sa pôsobeniu davistov počas druhej svetovej vojny a ich aktivitám až do ukončenia advokátskeho pôsobenia a nástupu do vysokých štátnych funkcií. Autor sa nevyhol ani téme zatknutia davistov, opisuje nielen odsúdenie Vladimíra Clementisa v procese s tzv. protištátnym sprisahaneckým centrom Rudolfa Slánskeho, odsúdenie Gustáva Husáka a Daniela Okáliho v procese s buržoáznymi nacionalistami, ale aj zatknutie prvého odsúdeného advokáta, davistu Ľudovíta Obtuloviča. Pozornosť venuje aj výkonu ich trestov a rehabilitácii davistov. Zo spomienkového ru-

⁴ Tamže, s. 25.

kopisu Daniela Okáliho uvádza rozsiahle citácie, v ktorých sú odkazy na Okáliho zatknutie, vyšetrovanie a väznenie, vnášajúce do problematiky osobný rozmer. Autor nevynechal v tejto životnej etape davistov ani osobnosť Jána Poničana, ktorého zatýkanie síce obišlo, aj keď jeho meno v trestnej veci proti slovenským buržoáznym nacionalistom odznelo viackrát, a priblížil jeho pôsobenie vo funkcii štátneho notára.

V krátkej stati *Davisti a dnešná advokácia* sa autor pokúsil načrtnúť odkaz a prínos advokátskej činnosti davistov. Na strane 415 doslova uvádza: „*Aj ochrana slabých či chudobných bola a i dnes je úlohou advokátov. Postoj Davistov, zásadovosť a odvaha by mali byť vzorom aj dnešným advokátom.*“

Považujeme za dôležité zdôrazniť, že autor pri koncipovaní svojej publikácie neskĺzol do prezentovania ideovo-politických klišé, vyplývajúcich z konceptu totalitarizmu. Autor sa naopak vyhol čierno-bielemu videniu a subjektívnemu premietaniu svojich politických sympatií či antipatií do spôsobu spracovania a prezentovania skúmanej problematiky, čo sa odzrkadlilo v tom, že v texte celej knihy nie je prítomné hodnotenie či odsudzovanie, alebo na druhej strane glorifikovanie skúmaných osobností. Aj napriek tomu, že sa autor dotkol

aj takých kontroverzných tém, ako sú politické procesy 50. rokov minulého storočia, zameriaval sa výlučne len na opis relevantných skutočností bez emočného zafarbenia, prípadne ideovo-politického zjednodušovania. O ideovo-politickej orientácii davistov, ideáloch, za ktoré bojovali, ako aj o literárnej tvorbe, ktorá ich myslenie odzrkadľovala, toho vieme dosť a bolo toho napísané pomerne veľa. Avšak o praktickej realizácii ich ideálov v podobe advokátskej profesie sme až do vydania publikácie Petra Kerecmana *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli* mnoho nevedeli. Za prínos publikácie do súčasného spoločenskovedného výskumu považujeme okrem samotného výberu témy a prístupu k nej aj zverejnenie častí dosiaľ nepublikovaného rukopisu Daniela Okáliho *Z môjho života*. Čitateľ by možno od predkladanej recenzie očakával kritickejšiu reflexiu Kerecmanovej práce. Avšak z nášho pohľadu práca neobsahuje protirečivé závery, nepresnosti, vecné chyby, prípadne irelevantné zdroje informácií. Vedeckú monografiu Petra Kerecmana určite ocenia nielen odborníci z právnickej oblasti, ale aj historici, politológovia, sociológovia, sociálni a politickí filozofi.

Jana Sivičková

• RECENZIE A ANOTÁCIE •

ANIEVAS, A. – NISANCIOGLU, K.: **How the West Came to Rule. The Geopolitical Origins of Capitalism.** London : Pluto Press, 2015, 386 s., ISBN 978-0-7453-3615-2

Ako sa Západ stal vládcom nad svetom? Túto otázku si kladú Alexander Anievas z Cambridgskej univerzity a Kerem Nisan-
cioglu z Westminsterskej univerzity. Svoju cestu dejinami začínajú v Mongolsku 13. storočia a teoreticky ju rámujú marxizmom a postkoloniálnym prístupom. Základným východiskovým bodom je pre nich Trockého koncept nerovného a kombinovaného rozvoja, ktorý im umožňuje prepojiť vnútroeurópsky vývoj s vývojom mimo Európy. Kľúčový pre vzostup západnej Európy je pre nich vznik kapitalizmu a kolonializmu, pretože „*kapitalizmus mohol vzniknúť, zakoreniť a reprodukovať sa [...] iba prostredníctvom násilného, donucovacieho procesu, často spojeného s vojnou, podriaďujúceho, dominujúceho a často ničiaceho tie sociálne sily, ktoré mu stáli v ceste, proces, ktorý pokračuje do dnešného dňa*“ (s. 12).

V prvých dvoch kapitolách predstavujú svoj teoretický prístup a vymedzujú sa voči komerčnému modelu vzniku kapitalizmu prítomnému tak u nemarxistických autorov, ako aj vo Wallersteinovej teórii svetosystému a tiež voči politickému marxizmu Brennera, Wood a ďalších, vychádzajúcich z priúzkej definície kapitalizmu, opretej iba o element produkcie.

Kapitalizmus definujú ako „*sadu konfigurácií, asambláží alebo balíkov sociálnych vzťahov a procesov orientovaných okolo sys-*

tematickej reprodukcie vzťahu kapitálu, ale neredukovateľné na tento vzťah, či už historicky, alebo logicky“ (s. 9). Kľúčovým prvkom tejto definície je odmietnutie redukovať kapitalizmus na jeden proces alebo sociálny vzťah, odmietnutie uznať, že kapitalizmus má nejakú esenciu. V tomto zmysle odlišujú kapitalizmus od kapitálu, ktorý je týmto vzťahom. Okrem vzťahu medzi majiteľmi kapitálu a námezdnými pracujúcimi existujú v rámci kapitalizmu aj vzťahy rodové či rasové, ktoré sú prepojené s kapitalizmom a podľa niektorých sú nevyhnutné pre jeho fungovanie. Kapitalizmus obsahuje ďalšie prvky ako donucovacie štátne aparáty, ideológie, kultúry, ako aj ďalšie formy moci, ktoré nie sú automaticky odvoditeľné od vzťahu medzi prácou a kapitálom. Táto definícia kapitalizmu je kľúčová pre vymedzenie sa voči ostatným prístupom kritizovaným v prvých troch kapitolách (s. 29 – 32).

Autori spolu s politickým marxizmom kritizujú obchodné chápanie kapitalizmu v tzv. komerčnom modeli, ako aj v modeli teórie svetosystému. V tomto modeli je kapitalizmus vysvetľovaný ako obchodný systém, ktorý vzniká s trendom konštantnej expanzie obchodu a postupného podrobovania si nových a nových častí sveta. Kapitalizmus potom nedefinuje systematické vykorisťovanie námezdnej práce, ale integrácia spoločností do nadnárodnej siete obchodnej výmeny (s. 15). Základným aspektom tohto systému je nerovnosť a prenos nadhodnoty z periférie do centra. Kvalitatívny posun z feudalizmu na kapitalizmus je výsledkom kvantitatívnej expanzie

obchodu. Tento model však jednoducho predpokladá to, čo treba vysvetliť – podmienky nevyhnutné pre rozširovanie daných tendencií (s. 21).

Brennerova kritika Wallersteina vychádza z dôrazu na sociálne vlastnicke vzťahy. Kapitalizmus sa stáva kapitalizmom až potom, keď sa oslobodzujú spod feudalizmu anglickí nevoľníci, aby boli vzápätí nútení podriaďiť sa diktátu trhu, na ktorom predávajú svoju pracovnú silu. Hoci samotný Brenner pri vysvetľovaní vzniku kapitalizmu v Anglicku 16. storočia využíva aj medzinárodné faktory – normandskú inváziu do Anglicka a politicko-vojenský tlak Francúzska, ktoré viedli k hlbšej centralizácii štátu a následne silnejšej pozícii voči nevoľníkom – ide o ad hoc udalosti, ktoré sú len pripojené k analýze založenej na logike vnútorného vývoja.

Je to práve táto logika metodologického internalizmu, ktorú Anievas s Nisancioglom označujú za prvý prejav eurocentrizmu. Vychádza z toho, že základom kapitalistickej modernity je vnútorný vývoj v Európe. Európa je chápaná ako primárna hybná sila histórie. Druhým predpokladom eurocentrizmu je historická priorita pripisovaná Európe, ktorou sa odlišuje tradícia *Iného* od modernity *Seba*. Eurocentrizmus tak prehliada mnohoraký interaktívny charakter spoločenského vývoja. Z týchto dvoch predpokladov vychádza tretia pozícia – pozícia lineárneho rozvoja, ktorá vytvára univerzálne štádiá rozvoja modelované podľa európskej histórie a aplikovateľné na všetky ostatné spoločnosti.

Anievas a Nisancioglu nachádzajú metodologický internalizmus v predpoklade teórie svetosystému, že deľba práce a špecializácia

sa jednoducho šíria z centra do zvyšku svetosystému. Vplyv medzinárodných faktorov je preto zanedbaný. Toto šírenie kapitalizmu z jedného centra tiež vytvára problém ignorovania existujúcich protokapitalistických centier pred 16. storočím a kladie otázku, prečo nezačať s počiatkom kapitalizmu už u nich, napr. vo Florencii alebo Toskánsku v 12. storočí, či neskôr v Benátkach alebo Janove (ale aj v Kinagsu počas dynastie Sung v 10. – 13. storočí). Dôvodom je, že hoci tam existovali formálne kapitalistické inštitúcie, boli podriadené feudálnym štátom založeným na získavaní tribútu prostredníctvom vojen, a nie na kapitalistickej expanzii.

To, v čom je Wallerstein užitočný a čo naopak chýba u Brennera, je zahrnutie celého sveta ako jednotky analýzy. Práve tu sa Brenner dopúšťa eurocentrizmu. Podobne ako Wallerstein nie je schopný vysvetliť, prečo k vzniku kapitalizmu nedošlo na iných miestach, kde bola prítomná námezdná práca. Brenner takisto nedokáže vysvetliť ďalší vývoj kapitalizmu, pretože jednoducho nezahŕňa ďalšie faktory ako kolonializmus a otroctvo, kľúčové pre dejiny kapitalizmu. Ide tým zároveň proti širšiemu Marxovmu poňatiu, ktorý práve objavenie zlata a striebra v Amerike považuje za súčasť vzniku kapitalizmu, ktorého najdôležitejšou, ale nie jedinou súčasťou bola námezdná práca v Anglicku 16. storočia.

Ďalším problémom politického marxizmu je vnímanie technologického pokroku ako dôsledku kapitalizmu. Technologická vyspelosť však podľa mnohých historikov bola prítomná v mimoeurópskych (ako aj európskych) častiach sveta pred vznikom kapitalizmu. Naopak, boli to tieto mimoeurópske inovácie, ktoré

dopomohli k tomu, že kapitalizmus vznikol v Európe. Voči politickému marxizmu sa ďalej vymedzujú pripúšťaním významu komercializácie. Prehlbovanie finančných trhov a závislosť od medzinárodných pôžičiek zo strany aj najmocnejších štátov pred 16. storočím napomohli k následnému vzniku kapitalizmu, ktorý bol s týmito trhmi silno prepojený, rovnako ako napomohli k vzniku vládnucej buržoáznej vrstvy. Takisto bol dôležitý rozmach vojenských operácií, ktorý si vyžadoval budovanie prístavov, výrobu lodí, zbraní, ťažby dreva atď., čo znamenalo nevyhnutnosť námezdnjej pracovnej sily, teda základného prvku kapitalizmu. Už pred rokom 1550 pracovalo 16 000 zamestnancov v benátskom Arsenale.

Prístup nerovného a kombinovaného rozvoja vychádza z dvoch zdrojov. Jeho pôvodcom je Trocký, avšak pre Anievasa a Nisancioglua umožňuje tento prístup doplniť marxizmus o postkoloniálnu kritiku – Chakrabartyho provincializáciu Európy. Univerzálnu História (kapitalizmu) 1 dopĺňajú a ovplyvňujú partikulárne História 2. V tomto zmysle Chakrabarty nasleduje Marxa a jeho odmietnutie transhistorických kategórií v *Kapitáli*. Anievas s Nisanciogluom kritizujú postkoloniálnych autorov a autorky za to, že samotnú Európu vnímajú ako esenciálnu kategóriu a prekonávajú ich aplikáciou História 2, teda aplikáciou prístupu nerovného a kombinovaného rozvoja, priamo na Európu samotnú.

Nerovnosť v tom prístupe znamená odlišnosť medzi spoločnosťami. Táto odlišnosť sa kombinuje do rôznorodého vývoja produkujúceho stále ďalšie a ďalšie odlišnosti. Spoločnosti sa tak naddeterminujú vo svojej odlišnosti a pôsobia na seba ako „bič vonkajšej

nutnosti“ prispôbiť sa a – naopak – môžu využiť „privilégiu zaostalosti“ a preskočiť vďaka interakcii s vyspelejšou spoločnosťou fázy vývoja. „Z tejto perspektívy je sociálny rozvoj vnímaný ako nevyhnutne multilineárny, kauzálne polycentrický a ko-konštitutívny na základe jeho prepojenosti“ (s. 46). Cieľom knihy je ukázať, ako vznikol kapitalizmus z dovtedy existujúcich nerovností, ktoré sa skombinovali do jeho vzniku.

Prvým medzinárodným aktérom, ktorý mal zásadný vplyv na vznik kapitalizmu v západnej Európe, bolo impérium mongolských nomádov. V 13. storočí, keď Európa bola podľa autorov najzaostalejším regiónom vo svete, toto impérium spojilo východ so západom – Európu s Čínou. Kým pre Čínu a východnú Európu znamenali Mongoli ohrozenie, západnej Európe naopak umožnili rýchly vzostup. Čínsky admirál Čeng Che zastavil svoje námorné expedície v prvej polovici 15. storočia, aby sa Čína mohla plne venovať pozemnej mongolskej hrozbe, čím neskôr umožnil voľný prístup Portugalcom a Holanďanom k obchodu v Indickom oceáne. Naopak Čína začala obchodne strácať. Mongoli takisto umožnili rozšírenie navigačných technológií a pušného prachu z východu na západ. Z teoretického hľadiska je pre autorov dôležité, že tento prínos pre západnú Európu bol daný aktivitou Mongolov a pokrok teda nepramenil znútra samotného Západu. Mongoli takisto podporovali voľný obchod, čo rozšírilo pre Európanov exportné trhy a zvýšilo del'bu práce v Európe. Viedlo to k rozmachu textilného priemyslu v Holandsku (a neskoršiemu posunu ku kapitalizmu), posunu ku komerčnému poľnohospodárstvu v Anglicku kvôli predaju vlny, ako aj vzostupu eu-

rópskych obchodných centier – Benátok a Janova. Ďalším dôsledkom bol vznik predstavy, že svet je jeden celok, čo motivovalo k dlhším námorným plavbám, napríklad k Mysu dobrej nádeje a nepriamo k objaveniu Ameriky. A napokon mongolský kolaps znamenal, že Európania po Mongoloch prevzali obchodné cesty a nemuseli vymýšľať nové obchodné systémy.

Neplánovaným dopadom rozmachu mongolského impéria bol plŕucny mor „čierna smrť“, ktorý v Európe v polovici 14. storočia spôsobil smrť obrovského množstva ľudí. Mor Európu zasiahol v období feudálnej krízy, takže zoslabené obyvateľstvo nebolo schopné chorobe vzdorovať. Pokles počtu obyvateľov viedol k zlepšeniu postavenia roľníkov. Reakciou boli boje medzi šľachticmi, orientácia na zámorské komerčné aktivity a intenzifikácia vykorisťovania. To zas viedlo k roľníckym povstaniam. V tomto kontexte si roľníci volili trh pred nevoľníctvom. Tu sa autori opäť odlišujú od politických marxistov, ktorí predpokladajú vnučovanie trhovej závislosti roľníkom. Neplánovaným dôsledkom však bola závislosť od trhu, ktorá viedla k vzniku kapitalizmu. Bohatší roľníci obsadzovali uvoľnené pozemky a začínali produkovať pre trh, a nielen pre svoju spotrebu. Oslabením pozície šľachty sa roľnícka spoločnosť začala vyvíjať podľa jej vnútorných zákonov. Postupne sa z bohatých roľníkov stali kapitalisti, ktorí začali prenajímať pôdu vrstve námezdných roľníkov, čo napokon viedlo k vzniku konkurencie a tá k rastu produktivity. Nízka cena pôdy takisto viedla k zníženiu cien poľnohospodárskych produktov, čo viedlo k nižším ziskom šľachty a nutnosti zvyšovať produktivitu tak, aby nebolo potrebné toľko pracovnej sily. Dôsledkom bol

vznik priemyslu náročného na kapitál – námorného priemyslu a produkcie zbraní, takisto aj textilného priemyslu v Holandsku, Anglicku, južnom Nemecku a častiach Talianska. Ich národné trhy však boli primálne, preto došlo k expanzii do baltských štátov, z ktorých sa stala prvá periféria západnej Európy. Dôsledkom „čiernej smrti“ bola aj snaha integrovať ovládané teritórium, čo viedlo k zvýšeniu konkurencie na takto integrovaných trhoch a k stimulácii komercializácie.

Pred vzostupom Osmanskej ríše bola Európa periférnou súčasťou svetového obchodu. Napríklad obchod s korením prebiehal v rámci Indického oceána a európske trhy získavali iba zvyšky nespotrebované na Strednom východe. Osmanská ríša umožnila bezpečný obchod medzi Európou a Áziou a postupne začali Francúzsko, Anglicko a Holandsko závisieť od surovín z Osmanskej ríše. Takisto cez túto ríšu dochádzalo k prenosu technológií najmä v manufaktúrnej výrobe; príkladom bol vznik hydraulického mlyna, ktorý viedol k vzniku prvej plne mechanizovanej továrne.

Napriek týmto obchodným pozitívam bola Osmanská ríša najmä bezpečnostnou hrozbou, keďže v danej dobe bola najsilnejšou krajinou sveta. V Európe viedla k vzniku Svätej ligy v roku 1571. Turci však využívali rozdrobenosť Európanov a vytvárali aliancie s Francúzmi, Angličanmi a protestantmi v Holandsku a Nemecku proti ich hlavnému nepriateľovi – Habsburgovcom. Napríklad francúzskemu kráľovi pomohli Turci dobyť Nice v roku 1543. V Uhorsku vojensky podporili vzburu protestantov. Dôsledkom bolo oslabenie Habsburgovcov, ktorým sa nepodarilo ustanoviť celoeurópske impérium. Fran-

cúzsko, Holandsko a Anglicko tak ťažili zo svojho privilégia zaostalosti oproti silnejším Habsburgovcom.

V praxi to znamenalo orientáciu na atlantický priestor a nerušené budovanie štátu v Anglicku. Turci narušili monopol Janova a Benátok v Stredozemnom a Čiernom mori a prinútili ich hľadať alternatívne cesty do Indie a na Ďaleký východ. Dôsledkom bolo „objavenie“ Ameriky Krištofom Kolumbom. Vzhľadom na kapituláciu pred Osmanskou ríšou mali Holanďania, Francúzi a Briti privilegovaný prístup k tureckým obchodným cestám oproti Habsburgovcom, čo zvýšilo ich zisky. Turecká politika viedla k dominancii komerčných záujmov v anglickom a holandskom štáte v 17. a 18. storočí a k vzniku námorských obchodných spoločností.

Suroviny a základné plodiny z Osmankej ríše zas umožnili vznik manufaktúr v severozápadnej Európe. Dôsledkom bol nárast obyvateľstva, tlak na pôdu, nárast nájmov, pokles miezd na vidieku, čo celkovo vytvorilo predpoklady na vidiecke vzbury a primitívnu akumuláciu ako základ vzniku kapitalizmu. Izolované Anglicko nemuselo vydávať toľko zdrojov na zbrojenie a nepotrebovalo vytvoriť byrokratický štát absolutistického typu, vyberajúci daň, ako vo Francúzsku a Španielsku. Dôsledkom bolo menej možností na zaistovanie ziskov neekonomickým spôsobom, čo viedlo k využívaniu ekonomických – trhových – možností. Zároveň štát nebol schopný ochrániť roľníkov pred ohradzovaním územia šľachtou. A napokon vládnuca vrstva bola vďaka izolácii neobvykle homogénna. Roľnícke vzbury sa tak stretli so zjednotenou triedou, ktorá zbavila roľníkov ich pôdy, čím ich prinú-

tila pôdu si najímať, a tak si vzájomne konkurovať. To napokon viedlo ku kapitalizmu, ako na to poukázal Brenner. Pointou autorov je, že k izolácii prispela Osmanská ríša a že teda vznik kapitalizmu nie je možné vysvetliť bez tejto geopolitickej skutočnosti. Išlo o dôsledok nerovného a kombinovaného vývoja.

Základom brennerovského prístupu je znižovanie významu „objavu“ Ameriky pre vznik kapitalizmu. Anievas a Nisancioglu majú spolu s Marxom, Weberom či Smithom opačný názor. Pre nich bol tento objav „rozhodujúcim momentom pri formovaní moderných európskych spoločností“ (s. 121). V prípade Španielska síce prísun zlata a striebra umožnil financovanie vojen – v 16. storočí americké bohatstvo predstavovalo až 25 % habsburských príjmov, avšak dôsledkom bolo oslabenie manufaktúr a deindustrializácia kastílskej ekonomiky. Upadajúci textilný priemysel nahradil holandský, ktorý prenikol na španielsky trh. Španielske výdaje tak postupne boli financované janovskými bankármi, ktorí sa následne preorientovali na holandský kapitál. Počiatková výhoda Španielska sa tak zmenila na jeho nevýhodu a presne naopak to bolo s Holandskom i Anglickom, ktoré svoju slabšiu pozíciu dokázali využiť a premenili americké bohatstvo na produktívne investície. Toto bohatstvo umožnilo aj zásadné zvýšenie objemu obchodu s Áziou a to následne rozvoj trhov v Európe, Amerike a Afrike. Kľúčovým prvkom bolo aj násilie Holanďanov v Ázii voči miestnym, ktorí nepracovali za mzdu, ale umožnili reprodukciu námezdnjej práce v Európe (s. 221).

Pre Smitha americké bohatstvo umožnilo deľbu práce v Európe a technologický rozvoj a takisto trh pre nadbytočnú produkciu. Vo svo-

jej podstate umožnilo „objavenie“ Ameriky začať nakupovať lacno prírodné zdroje z Ameriky a predávať draho priemyselné výrobky v Afrike, odkiaľ Európania exportovali otrokov do Ameriky. Akumulované bohatstvo bolo následne reinvestované, čím sa financoval technologický rozvoj. Z neho vznikla priemyselna revolúcia (s. 147). Práve tu je zrejмый medzispoločenský či medzinárodný proces, ktorý prekonáva internalizmus politického marxizmu (s. 148).

Obchod s Amerikou umožnil Británii prekonať prvú krízu kapitalizmu a prechod z jednoduchej na rozšírenú reprodukciu kapitálu. Reinvestovanie ziskov do výroby malo za následok jej rozširovanie, a to následne nadprodukcii, ktorú bolo treba niekde predať. Zároveň so zvyšovaním produktivity dochádzalo k prepúšťaniu nepotrebných pracovnej sily. Sektory viazané na atlantický priestor umožnili, aby bola táto prebytočná sila zamestnaná pri budovaní lodí a prístavov a neskôr v cukrovarníctvom a textilnom priemysle. Táto pracovná sila bola tiež masovo vyvázaná do Nového sveta, kde zakladala ďalšie a ďalšie kolónie. Štát bol nápomocný prijímaním zákonov, ktoré umožňovali legálne presídlenie tulákov, žobrákov a kriminálnikov. Bez Ameriky by sa zrejme anglický kapitalizmus pridusil vlastnou produktivitou.

Možnosť utiecť však v Amerike čoskoro viedla k nedostatku pracovnej sily spojenej s masívnym úhynom pôvodných obyvateľov. Tých nahradili otroci z Afriky. Ich získanie však nebolo vonkoncom také jednoduché, keďže Afričania boli schopní porážať Európanov, ktorým sa ešte v 18. storočí nedarilo podmaňovať si africké územia. (Podobne to bolo v Ázii pre Portugalcov a Holanďanov v 16., 17.

až 18. storočí, s. 228.) Otrokov však kupovali vďaka normálnosti tejto inštitúcie v Afrike, kde za bohatstvo bolo považované vlastníctvo ľudí, rovnako ako v Európe ním bolo vlastníctvo pôdy. Akumuláciou a predajom otrokov sa vládnuca africká vrstva reprodukovala. Vojny sa nevedli o pôdu, ale o ľudí. Miestni vládcovia boli postupne nútení predávať Európanom stále viac otrokov, aby od nich získali zbrane, potrebné na vedenie vojen, vďaka ktorým získavali bohatstvo, teda ďalších otrokov. V polovici 18. storočia však postupne dochádzalo k demografickému vyčerpaniu Afriky a napokon k podriadeniu sa európskej nadvláde a kolonializmu.

Otroci pracovali na amerických plantážach, ktoré tak spojili tri základné prvky kapitalizmu – anglický kapitál, americkú pôdu a africkú pracovnú silu do hybridných „kombinovaných“ semikapitalistických entít. Hoci otroci nepracovali za mzdu a na svoje prežitie využívali drobné naturálne hospodárstvo, mali omnoho bližšie k anglickým námezdným pracovníkom, ako k roľníkom vo feudálnej Európe spôsobom, akým boli disciplinovaní priamo na farme, a tým, ako podliehali trhovým imperatívom. Americké plantáže zavádzali moderné techniky nielen farmárčenia, ale aj účtovníctva či prepravy a boli responzívne voči trhovým signálom medzinárodnej ponuky a dopytu. Otroci pracovali najmä pre dosiahnutie zisku a v prípade nedostatku príležitostí boli predávaní ako každá iná komodita podliehajúca trhu. Komercializácia, mechanizácia a industrializácia prinášali intenzifikáciu vykorisťovania otrokov a plantáže vo všeobecnosti vykazovali všetky znaky, ktoré by sa dali očakávať od kapitalistickej firmy. Dokazujú to

aj rýchlo konvergujúce priemerné úrovne zisku a štandardizované metódy produkcie tak, ako to funguje na úplne kapitalistickom trhu (s. 161). Vo všeobecnosti teda platilo, že hoci kapitalizmus nedokáže prežiť bez námezdnjej práce, neslobodná pracovná sila ho môže významne podporovať.

Obchod s Amerikou a produkcia na tomto kontinente boli kľúčové pre úspešné rozvinutie kapitalizmu v 17. a 18. storočí a prekonanie tendencie zisku klesať. Na toto pritom poukázal už Marx v *Kapitáli*. Ako už bolo zmienené, kolónie absorbovali nadbytočné obyvateľstvo z Anglicka a efektívne otrokárske plantáže zaistili vyššiu produktivitu práce prostredníctvom otroctva. Ziskovosť bola vyššia v kolóniách než v Anglicku. V roku 1770 podľa odhadov zisky z otrokov znamenali 0,5 % národného príjmu, takmer 8 % všetkých investícií a 39 % komerčných a priemyselných investícií (s. 164). Koncom 18. storočia príjem z amerických kolónií sa rovnal približne 50 % hrubých britských investícií, ktoré znamenali významný input pre britský priemysel. Dôsledkom bol pokles úrokových mier, ktorý zas umožnil rozmach priemyslu a pokles britského verejného dlhu. Import tabaku, cukru, kávy a ďalších produktov umožnil ich opätovný export do zvyšku Európy a takisto zaistil výrazné zníženie ceny práce vďaka veľmi lacným kalóriám pre zamestnancov. Lacná bavlna zas umožnila okrem rastu zamestnanosti (75 % ľudí zamestnaných v priemysle v roku 1840) celkový rozmach priemyslu a jeho konkurencieschopnosť voči indickému textilnému priemyslu a export napodobenín indických tovarov do západnej Afriky a oblečenia pre otrokov v Amerike. V roku 1772 Amerika spotrebovala 37 % anglické-

ho vývozu. Všetky kolónie importovali v roku 1700 14 %, v roku 1773 55 % a v roku 1855 71 % britského exportu. Medzi rokmi 1750 – 1800 britský obchod s kolóniami dosahoval približne 15 % národného príjmu. Od roku 1650 teda dopyt po britskom priemyselnom exporte v severnej Amerike zachraňoval britskú ekonomiku v čase, keď sa obchod v rámci Európy oslaboval. Mnohé firmy, napríklad Barclays či Lloyds, zbohatli práve na investíciách do plantáží. Celkovo teda platí, že kolonializmus bol základným elementom pre rozmach kapitalizmu, a nie iba akýmsi doplnkom (s. 168).

Tu autori zdôrazňujú proti politickému marxizmu (s čiastočnou výnimkou R. Brennera), že obchodníci sa nevenovali len obchodu (kupovať lacno a predávať drah), ale svojím pôsobením menili procesy výroby a výrobné vzťahy na kapitalistické. Obchodníci boli agentmi v tranzícii ku kapitalizmu a stávali sa priemyselníkmi, ako na to poukázal už Marx.

Obchodníci, ktorí zbohatli na obchode s kolóniami, podporovali Olivera Cromwella počas „Slávnej revolúcie“. Jej dôsledkom bol definitívny posun ku kapitalizmu. Práve toto je hlavný argument týkajúci sa troch revolúcií alebo skôr revolučných období v Holandsku (1566 – 1648), Anglicku (občianska vojna 1640 – 1651 a Slávna revolúcia 1688 – 1689) a Francúzsku (1789 – 1815). Samotné revolúcie neboli buržoázne, teda prokapitalistické vo svojich intenciách. Podstatné však je, že ich dosahy viedli ku kapitalizmu. Buržoázne sily boli na pro- aj antirevolučných stranách. Reformy, ktoré nasledovali po revolučných rokoch, v prípade Anglicka a Holandska konsolidovali dávnejšie začaté procesy premeny feudalizmu na kapitalizmus, v prípade Fran-

cúzska došlo k zásadnejšej premene na kapitalistický spôsob výroby.

Inovativnosť knihy *How the West Came to Rule. The Geopolitical Origins of Capitalism* spočíva v argumente, že všetky revolúcie boli dôsledkom aj medzinárodnej politiky v Európe. V prípade Holandska išlo o habsburskú politiku voči Francúzsku, Anglicku a Osmanskej ríši, ktoré mali vplyv na vzťah búriacej sa holandskej šľachty k Habsburgovcom, na Anglicko mali vplyv protesty po celej Európe, v prípade Francúzska ovplyvnili vznik revolúcie okrem drahých zámorských vojen aj predchádzajúce revolúcie a konkurenčné pôsobenie kapitalizmu z Anglicka a Holandska.

V poslednej kapitole autori zdôrazňujú kľúčový prvok, ktorý znamenal pre Európanov zásadnú počiatočnú výhodu. Boli jednoducho lepší vo výrobe zbraní, ich používaní, námorných technológiách boja a budovaniach opevnení. Ich bojaskopnosť bola dôsledkom zmieňovaného komplexného vývoja, ktorého základom bola súťaž medzi šľachticmi v Európe. Práve táto súťaž (o prežitie) nútila šľachtu neustále investovať do vývoja a výroby nových zbraní a zdokonaľovania techník boja (s. 260). Toto platilo aj o Osmanskej ríši, rozdiel bol v tom, že osmanský agro-vojenský komplex viedol k teritoriálnej expanzii, zatiaľ čo ten európsky k zámorskej expanzii, poháňanej obchodnými záujmami, ktoré boli svojimi peniazmi (a pôžičkami) schopné ovplyvňovať politické rozhodovanie. Spojenie obchodu s vojnou tak bolo základom európskej sily a prejavilo sa vo vzniku a pôsobení východoindických spoločností.

Hlavným zlomom potom bolo postupné získanie prevahy v Indii, ktorá umožnila ná-

slednú dominanciu Británie nad celým svetom. Tu sa snúbil úpadok systému fungovania Mughalského impéria a postupné prenikanie obchodno-vojenského pôsobenia Britov (a Holanďanov) do Indie. Holanďania ani Angličania pritom neboli lepší obchodníci, ale boli lepší vo využívaní násilia alebo jeho hrozby na dosiahnutie obchodných cieľov. Britská industrializácia vo veľkej miere závisela od indickej deindustrializácie a nie je preto náhoda, že kolonizácia Indie predchádzala britskú industrializáciu zhruba o 20 rokov (s. 262). Dôležité pre následnú dominanciu vo svete bolo aj zapojenie Indov do britskej armády, napríklad pri dobývaní Číny po tzv. boxerskom povstaní Sikhovia riadili v Pekingu aj dopravu (s. 263).

Za symbolický moment začiatku preberania vedúcej roly vo svete Západom považujú autori dobytie Bengálska v roku 1757 a podpísanie Parížskej dohody v roku 1763. Počas týchto rokov ázijské impériá padli do rúk Britov (a teda svetového kapitalizmu) a zároveň bol porazený francúzsky absolutizmus v sedemročnej vojne, zaisťujúci Británii vládu nad veľkou časťou Ameriky, Afriky a Ázie. Kľúčovou bola porážka Francúzov v roku 1759. Dominancia Západu trvá dodnes.

Anievasova a Nisanciogluova kniha bola kritizovaná z rôznych pozícií a boli jej venované špeciálne čísla až dvoch časopisov. Jednou z výčítiek bol eurocentrismus recenzovanej knihy. Táto kritika mala rôzne formy, tu by som zdôraznil kritiku rozvojových štádií. Autori samotní citujú Chakrabartyho a jeho snahu o provincializáciu Európy a dokonca aj jeho postkoloniálnu kritiku konceptu nerovného rozvoja, ktorý – povedané Chakrabartyho slovami – prinajmenej podčiarkuje určitú štruk-

turálnu jednotu historických procesov, a tak sa niektoré spoločenské elementy stávajú anachronickými, a nie iba odlišnými (s. 34). Reakcii sa zdá dialektická interakcia rôznorodých spoločností, ktorá nevedie k unilineárnemu vývoju, ale k ďalšej rôznorodosti. Neexistuje potom model, s ktorým sú ostatné spoločnosti porovnávané, ale len multiplicita foriem a trajektórií, preto z pojmu rozvoj automaticky nevyplýva žiaden etnocentrizmus. Autori kritizujú používanie termínov ako „zaostalý“, „moderný“ či „vyspelý“ (s. 55), avšak definujú ich ako „*asymetrické vzťahy a nevyrovnanosti moci [...] medzi spoločnosťami a v ich vnútri vo formách, prostredníctvom ktorých sa vládnuce triedy reprodukovujú*“. Príkladom sú Habsburgovci a Osmanská ríša, ktorých mód reprodukcie bol silnejší a stabilnejší než mód reprodukcie vládnucich elít v Anglicku a Holandsku v 16. storočí. V tomto zmysle teda vyspelý či rozvinutejší znamená mocnejší, pričom moc vyplýva z celkovej konfigurácie spoločnosti umožňujúcej túto moc.

Takéto chápanie rozvoja znemožňuje konkrétne etnocentrizmus, ale vytvára analyticky partikulárne etnocentrizmy pre každú miniperiódou. Stupňovitosť rozvoja je potom v týchto periódach prítomná, ale mení sa v závislosti od moci najsilnejšieho aktéra, ktorý je vždy vďaka tzv. výhode zaostalosti a biču vonkajšej nutnosti prekonaný svojimi odporcami. Rozvoj alebo vyspelosť sa tak stáva mocou. Otázka je, či chceme takto definovať rozvoj, či nie je lepšie miesto pojmu vyspelý používať pojem najmocnejší. Tu sa však už ne bavíme o etnocentrizme (a vôbec nie o eurocentrisme), ale o tom, aký termín použiť na konceptualizáciu toho, že nejaká spoločnosť je celkovo vo svo-

jej totalite mocnejšia. Práve tá totalita zvädza k použitiu termínov rozvoj či vyspelosť a práve tejto totality by sme sa mali obávať, pretože by potom normatívne mohla viesť k stotožneniu dobrej spoločnosti s mocnou spoločnosťou.

S dôležitou kritikou recenzovanej publikácie prichádzajú Tim Di Muzi z Wollongongskej univerzity a Matt Dow z Univerzity v Yorku. Hoci súhlasia s geopolitickou perspektívou na vznik kapitalizmu a vzostup Západu, dôležitosť prikladajú aj vzniku peňazí založených na dlhu, spojených so vznikom Anglickej banky, ktoré umožnili zásadné navýšenie množstva peňazí v obehu, a tým rozbehnutie hospodárskeho rastu a takisto financovanie vojen potrebných na prísun nutných zdrojov. Ďalším dôležitým prvkom bola kapitalizácia štátu, teda prepojenie kapitálu so štátom, ktoré umožnilo obrovské investície nevyhnutné na rozbehnutie fungovania kapitalizmu. Tieto sa týkali vojenských, najmä námorných príprav a boli založené na národnom dlhu. Bez tejto kombinácie by kapitalizmus nevznikol. Posledným chýbajúcim prvkom je význam uhlia, ktoré prekonalo energetickú krízu v Anglicku 17. storočia. Obrovské množstvo energie umožnilo, aby sa zmeny vo vlastníctve pretavili do zmeny systému spojeného s nárastom priemyselných kapacít.

Napriek týmto relevantným kritikám je recenzovaná kniha dôležitým príspevkom do marxistickej diskusie o pôvode kapitalizmu a nadvlády Západu. Množstvo ocenení, ktoré získala, je skutočne zaslužené.

Tomáš Profant

KERECMAN, P.: **Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli.** Bratislava : Slovenská advokátska komora, 2017, 461 s. ISBN 978-80-971218-8-4

Advokát Peter Kerecman vykonáva od roku 2000 advokátsku prax v Košiciach. Pôsobí taktiež ako externý súdny poradca Ústavného súdu Slovenskej republiky a predseda Komisie pre dejiny advokácie Slovenskej advokátskej komory. V minulosti bol členom predsedníctva Slovenskej advokátskej komory a člen skúšobnej komisie pre advokátske skúšky. Je autorom niekoľkých monografií. Popri témach ako *Eutanázia, asistovaná samovražda – právne aspekty* (1999), *Novinári a sloboda tlače v rozsudkoch Európskeho súdu pre ľudské práva* (2003), *Sloboda prejavu novinára a ochrana pred jej zneužitím* (2009) a komentároch k zákonom a judikatúram sa Peter Kerecman vo svojich prácach venuje aj dejinám advokácie a významným advokátom slovenských dejín. Monografia *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli* nie je jeho prvým textom z oblasti dejín advokácie. Spracovaním tejto problematiky nadväzuje na svoje práce *Kapitoly z dejín advokácie na Slovensku* (2005), *História advokácie na Slovensku* (2011), *Advokát Janko Jesenský, spisovateľ a legionár* (2014), *Anton Blaha – Pocta advokátovi* (2014) či *Advokát Ivan Horváth a advokáti v jeho diele* (2014).

Generácia prokomunisticky orientovaných vysokoškolákov študujúcich v Prahe prevažne právo a filozofiu združená okolo časopisu *DAV* sa stala predmetom výskumu nejedného literárneho vedca, historika či filozofa. Väčšina monografií, zborníkov a vedeckých štúdií bola

však publikovaná pred rokom 1989 a venovala sa problematike *DAVU* a davistov v historickom kontexte vzniku časopisu, v ideovo-politických súvislostiach formovania marxistickej filozofie na Slovensku, taktiež analyzovala ich publicistickú a literárnu tvorbu, prípadne boli publikované biografie jednotlivých davistov. K najznámejším prácam patria predovšetkým publikácie Štefana Druga, Viliama Plevzu a Zdenky Holotíkovej. Publikácia Petra Kerecmana sprostredkúva nové informácie a zaoberá sa doteraz málo známou a skúmanou oblasťou pôsobenia troch významných davistov, a preto možno povedať, že v spoločenskovednom diskurze po roku 1989 je novátorským počínom.¹

Text monografie je písaný chronologicky, podľa časovej následnosti diania skúmaných udalostí. Autor ho rozdelil do niekoľkých statí, v ktorých priblížil predovšetkým troch

¹ Publikácie zachytávajúce myslenie a pôsobenie davistov komplexne po roku 1989 absentujú. Výnimkou sú biografie, ktoré sa tešia mimoriadnej popularite, predovšetkým o Gustávovi Husákovi (pozri napríklad: LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Gustáv Husák – moc politiky, politik moci.* Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2013; MACHÁČEK, Michal. *Gustáv Husák.* Praha : Vyšehrad, 2017; ČERNÁK, Tomáš. *Husák – Mladé roky Gustáva Husáka 1913 – 1939.* Bratislava : Marenčin PT, 2015; ČERNÁK, Tomáš – MOCKO, Martin. *Husák v odboji a SNP 1938 – 1944.* Bratislava : Marenčin PT, 2017; ČERNÁK, Tomáš – SYRNÝ, Marek. *Husák – vrcholy a pády 1945 – 1951.* Bratislava : Marenčin PT, 2018), o Vladimírovi Clementisovi (pozri napríklad: Peter Juza (ed.): *Vlastenec a Európan Vladimír Clementis.* Zborník príspevkov zo spomienkovej konferencie 20. 9. 2012. Bratislava : Inštitút ASA, 2012) a Ladislavovi Novomeskom (pozri napríklad: PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.). *Laco Novomeský kultúrny politik, politik v kultúre.* Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2006; PERNÝ, Lukáš. *Kultúrna revolúcia Laca Novomeského: Ladislav Novomeský o kultúre, umení a politike.* Bratislava : Spoločnosť Laca Novomeského, 2017.)

popredných davistov, ktorých spájala spoločná profesia: Vladimíra Clementisa, ktorý sa stal advokátom ako prvý a pôsobil v advokácii štrnásť rokov, Daniela Okáliho, ktorý bol advokátom devätnásť rokov, a Jána Poničana, ktorý ako posledný z trojice zložil advokátske skúšky a zároveň v tejto oblasti pôsobil najdlhšie – dvadsaťjeden rokov.

Aj napriek autorovmu avízu, že sa v knihe bude venovať predovšetkým advokátskemu pôsobeniu davistov, ktorému bola doteraz venovaná minimálna pozornosť, pomerne rozsiahla časť práce reflektuje ich detské a študentské roky, vysokoškolské štúdium, kultúrnu a spolkovú činnosť pred vznikom *DAV-u*, založenie *DAV-u* a jeho jednotlivé obdobia (I. 1924 – 1929, II. 1931 – 1933, III. 1934 – 1937). Ešte pred úvodom autora monografia ponúka vstupné slovo predsedu Slovenskej advokátskej komory Lubomíra Hreďoviča, texty Ivana Okáliho *Zopár poznámok o advokátoch – davistoch, socializme a demokracii*, Karola Csibu *Literatúra v politike, politika v literatúre* a Antona Blahu *Patrili k nám*. V závere autor svoj text doplnil o výber z textov Vladimíra Clementisa, Jána Poničana a Daniela Okáliho. Čítanie publikácie spestruje množstvo priložených dobových fotografií a archívnych dokumentov, ktoré nie sú umiestnené ako prílohy na konci publikácie, ale priebežne v častiach, ktorých sa týkajú, čím bezprostredne dokresľujú dobový kontext. Autor vo svojej práci predstavuje aj ďalšie osobnosti slovenskej advokácie. Okrem právnikov z rodiny Daniela Okáliho, advokátov, u ktorých vykonávali davisti koncipientsku prax, či koncipientov, ktorí vykonávali prax u davistov, venoval pozornosť aj

advokátovi Ľudovítovi Obtulovičovi a Gustávovi Husákovi.

Čo sa týka použitej literatúry, autor pri spracovaní publikácie neopomenul tie najznámejšie a najviac citované diela publikované k téme *DAV* a davisti v prednovembrovom období.² Avšak veľký kus práce odviezol štúdiom archívnych prameňov, predovšetkým súdnych spisov, matrík koncipientov, matrík advokátov, ako aj spomienok, ktoré sú podľa autora možno cennejším zdrojom informácií o ideáloch, o vnímaní vlastného povolania davistov ako svedectvom o faktoch. Slovanmi autora – kniha je „*mozaikou spomienok dopĺňaných aj z iných zdrojov*“.³ Toto skromné konštatovanie je potrebné doplniť, pretože tými ďalšími zdrojmi sú archívne dokumenty z fondov štátnych archívov v Košiciach, Bratislave, Prešove, Levoči, Banskej Bystrici, Trnave, fondov Slovenského národného archívu, Národného archívu v Prahe, Archívu Univerzity Komenského, Archívu Univerzity Karlovej, Archívu Ústavu pamäti národa, Archívu bezpečnostných složek v Prahe atď. V neposlednom

² Autor najviac citoval nasledujúce práce: *DAV*. Spomienky a štúdie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965; DRUG, Štefan. Dav a davisti. Bratislava: Obzor, 1965; DRUG, Štefan. Červená sedmička nastupuje. O davistoch netradične. Bratislava: Smena, 1984; HOLOTÍKOVÁ, Zdenka – PLEVZA, Viliam. Vladimír Clementis. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968; CLEMENTIS, Vladimír. Odkazy z Londýna. Bratislava: Obroda, 1947; CLEMENTIS, Vladimír – CLEMENTISOVÁ, Lída. Listy z väzenia. Bratislava: Tatran, 1968; CLEMENTIS, Vladimír. Nedokončená kronika. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964; OKÁLI, Daniel. Literárna teória a kritika davistov. Bratislava: Pravda, 1976; PLEVZA, Viliam. Davisti v revolučnom hnutí. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965.

³ KEREČMAN, Peter. *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli*. Bratislava: Slovenská advokátska komora, 2017, s. 26.

rade dôležitým zdrojom z hľadiska použitých prameňov je autobiografický rukopis Daniela Okáliho *Z môjho života*, citácie ktorého sú bohato zastúpené v jednotlivých statiach a ktorý autorovi poskytla rodina Daniela Okáliho. Z poďakovania autora je zrejmé, že Okáliho rodina prispela do publikácie aj poskytnutím rodokmeňa rodiny, fotografiami, ako aj rozhovormi či spomienkami.

Keďže v kapitolách (aj keď názov „kapitola“ nie je v publikácii používaný) zaoberajúcich sa detstvom, štúdiom davistov, vznikom *DAV-u* a jednotlivými obdobiami, v ktorých *DAV* vychádzal, sú prezentované už známe skutočnosti (s výnimkou informácií z Okáliho rukopisu), nebudeme sa im podrobnejšie venovať. Najrozsiahljšia časť práce sa zaoberá osnovníckou (koncipientskou) a advokátskou činnosťou davistov od ich začiatkov v tejto profesii až po ukončenie advokátskej činnosti. V stati *Osnovnícke časy davistov* autor reflektuje priebeh ich koncipientskej praxe a predstavuje aj advokátov, u ktorých túto prax vykonávali. V nasledujúcej stati *Advokátska činnosť davistov*, v časti venovanej advokátskej činnosti Vladimíra Clementisa, hovorí autor predovšetkým o jeho obhajobe Štefana Majora v známom košútskom procese, zastupovaní Jána Poničana, Evgena Klingera, Ľudovíta Bazovského či Gejzu Vámoša. Z tohto obdobia Clementisovho pôsobenia Peter Kerecman priblížil aj jeho zoznámenie sa s manželkou Ľudmilou a jeho aktívnu politickú činnosť poslancu Národného zhromaždenia a parlamentné vystúpenia týkajúce sa najmä právnických tém, ale aj jeho publicistickú činnosť dotýkajúcu sa práva.

U Jána Poničana uvádza najmä jeho spomienky na advokátsku prax a charakterizuje jeho literárnu tvorbu, ktorá počas nej vznikala. Predstavuje ho ako autora básnickej zbierky *Angara*, románu *Stroje sa pohli* a divadelnej hry *Iskry bez ohňa*. Daniela Okáliho ako advokáta prezentuje čitateľom prostredníctvom jeho spomienok na ťažké profesijné začiatky v Skalici, zaznamenané v rukopise s názvom *Z môjho života*, ako aj zo spomienok Ivana Okáliho. Podrobne taktiež priblížil zastupovanie jeho klientov pred Okresným súdom v Skalici a v závere sa venoval aj Okáliho koncipientovi Dr. Vladimírovi Trslínovi a ďalším právnikom v ich rodine (Dr. Emma Okályiová, rod. Marková, Dr. Viktor Okályi, ml., Dr. Gejza Okályi, Dr. Gejza Okáli ml). Ako vidieť, aj tie časti publikácie, ktoré približujú advokátsku činnosť davistov, sú doplnené o ich osobný život či publikačnú činnosť „do tej miery, ktorá je nevyhnutá pre vysvetlenie ich pôsobenia ako advokátov alebo ktorá rámčuje alebo vytvára križovatky ich života“.⁴

V ďalších statiach autor pokračuje chronologicky a venuje sa pôsobeniu davistov počas druhej svetovej vojny a ich aktivitám až do ukončenia advokátskeho pôsobenia a nástupu do vysokých štátnych funkcií. Autor sa nevyhol ani téme zatknutia davistov, opisuje nielen odsúdenie Vladimíra Clementisa v procese s tzv. protištátnym sprisahaneckým centrom Rudolfa Slánskeho, odsúdenie Gustáva Husáka a Daniela Okáliho v procese s buržoáznymi nacionalistami, ale aj zatknutie prvého odsúdeného advokáta, davistu Ľudovíta Obtuloviča. Pozornosť venuje aj výkonu ich trestov a rehabilitácii davistov. Zo spomienkového ru-

⁴ Tamže, s. 25.

kopisu Daniela Okáliho uvádza rozsiahle citácie, v ktorých sú odkazy na Okáliho zatknutie, vyšetrovanie a väznenie, vnášajúce do problematiky osobný rozmer. Autor nevynechal v tejto životnej etape davistov ani osobnosť Jána Poničana, ktorého zatýkanie síce obišlo, aj keď jeho meno v trestnej veci proti slovenským buržoáznym nacionalistom odznelo viackrát, a priblížil jeho pôsobenie vo funkcii štátneho notára.

V krátkej stati *Davisti a dnešná advokácia* sa autor pokúsil načrtnúť odkaz a prínos advokátskej činnosti davistov. Na strane 415 doslova uvádza: „*Aj ochrana slabých či chudobných bola a i dnes je úlohou advokátov. Postoj Davistov, zásadovosť a odvaha by mali byť vzorom aj dnešným advokátom.*“

Považujeme za dôležité zdôrazniť, že autor pri koncipovaní svojej publikácie neskĺzol do prezentovania ideovo-politických klišé, vyplývajúcich z konceptu totalitarizmu. Autor sa naopak vyhol čierno-bielemu videniu a subjektívnemu premietaniu svojich politických sympatií či antipatií do spôsobu spracovania a prezentovania skúmanej problematiky, čo sa odzrkadlilo v tom, že v texte celej knihy nie je prítomné hodnotenie či odsudzovanie, alebo na druhej strane glorifikovanie skúmaných osobností. Aj napriek tomu, že sa autor dotkol

aj takých kontroverzných tém, ako sú politické procesy 50. rokov minulého storočia, zameriaval sa výlučne len na opis relevantných skutočností bez emočného zafarbenia, prípadne ideovo-politického zjednodušovania. O ideovo-politickej orientácii davistov, ideáloch, za ktoré bojovali, ako aj o literárnej tvorbe, ktorá ich myslenie odzrkadľovala, toho vieme dosť a bolo toho napísané pomerne veľa. Avšak o praktickej realizácii ich ideálov v podobe advokátskej profesie sme až do vydania publikácie Petra Kerecmana *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli* mnoho nevedeli. Za prínos publikácie do súčasného spoločenskovedného výskumu považujeme okrem samotného výberu témy a prístupu k nej aj zverejnenie častí dosiaľ nepublikovaného rukopisu Daniela Okáliho *Z môjho života*. Čitateľ by možno od predkladanej recenzie očakával kritickejšiu reflexiu Kerecmanovej práce. Avšak z nášho pohľadu práca neobsahuje protirečivé závery, nepresnosti, vecné chyby, prípadne irelevantné zdroje informácií. Vedeckú monografiu Petra Kerecmana určite ocenia nielen odborníci z právnickej oblasti, ale aj historici, politológovia, sociológovia, sociálni a politickí filozofi.

Jana Sivičková

• INFORMÁCIE •

Vedecká konferencia pri príležitosti 25. výročia vzniku Slovenskej republiky

Cesta Slovenska k vzniku samostatného štátu v roku 1993 - informácia o konaní vedeckej konferencie

Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied a spoluorganizátori Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, Štátny pedagogický ústav, Múzeum Slovenského národného povstania, VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Katedra politológie a euroázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre organizovali pri príležitosti 25. výročia vzniku Slovenskej republiky v priestoroch Malého kongresového centra VEDY, vydavateľstva SAV, v dňoch 13. – 14. novembra 2018 vedeckú konferenciu na tému *Cesta Slovenska k vzniku samostatného štátu v roku 1993*. Vedecká konferencia je súčasťou projektu *Cesta slovenskej politiky k samostatnému štátu (1989 – 1993)*, na realizácii ktorého sa spolu s Ústavom politických vied SAV spolupodieľajú Sekcia vedy a techniky Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Štátny pedagogický ústav. Konferencia nadväzuje na výsledky dosiahnuté v knižnej publikácii *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989 I. a II. zväzok*.

Vedeckú konferenciu otvoril Miroslav Pekník z Ústavu politických vied SAV. Vo svojom príspevku s názvom *Počiatky slovenskej politiky po roku 1989* venoval pozornosť politickým pomerom na Slovensku po novembri 1989, priblížil predstavy vedúcich predstaviteľov tzv. nepolitickéj politiky o novom politickom systéme. Taktiež sa zamerával na vznik a formovaniu politických subjektov po roku 1989, prípravy na voľby v roku 1990, politické programy či štátotvorné vzťahy a národnostné menšiny v ponovembrovom období. Za Ústav politických vied SAV na konferencii vystúpili Jozef Lysý, Luboš Blaha, Peter Dinuš a Ferdinand Vrábel.

Jozef Lysý sa vo svojom príspevku *Vítazi a porazení, zamlčané premisy* zamýšľal nad príčinami problémov, ktoré v súčasnosti rozdeľujú a deformujú politické, spoločenské a ekonomické

prostredie Slovenska. Zdôraznil, že chýba sociálny kapitál, ktorý absentuje aj z toho dôvodu, že súčasné politické a iné elity nie sú schopné dosiahnuť konsenzus. Svoje stanoviská demonštroval na postojoch niekoľkých politikov a teoretikov.

Ľuboš Blaha sa v príspevku s názvom *Transformácia ľavice na Slovensku* zameral na po-novembrový vývoj slovenskej ľavice, pričom priblížil západoeurópske inšpirácie pre slovenskú demokratickú ľavicu, predovšetkým myslenie a pôsobenie Bruna Kreiskeho, lídra Socialistickej strany Rakúska, a Enrica Berlinguera z Talianskej komunistickej strany. Vo svojom vystúpení definoval dva prúdy ľavicového spektra poprevratového obdobia: umiernený (P. Weiss) a radikálny (V. Mináč).

Peter Dinuš v príspevku s názvom *Vývoj komunistického hnutia na Slovensku v rokoch 1989 – 1992* reflektoval vývoj komunistického hnutia po novembri 1989 na pozadí kreovania novej politickej strany – Komunistickej strany Slovenska. Ferdinand Vrábek vystúpil na konferencii s príspevkom *Dva smery v štátoprávnom myslení slovenskej politiky – samostatnosť a spoločný štát*.

Popri historických, politologických či filozofických témach bol veľkým sprestrením príspevkov riaditeľa Ekonomického ústavu SAV Juraja Sipka, ktorý priblížil ekonomický vývoj po roku 1989. Referujúci prezentoval rôzne aspekty ponovembrového ekonomického vývoja na Slovensku až po súčasnosť, komparoval ich so stavom v Českej republike. Auditórium ocenilo, že sa skúmanej problematike nevenoval len v historickom kontexte, ale že taktiež načrtol predikcie ekonomického vývoja do budúcnosti.

Michal Kaliňák zo Združenia miest a obcí Slovenska mimoriadne pútavo a zanietene otvoril na konferencii tému transformácie samosprávy na Slovensku po roku 1989 a taktiež definoval negatívne javy, ktoré sa postupne etablovali v samospráve a komunálnej politike. Štátoprávnu problematiku a právne aspekty politického vývoja po roku 1989 analyzoval vo svojom príspevku s názvom *Štátoprávna problematika v rámci politického vývoja po roku 1989* Jozef Beňa z Právnickej fakulty Univerzity Komenského. Svetozár Krno z Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre priblížil otázky stranického systému a vzniku plurality politických strán a hnutí. Milan Čáky z Fakulty sociálnych vied UCM v Trnave sa odhodlal na kontroverznú tému *Vladimír Mečiar a slovenská štátnosť*. Na konferencii odzneli aj príspevky reflektujúce slovensko-maďarské vzťahy (Jozef Schwarz, Miestny odbor Matice slovenskej Bratislava-Petržalka), problematiku židovskej menšiny a holokaustu (Pavol Mešťan, Múzeum židovskej kultúry), nové pohľady na Slovenské národné povstanie (Stanislav Mičev, Múzeum SNP), formovanie slovenskej diplomacie (Peter Juza, Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí SR).

O interdisciplinárnom charaktere vedeckej konferencie svedčí široký diapazón tematického zamerania jednotlivých príspevkov. Názorová a ideovo-politická rôznorodosť prítomných sa odzrkadlila v zaujímavých a podnetných diskusiách po jednotlivých konferenčných paneloch. Na záver v mene organizátorov ďakujeme všetkým prítomným za účasť.

Jana Sivičková

Čína a Iniciatíva pásma a cesty: Trh, štát a globálne výzvy - informácia o konaní vedeckej konferencie

V dňoch 15. a 16. novembra 2018 prebiehal na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 18. ročník vedeckej konferencie *Filozofia a sociálne vedy* ako plynulé pokračovanie podujatia, ktorého prvá časť sa uskutočnila v Prahe v dňoch 12. a 13. novembra. Spoluorganizátormi tohtoročnej konferencie s témou *Čína a Iniciatíva pásma a cesty: Trh, štát a globálne výzvy* boli Centrum globálnych štúdií Filozofického ústavu Akadémie vied ČR, Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied, Katedra filozofie a Katedra politológie a euroázij-ských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Na konferencii vystúpili predstavitelia vedeckých pracovísk nielen zo Slovenska, ale aj z Českej republiky. Jednotlivé vystúpenia boli zamerané na hospodársku politiku, zahraničnú politiku, ako aj na kultúru Číny.

Konferenciu otvorili Jarmila Jurová, dekanica Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Marek Hrubec, riaditeľ Centra globálnych štúdií, Filozofického ústavu Akadémie vied Českej republiky, a Richard Šťáhel, vedúci Katedry filozofie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

Ako prvá vystúpila Marina Čarnogurská, emeritná pracovníčka Ústavu orientalistiky Slovenskej akadémie vied, s plenárnou prednáškou na tému *Súčasná ČLR – nová silná „Ríša Stredú“*, ktorá ponúka „*zvýšku sveta svojsky originálnu kultúrnu a ekonomickú iniciatívu*“. Prednášajúca vo svojom prejave upriamila pozornosť na Mao Ce-tunga, ktorý z duchovného hľadiska nebol ovplyvnený zahraničnými vplyvmi, len čínskymi tradíciami a konfucianizmom. Zo Západu preberal iba technické a materiálne výdobytky. Čarnogurská sa taktiež venovala aktuálnym iniciatívam Číny, ako sú iniciatíva *Jedno pásmo, jedna cesta* či projekt *16 + 1*, v ktorom Čína apeluje na mierovú spoluprácu s krajinami strednej a východnej Európy. Po prednáške nasledovala diskusia, v ktorej sa otázky zameriavali hlavne na osobu Mao Ce-tunga a na históriu taoizmu.

Po M. Čarnogurskej vystúpila Jiang Li z Ústavu pre výskum Ruska a východnej Európy a Strednej Ázie Čínskej akadémie spoločenských vied v Pekingu s prednáškou nazvanou *Príležitosti a výzvy spolupráce medzi Čínou a Slovenskom v rámci „16+1“ – Spolupráca a Iniciatívy „Jedno pásmo a jedna cesta“*. Prednášateľka sa zamerala na rozdiely medzi Slovenskom a Čínou a posledným bodom jej referátu bola otázka hospodárskej a investičnej spolupráce medzi Slovenskom a Čínou.

Nasledoval príspevok Petra Juzu z Katedry politických vied Fakulty sociálnych vied Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, ktorý končí na poste veľvyslanca v kazašskej Aстане, na tému *Stredná*

Ázia v hľadáčku Číny – problémy politiky, bezpečnosti a geopolitické dôsledky. Autor v príspevku zdôraznil, že Stredná Ázia nie je homogénna, ako aj to, že všetkých päť krajín, ktoré sa do tohto regiónu zaraďujú, sú niečím špecifické. V diskusií bola načrtnutá aj problematika terorizmu, a to v súvislosti s Kirgizskom, ktorého mnohí obyvatelia sa pripájajú k teroristickej organizácii Islamský štát.

Príspevok Pavla Ptáčka z Katedry ázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci sa zameril na tému *Problematika OBOR a Strední Asie a její ekonomické a geopolitické souvislosti*. Prednášateľ zdôraznil, že krajiny Európskej únie vyvíjajú malú aktivitu v tomto regióne. Naproti tomu Čína je v tomto regióne prítomná aktívne, pričom investuje nemalé finančné prostriedky na nákup dlhopisov jednotlivých krajín a taktiež v tejto oblasti v nemalej miere investujú aj čínske firmy. Diskusia po vystúpení sa venovala aktivitám USA v tomto regióne.

Po obedňajšej prestávke konferencia pokračovala prednáškou Mareka Hrubeca s názvom *Čínský globální projekt Iniciativy pásma a cesty: Komparativní makro-regionální analýza*. Prednáška sa zamerala na makroregióny Afriky, pričom sa prednášateľ zameril na spoluprácu Číny a afrických krajín ako Sudán, Keňa a Etiópia v oblasti rozvoja infraštruktúry, najmä železničnej. Prednáška sa zároveň venovala aj latinskoamerickému makroregiónu.

Konferencia potom pokračovala plenárnou prednáškou Martina Slobodníka z Katedry východoázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave s názvom *Nová hodvábná cesta a jej predchodkyne: ako nám môže štúdium čínskych dejín pomôcť pochopiť súčasnú zahraničnú politiku*. Prednáška sa sústredila na čínsko-tibetské vzťahy s kritickými výhradami voči politike Číny, napríklad v oblasti cenzúry, ktorá je prítomná aj v akademickej oblasti. Autor pripomenul aj problémy regiónu Ujgurska. Bola to jednoznačne najkritickejšia prednáška zameraná voči Číne, najmä čo sa týka jej vnútornej politiky.

Príspevok Milana Čákyho z Katedry politických vied Fakulty sociálnych vied Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave sa venoval téme *Základné princípy zahraničnej politiky Číny v multipolárnom svete*. Autor sa zameril na politiku jednej Číny, pričom pripomenul priority čínskej zahraničnej politiky, hlavne stratégiu win-win či jej miesto v zoskupení BRICS.

V príspevku Jozefa Lysého z Katedry etickej a občianskej výchovy Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave s latinským názvom *Ceteris paribus* zaznelo, že nevieme riešiť viac ako jeden následok premien a spoločenské vzťahy nedokážu reagovať na technický vývoj.

Príspevok Svetozára Krna z Katedry politológie a eurázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre niesol názov *Himalájske veľmoci Čína a India*. Rečník sa zameril na komparáciu Indie a Číny z geografického, náboženského, kultúrneho a ekonomického uhla pohľadu.

Účastníci konferencie si na záver v piatok popoludní pozreli Diecéznu knižnicu v Kňazskom seminári svätého Gorazda pod Nitrianskym hradom a Nitriansky hrad.

Mátyás Szuri

• INFORMÁCIE •

Vedecká konferencia pri príležitosti 25. výročia vzniku Slovenskej republiky

Cesta Slovenska k vzniku samostatného štátu v roku 1993 - informácia o konaní vedeckej konferencie

Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied a spoluorganizátori Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, Štátny pedagogický ústav, Múzeum Slovenského národného povstania, VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Katedra politológie a euroázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre organizovali pri príležitosti 25. výročia vzniku Slovenskej republiky v priestoroch Malého kongresového centra VEDY, vydavateľstva SAV, v dňoch 13. – 14. novembra 2018 vedeckú konferenciu na tému *Cesta Slovenska k vzniku samostatného štátu v roku 1993*. Vedecká konferencia je súčasťou projektu *Cesta slovenskej politiky k samostatnému štátu (1989 – 1993)*, na realizácii ktorého sa spolu s Ústavom politických vied SAV spolupodieľajú Sekcia vedy a techniky Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Štátny pedagogický ústav. Konferencia nadväzuje na výsledky dosiahnuté v knižnej publikácii *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989 I. a II. zväzok*.

Vedeckú konferenciu otvoril Miroslav Pekník z Ústavu politických vied SAV. Vo svojom príspevku s názvom *Počiatky slovenskej politiky po roku 1989* venoval pozornosť politickým pomerom na Slovensku po novembri 1989, priblížil predstavy vedúcich predstaviteľov tzv. nepolitickéj politiky o novom politickom systéme. Taktiež sa zamerlal na vznik a formovaniu politických subjektov po roku 1989, prípravy na voľby v roku 1990, politické programy či štátotvorné vzťahy a národnostné menšiny v ponovembrovom období. Za Ústav politických vied SAV na konferencii vystúpili Jozef Lysý, Luboš Blaha, Peter Dinuš a Ferdinand Vrabel.

Jozef Lysý sa vo svojom príspevku *Víťazi a porazení, zamlčané premisy* zamýšľal nad príčinami problémov, ktoré v súčasnosti rozdeľujú a deformujú politické, spoločenské a ekonomické

prostredie Slovenska. Zdôraznil, že chýba sociálny kapitál, ktorý absentuje aj z toho dôvodu, že súčasné politické a iné elity nie sú schopné dosiahnuť konsenzus. Svoje stanoviská demonštroval na postojoch niekoľkých politikov a teoretikov.

Ľuboš Blaha sa v príspevku s názvom *Transformácia ľavice na Slovensku* zameril na po-novembrový vývoj slovenskej ľavice, pričom priblížil západoeurópske inšpirácie pre slovenskú demokratickú ľavicu, predovšetkým myslenie a pôsobenie Bruna Kreiskeho, lídra Socialistickej strany Rakúska, a Enrica Berlinguera z Talianskej komunistickej strany. Vo svojom vystúpení definoval dva prúdy ľavicového spektra poprevratového obdobia: umiernený (P. Weiss) a radikálny (V. Mináč).

Peter Dinuš v príspevku s názvom *Vývoj komunistického hnutia na Slovensku v rokoch 1989 – 1992* reflektoval vývoj komunistického hnutia po novembri 1989 na pozadí kreovania novej politickej strany – Komunistickej strany Slovenska. Ferdinand Vrábek vystúpil na konferencii s príspevkom *Dva smery v štátoprávnom myslení slovenskej politiky – samostatnosť a spoločný štát*.

Popri historických, politologických či filozofických témach bol veľkým sprestrením príspevkov riaditeľa Ekonomického ústavu SAV Juraja Sipka, ktorý priblížil ekonomický vývoj po roku 1989. Referujúci prezentoval rôzne aspekty ponovembrového ekonomického vývoja na Slovensku až po súčasnosť, komparoval ich so stavom v Českej republike. Auditórium ocenilo, že sa skúmanej problematike nevenoval len v historickom kontexte, ale že taktiež načrtol predikcie ekonomického vývoja do budúcnosti.

Michal Kaliňák zo Združenia miest a obcí Slovenska mimoriadne pútavo a zanietene otvoril na konferencii tému transformácie samosprávy na Slovensku po roku 1989 a taktiež definoval negatívne javy, ktoré sa postupne etablovali v samospráve a komunálnej politike. Štátoprávnu problematiku a právne aspekty politického vývoja po roku 1989 analyzoval vo svojom príspevku s názvom *Štátoprávna problematika v rámci politického vývoja po roku 1989* Jozef Beňa z Právnickej fakulty Univerzity Komenského. Svetozár Krno z Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre priblížil otázky stranického systému a vzniku plurality politických strán a hnutí. Milan Čáky z Fakulty sociálnych vied UCM v Trnave sa odhodlal na kontroverznú tému *Vladimír Mečiar a slovenská štátnosť*. Na konferencii odzneli aj príspevky reflektujúce slovensko-maďarské vzťahy (Jozef Schwarz, Miestny odbor Matice slovenskej Bratislava-Petržalka), problematiku židovskej menšiny a holokaustu (Pavol Mešťan, Múzeum židovskej kultúry), nové pohľady na Slovenské národné povstanie (Stanislav Mičev, Múzeum SNP), formovanie slovenskej diplomacie (Peter Juza, Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí SR).

O interdisciplinárnom charaktere vedeckej konferencie svedčí široký diapazón tematického zamerania jednotlivých príspevkov. Názorová a ideovo-politická rôznorodosť prítomných sa odzrkadlila v zaujímavých a podnetných diskusiách po jednotlivých konferenčných paneloch. Na záver v mene organizátorov ďakujeme všetkým prítomným za účasť.

Jana Sivičková

Čína a Iniciatíva pásma a cesty: Trh, štát a globálne výzvy - informácia o konaní vedeckej konferencie

V dňoch 15. a 16. novembra 2018 prebiehal na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 18. ročník vedeckej konferencie *Filozofia a sociálne vedy* ako plynulé pokračovanie podujatia, ktorého prvá časť sa uskutočnila v Prahe v dňoch 12. a 13. novembra. Spoluorganizátormi tohtoročnej konferencie s témou *Čína a Iniciatíva pásma a cesty: Trh, štát a globálne výzvy* boli Centrum globálnych štúdií Filozofického ústavu Akadémie vied ČR, Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied, Katedra filozofie a Katedra politológie a euroázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Na konferencii vystúpili predstavitelia vedeckých pracovísk nielen zo Slovenska, ale aj z Českej republiky. Jednotlivé vystúpenia boli zamerané na hospodársku politiku, zahraničnú politiku, ako aj na kultúru Číny.

Konferenciu otvorili Jarmila Jurová, dekanka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Marek Hrubec, riaditeľ Centra globálnych štúdií, Filozofického ústavu Akadémie vied Českej republiky, a Richard Šťáhel, vedúci Katedry filozofie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

Ako prvá vystúpila Marina Čarnogurská, emeritná pracovníčka Ústavu orientalistiky Slovenskej akadémie vied, s plenárnou prednáškou na tému *Súčasná ČLR – nová silná „Ríša Stredú“*, ktorá ponúka „*zvýšku sveta svojsky originálnu kultúrnu a ekonomickú iniciatívu*“. Prednášajúca vo svojom prejave upriamila pozornosť na Mao Ce-tunga, ktorý z duchovného hľadiska nebol ovplyvnený zahraničnými vplyvmi, len čínskymi tradíciami a konfucianizmom. Zo Západu preberal iba technické a materiálne výdobytky. Čarnogurská sa taktiež venovala aktuálnym iniciatívam Číny, ako sú iniciatíva *Jedno pásmo, jedna cesta* či projekt *16 + 1*, v ktorom Čína apeluje na mierovú spoluprácu s krajinami strednej a východnej Európy. Po prednáške nasledovala diskusia, v ktorej sa otázky zameriavali hlavne na osobu Mao Ce-tunga a na históriu taoizmu.

Po M. Čarnogurskej vystúpila Jiang Li z Ústavu pre výskum Ruska a východnej Európy a Strednej Ázie Čínskej akadémie spoločenských vied v Pekingu s prednáškou nazvanou *Príležitosti a výzvy spolupráce medzi Čínou a Slovenskom v rámci „16+1“ – Spolupráca a Iniciatívy „Jedno pásmo a jedna cesta“*. Prednášateľka sa zamerala na rozdiely medzi Slovenskom a Čínou a posledným bodom jej referátu bola otázka hospodárskej a investičnej spolupráce medzi Slovenskom a Čínou.

Nasledoval príspevok Petra Juzu z Katedry politických vied Fakulty sociálnych vied Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, ktorý končí na poste veľvyslanca v kazašskej Aстане, na tému *Stredná*

Ázia v hľadáčku Číny – problémy politiky, bezpečnosti a geopolitické dôsledky. Autor v príspevku zdôraznil, že Stredná Ázia nie je homogénna, ako aj to, že všetkých päť krajín, ktoré sa do tohto regiónu zaraďujú, sú niečím špecifické. V diskusií bola načrtnutá aj problematika terorizmu, a to v súvislosti s Kirgizskom, ktorého mnohí obyvatelia sa pripájajú k teroristickej organizácii Islamský štát.

Príspevok Pavla Ptáčka z Katedry ázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci sa zameril na tému *Problematika OBOR a Strední Asie a její ekonomické a geopolitické souvislosti*. Prednášateľ zdôraznil, že krajiny Európskej únie vyvíjajú malú aktivitu v tomto regióne. Naproti tomu Čína je v tomto regióne prítomná aktívne, pričom investuje nemalé finančné prostriedky na nákup dlhopisov jednotlivých krajín a taktiež v tejto oblasti v nemalej miere investujú aj čínske firmy. Diskusia po vystúpení sa venovala aktivitám USA v tomto regióne.

Po obednejšej prestávke konferencia pokračovala prednáškou Mareka Hrubeca s názvom *Čínský globální projekt Iniciativy pásma a cesty: Komparativní makro-regionální analýza*. Prednáška sa zamerala na makroregióny Afriky, pričom sa prednášateľ zameril na spoluprácu Číny a afrických krajín ako Sudán, Keňa a Etiópia v oblasti rozvoja infraštruktúry, najmä železničnej. Prednáška sa zároveň venovala aj latinskoamerickému makroregiónu.

Konferencia potom pokračovala plenárnou prednáškou Martina Slobodníka z Katedry východoázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave s názvom *Nová hodvábná cesta a jej predchodkyne: ako nám môže štúdium čínskych dejín pomôcť pochopiť súčasnú zahraničnú politiku*. Prednáška sa sústredila na čínsko-tibetské vzťahy s kritickými výhradami voči politike Číny, napríklad v oblasti cenzúry, ktorá je prítomná aj v akademickej oblasti. Autor pripomenul aj problémy regiónu Ujgurska. Bola to jednoznačne najkritickejšia prednáška zameraná voči Číne, najmä čo sa týka jej vnútornej politiky.

Príspevok Milana Čákyho z Katedry politických vied Fakulty sociálnych vied Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave sa venoval téme *Základné princípy zahraničnej politiky Číny v multipolárnom svete*. Autor sa zameril na politiku jednej Číny, pričom pripomenul priority čínskej zahraničnej politiky, hlavne stratégiu win-win či jej miesto v zoskupení BRICS.

V príspevku Jozefa Lysého z Katedry etickej a občianskej výchovy Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave s latinským názvom *Ceteris paribus* zaznelo, že nevieme riešiť viac ako jeden následok premien a spoločenské vzťahy nedokážu reagovať na technický vývoj.

Príspevok Svetozára Krna z Katedry politológie a eurázijských štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre niesol názov *Himalájske veľmoci Čína a India*. Rečník sa zameril na komparáciu Indie a Číny z geografického, náboženského, kultúrneho a ekonomického uhla pohľadu.

Účastníci konferencie si na záver v piatok popoludní pozreli Diecéznu knižnicu v Kňazskom seminári svätého Gorazda pod Nitrianskym hradom a Nitriansky hrad.

Mátyás Szuri